КІЕВСКАЯ СТАРИНА.

ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ

ИСТОРИЧЕСКІЙ ЖУРНАЛЪ.

1906 г.

СЕНТЯБРЬ.

Кіевъ.
Типо-литографія Т-ва Н. А. Гиричъ. Трехсвятительская у., № 14.
1906.

СОДЕРЖАНІЕ 94-го ТОМА.

Сентябрь, октябрь и ноябрь—декабрь.

Книга первая—сентябрь.

Отдѣлъ I.

I. МАЛОРОССІЙСКОЕ КОЗАЧЬЕ ОПОЛЧЕНІЕ ВЪ 1812 ГОДУ ПО АРХИВНЫМЪ ДАННЫМЪ. *И. Фр. Павловскаго.* . . . . . 1—20

II. КРИТИЧНИЙ РОЗСЛІД НАД ТЕКСТОМ „КОБЗАРЯ“ ШЕВЧЕНКА. *В. Доманицького.* . . . . . 21—82

III. М. М. КОЦЮБИНСКІЙ. (Опытъ критическаго очерка). *Л. Старицкой-Черняховской.* . . . . . 83—123

IV. ВОСПОМИНАНІЯ и АВТОБІОГРАФІЯ ОДЕССКАГО ПРОТОІЕРЕЯ НИКОЛАЯ ИВАНОВИЧА СОКОЛОВА. (Продолженіе) . . . . . 124—136

Отдѣлъ II.

I. БИБЛІОГРАФІЯ: а) Иванъ Абрамовъ. Черниговскіе малороссы. Бытъ и пѣсни населенія Глуховскаго уѣзда (этнографическій очеркъ). С.-Петербургъ. 1905. *Владиміра Данилова;* б) А. Г. Авчинниковъ. Первые народные представители Екатеринославской губерніи *В. Д—овъ.* . . . 1—4

II. ДОКУМЕНТЫ, ИЗВѢСТІЯ и ЗАМѢТКИ: а) До бібліографії літератури про Т. Шевченка *В. Доманицького;* б) Сонъ Пресвятой Богородицы (по списку начала 18 вѣка). Сообщ. *А. Шрамченко;* в) Изъ исторіи борьбы малороссійскаго духовенства за свои права въ 18 вѣкѣ. Сообщ. *Вл. П—ко.* г) Як сатана збірав закони по землі (изъ народныхъ устъ) Сообщ. *Ив. Бѣньковскій.* д) Приведеніе въ порядокъ могилы Т. Г Шевченка. В. Науменко. 5—20

Книга вторая—октябрь.

I. МАЛОРОССІЙСКОЕ КОЗАЧЬЕ ОПОЛЧЕНІЕ ВЪ 1812 ГОДУ ПО АРХИВНЫМЪ ДАННЫМЪ. *И. Фр. Павловскаго* (Окончаніе). . . . . .

II. ВОСПОМИНАНІЯ И АВТОБІОГРАФІЯ ОДЕССКАГО ПРОТОІЕРЕЯ НИКОЛАЯ ИВАНОВИЧА СОКОЛОВА. (Продолженіе). . . . . 155—197

III. КРИТИЧНИЙ РОЗСЛІД НАД ТЕКСТОМ „КОБЗАРЯ“ ШЕВЧЕНКА. *В. Доманицького.* (Продолженіе). . . . 198—268

IV. М. М. КОЦЮБИНСКІЙ. (Опытъ критическаго очерка). *Л. Старицкой-Черняховской.* (Окончаніе). . . . . 269—330

Книга третья и четвертая—ноябрь-декабрь.

I. КРИТИЧНИЙ РОЗСЛІД НАД ТЕКСТОМ „КОБЗАРЯ“ ШЕВЧЕНКА. *В. Доманицкого.* (Окончаніе) . . . . . 331—564

II. ВОСПОМИНАНІЯ И АВТОБІОГРАФІЯ ОДЕССКАГО ПРОТОІЕРЕЯ НИКОЛАЯ ИВАНОВИЧА СОКОЛОВА. (Конецъ) . . . . . 565—588

III. КЪ ИСТОРІИ ЕВРЕЙСКИХЪ ЗЕМЛЕДѢЛЬЧЕСКИХЪ КОЛОНІЙ ВЪ ПОЛОВИНѢ XIX СТ. *И. Фр. Павловскаго.* . . . . . 589—597

IV. НОВЫЙ ХРАМЪ ВЪ СТАРОМЪ УКРАИНСКОМЪ СТИЛѢ. *Ор. Левицкаго* (*съ рисункомъ*). . . . . 598—610

V. СИМВОЛИКА ПТИЦЪ И РАСТЕНІЙ ВЪ УКРАИНСКИХЪ ПОХОРОННЫХЪ ПРИЧИТАНІЯХЪ. *Владиміра Данилова* . . . . . 611—628

Малороссійское козачье ополченіе въ 1812 году по архивнымъ даннымъ.

Въ тяжелую годину нашествія французовъ въ Россію правительство рѣшило обратиться за помощью къ населенію. Въ началѣ іюля 1812-года былъ изданъ извѣстный манифестъ съ призывомъ всѣхъ и каждаго „съ крестомъ въ сердцѣ и съ оружіемъ въ рукахъ“ ополчиться на защиту отечества. Россія съ энтузіазмомъ откликнулась на этотъ призывъ и выставила добровольно 320000 ратниковъ ополченія. Такія ополченія были организованы и въ Малороссіи. Но еще раньше, до вступленія Наполеона въ предѣлы Россіи, у русскаго правительства возникла мысль — воспользоваться извѣстною склонностью малорусскаго народа къ военному дѣлу и пробудить въ немъ еще незаглохшія въ то время вѣковыя козацкія традиціи. Первый опытъ въ этомъ родѣ почему то былъ предпринятъ не въ собственной Малороссіи, а въ старой Украинѣ. Въ іюнѣ 1812 г. за недѣлю до объявленія войны, полковнику графу Витте высочайше повелѣно было въ предѣлахъ бывшей польской Украины, заключающейся нынѣ въ 12 уѣздахъ кіевской губерніи да 4-хъ каменецъ-подольской, сформировать украинское конное войско, въ числѣ четырехъ козачьихъ полковъ, куда поступали мѣщане, помѣщичьи, казенные, ранговые и старостинскіе крестьяне, изъ 150 ревизскихъ душъ по одному человѣку, съ обязанностью имѣть лошадь, конскую сбрую и мундирную одежду по данному образцу. Для командованія въ эти полки приглашались отставные офицеры и унтеръ-офицеры, служившіе какъ въ русской, такъ равно и въ бывшей польской арміи. Опытъ вполнѣ удался: полки были быстро сфор-

мированы, въ числѣ 3600 человѣкъ, и подъ именемъ украинскихъ козачьихъ полковъ поступили въ армію Тормасова.

Что удалось въ Украинѣ, гдѣ козачество исчезло еще въ началѣ XVIII ст., то еще съ большимъ успѣхомъ должно было удаться въ бывшей гетманщинѣ, большинство населенія которой составляли малороссійскіе козаки, отцы и дѣды коихъ еще числились въ составѣ Войска Запорожскаго. Рескриптомъ 25 іюня 1812 года повелѣно было бывшему тогда малороссійскому генералъ-губернатору князю Я. И. Лобанову-Ростовскому приступить къ составленію такихъ же козачьихъ полковъ въ Малороссіи, т. е. въ губерніяхъ полтавской и черниговской. Вотъ этотъ рескриптъ, „Князь Яковъ Ивановичъ!.. Извѣстное ваше усердіе и ревность ко всему, что нужно для блага и защиты отечества, побуждаютъ меня возложить на васъ попеченіе о сформированіи козачьихъ полковъ въ губерніяхъ, начальству вашему ввѣренныхъ, и объ отправленіи оныхъ по мѣрѣ готовности въ Калугу и Тулу; вы можете въ семъ случаѣ соображаться съ настоящими надобностями, зная, сколь нужно умноженіе числа войскъ противъ непріятеля многочисленнаго... сіе сформированіе можетъ замѣнить въ Малороссіи обыкновенный рекрутскій наборъ съ прочихъ губерній къ осени приготовляемыхъ. Отечество въ надеждѣ на вашу дѣятельность ожидаетъ отъ Васъ сей немаловажной услуги, въ протчемъ пребываемъ вамъ благосклоннымъ. Александръ.

Іюня 25. 1812 г. Главная квартира, м. Бельмонтъ.

Къ руководству въ этомъ дѣлѣ были предложены „предварительныя распоряженія къ образованію украинскаго козачьяго войска“, высочайше утвержденныя 5 іюня — тѣ самыя, какими руководствовался полковникъ Виттъ, формировавшій козацкіе полки въ кіевской и подольской губерніяхъ. По этимъ правиламъ каждый полкъ долженъ состоять изъ 8 эскадроновъ, а эскадронъ изъ 150 козаковъ, а всего въ полку полагалось 1200 человѣкъ. Во главѣ полка былъ, конечно, командиръ, назначаемый высочайшею властью. При каждомъ полкѣ должно быть два батальонныхъ командира, два адъютанта, казначей и „штатный трубачъ“. Командиромъ батальона былъ ротмистръ или штабъ-ротмистръ, а при немъ состоялъ поручикъ, два корнета, вахмистръ, 10 унтеръ-офицеровъ и два трубача.

Таковъ былъ штатъ служащихъ при каждомъ полкѣ. Въ виду недостатка офицеровъ, проектировалось назначать изъ отставныхъ. Вахмистры и трубачи назначались на первое время изъ ближайшихъ кавалерійскихъ полковъ. Надо сказать, что офи-

церовъ найти было не легко: желающихъ поступить вновь на службу было немного, хотя со стороны князя Лобанова-Ростовскаго и лицъ, формировавшихъ полки, было приложено не мало старанія. И за все время существованія ополченія, никогда не было полнаго, полагаемаго по штату, комплекта офицеровъ. На это обстоятельство обратилъ вниманіе главнокомандующій, Кутузовъ, о чемъ и писалъ кн. Лобанову.

„М. Г. Князь Яковъ Ивановичъ! Во всѣхъ малороссійскихъ козачьихъ полкахъ, которые прибываютъ къ предводительствуемой мною арміи, почти совсѣмъ нѣтъ офицеровъ, да и унтеръ-офицеровъ совсѣмъ недостаточно. Принимая во уваженіе, что недостатокъ сихъ чиновъ противопоставляетъ большія затрудненія для прочнаго образованія и употребленія сихъ полковъ, я обращаюсь къ вашему сіятельству, покорно прося Васъ, милостивый государь мой, недостающихъ въ малороссійскихъ полкахъ офицеровъ выбрать изъ дворянъ ввѣренныхъ вамъ губерній, посредствомъ вызова и приглашенія ихъ къ означеннымъ мѣстамъ, унтеръ-офицеровъ стараться согласить изъ старыхъ отставныхъ унтеръ-офицеровъ, въ Малороссіи проживающихъ, и какъ три полка оставлены при предводительствуемой мною арміи, а прочіе всѣ обращены къ генералъ-лейтенанту графу Гудовичу, которому приказано идти къ бѣлорусскому Могилеву, то я и прошу ваше сіятельство отправить ихъ къ назначеннымъ полкамъ, сколько можно поспѣшнѣе. Съ истиннымъ почтеніемъ и проч. Князь М. Кутузовъ. Октября 31. 1812 года.“

Кн. Лобановъ-Ростовскій на это письмо послалъ отвѣтъ Кутузову 18 ноября того же года.

М. Г. Князь Михаилъ Илларіоновичъ! Замѣченный Вашею Свѣтлостью въ малороссійскихъ козачьихъ полкахъ недостатокъ чиновниковъ пополнить было и наиприлежнѣйшимъ моимъ попеченіемъ, но истиннаго успѣха не совсѣмъ ожидать можно, ибо за составленіемъ въ здѣшнихъ двухъ губерніяхъ милиціи, изъ 42182 ч. состоящей, и укомплектовать еще 18000 крестьянъ полнымъ числомъ офицерамъ мало предстоитъ удобности повторяю я однако, согласно воли, вызовъ о томъ къ дворянству; оказавшіеся же старой конной службы унтеръ-офицеровъ и рядовыхъ способныхъ 162 чел., находятся всѣ къ тѣмъ полкамъ не токмо причисленными, но и снабжены лошадьми и одеждой и съ пожертвованныхъ здѣсь суммъ, о всемъ томъ и поставляю долгомъ донесть, имѣя честь быть съ совершеннымъ глубочай-

шимъ почтеніемъ и преданностью Вашей Свѣтлости. М. Г. Князь Лобановъ-Ростовскій. 18 ноября 1812 г. Черниговъ."

Кн. Лобановъ-Ростовскій считалъ необходимымъ просить командировъ полковъ пріискивать себѣ офицеровъ, о чемъ и писалъ графу Гудовичу.

„М. Г. мой графъ Николай Васильевичъ! Имѣлъ я на сихъ дняхъ Его Свѣтлости, главнокомандующаго арміями кн. М. Л. Голенищева-Кутузова отношеніе, въ коемъ приглашаетъ онъ меня заняться всѣми возможными мѣрами къ наполненію недостающихъ въ малороссійскихъ козачьихъ полкахъ чиновниковъ, отвѣчалъ я, что пополнять тотъ недостатокъ было и будетъ особымъ попеченіемъ моимъ, а поелику тѣ полки состоятъ нынѣ подъ начальствомъ Вашего Сіятельства, дабы благоволили поручить полковымъ начальникамъ стараться и съ своей стороны пріискивать въ козачьи полки, чтобы тѣмъ совокупными нашими съ вами силами желаемой цѣли достичь; по мѣрѣ успѣховъ извѣщать не буду медлить, причислять ихъ по документамъ, согласно предписанію. При семъ, приймите повтореніе отличнѣйшаго почтенія и преданности, съ коими имѣю честь быть и проч... [1]) Кн. Лобановъ-Ростовскій, ноября 12, 1812 года."

Всѣ офицеры, поступившіе въ ополченіе, пользовались содержаніемъ и всѣми правами офицеровъ уланскихъ полковъ. Они считаются на службѣ и послѣ того, когда будутъ распущены козаки по домамъ, такъ какъ обязанность ихъ тогда будетъ „имѣть полное свѣдѣніе о состояніи и занятіяхъ подчиненныхъ имъ козаковъ". Отставные военные, поступившіе на службу въ ополченіе, получаютъ чинъ при отставкѣ. Дворяне, служившіе въ милиціи, опредѣлялись въ козачье ополченіе первыми офицерскими чинами, если они ихъ не имѣли. Дворяне, не имѣвшіе никакихъ чиновъ, принимались унтеръ-офицерами, ихъ содержало само правительство. Вольноопредѣляющіеся изъ другихъ сословій должны были содержать себя на свой счетъ, а также имѣть лошадь, вооруженіе [2]) и т. п.

Таковы были условія поступленія офицеровъ въ ополченіе. Но недостатокъ въ нихъ постоянно ощущался. Въ 4-мъ полтавскомъ полку совсѣмъ долгое время не было штабъ-офицеровъ, и ба-

---

[1]) Арх. г. правл. 1812 г. № 1.

[2]) Арх. г. правл. 1814 г. № 44; л. 145.

тальонами командовали поручики и подпоручики и нерѣдко одинъ поручикъ двумя батальонами.[1]) Въ 6-мъ полтавскомъ десять гражданскихъ чиновниковъ исполняли обязанности офицеровъ[2]). Это наблюдалось и въ другихъ полкахъ, гдѣ не мало было титулярныхъ совѣтниковъ, коллежскихъ и губернскихъ секретарей, коллежскихъ регистратовъ, исполнявшихъ обязанности офицеровъ. Ощущался недостатокъ и въ унтеръ-офицерахъ и очень часто приходилось назначать ихъ изъ ополченцевъ—козаковъ. Въ 4 полтавскомъ полку было унтеръ-офицеровъ 56, вмѣсто 86. Въ 6 полтавскомъ было произведено изъ козаковъ 121 ч. [3]). Всѣ унтеръ-офицеры получали по сто рублей на лошадь [4]).

При наборѣ козаковъ въ ополченіе не строго соблюдались требованія относительно возраста, роста и т. п. Предписывалось не обращать вниманія, „ниже на маловажные тѣлесные недостатки, но съ единственнымъ наблюденіемъ силъ и способностямъ къ службѣ сего рода". „Качество людей, читаемъ далѣе въ этихъ распоряженіяхъ, опредѣляется одной способностью къ верховой ѣздѣ безъ всякаго другаго ограниченія лѣтъ, роста и статей". Форма ополченцевъ была: короткій безъ полъ суконный полукафтанъ, холщевыя или суконныя шаровары. Всякій козакъ долженъ былъ имѣть 3 рубахи, 2 пары сапогъ, 2 п. обвертокъ суконныхъ и столько же холщевыхъ, шапку, въ 6 вершковъ вышины изъ рѣшетиловскихъ смушекъ, черную бурку изъ „добротнаго крестьянскаго сукна"; на подкладку бурки — 4½ сѣраго крестьянскаго сукна, суконный галстукъ, нагайку, два пояса изъ выбѣленнаго холста. На обмундированіе козаковъ взималось по 1 р. 50 к. съ каждой ревизской души![5])

У каждаго козака должна быть лошадь, на покупку которой ассигновывалось 100 р., что вносило козацкое общество. При ней должно быть сѣдло, уздечка, баклажка для воды, саква для фуража, скребница и щетка. У всякаго козака долженъ быть чемоданъ. Изъ оружія всякій козакъ долженъ имѣть пику, саблю и пистолетъ. Помимо этого, въ каждомъ эскадронѣ предписывалось имѣть 16 штуцеровъ или ружей, хотя бы разнаго калибра.[6])

---

1) Арх. г.-правл. 1812. № 12.

2) Арх. г. правл. 1812. № 19.

3) Арх. г. правл. 1813. № 19.

4) Распор. Лобанова-Ростовскаго отъ 7 сент. 1812 г. № 29681.

5) Арх. г. правл. 1813. № 40.

6) Во всѣхъ полкахъ не было полнаго комплекта оружія, трудно его было достать, многое было пожертвовано ранѣе на „милицію" въ 1806 году.

Патроны для ружья, числомъ 25, а для пистолетовъ—16, выдавались „отъ артиллеріи“, т. е. изъ казны, изъ кременчугскаго и кіевскаго коммисаріатскаго депо и кіевскаго артиллерійскаго гарнизона. Одежду и оружіе козаки должны имѣть собственныя, а также и лошадь. Все это доставляло козачье общество. Наборъ производился изъ козачьяго сословія по 4 ч. съ каждой сотни ревизскихъ душъ. Всѣхъ козаковъ въ старой Малороссіи въ 1812 году было 454983 д.

Всѣ козаки были освобождены отъ платежа оброчныхъ статей (6 р. асс. съ каждой души), была оставлена только подушная подать. Льгота эта была результатомъ ходатайства кн. Лобанова-Ростовскаго. По этому случаю, 30 августа въ день тезоименитства Александра I, въ нѣкоторыхъ полкахъ былъ прочитанъ высочайшій указъ и отслуженъ молебенъ [1]). Многія козачьи общества выставили и болѣе 4 человѣкъ съ каждой сотни ревизскихъ душъ. Жители города Пирятина просили дозволенія о поставкѣ отъ каждыхъ 20 душъ одного человѣка; но просили снабдить ихъ ружьями, такъ какъ достать ихъ въ Пирятинѣ невозможно. Земскій комиссаръ остерскаго уѣзда увѣдомилъ, что имъ „довольнымъ внушеніемъ и вразумлѣньемъ“ объявлено козакамъ о сформированіи ополченія и „они восторгомъ чувствъ увѣряясь“ положили съ 212 душъ поставить 14 человѣкъ. Всѣхъ козаковъ въ этомъ повѣтѣ было 8537 ч. Но были козачьи общества, которыя не поставили требуемаго числа, такъ лубенское заявило желаніе поставить съ 200 душъ 3 человѣка, всѣхъ козаковъ въ этомъ повѣтѣ было 15862 ч., а городъ Лубны, „споспѣшествуя съ усердіемъ монаршей воли“, порѣшилъ уменьшить и поставить съ 141 душъ двухъ козаковъ. Роменцы, какъ увѣдомлялъ земскій коммисаръ, пожелали только двухъ человѣкъ отъ сотни ревизскихъ душъ. Зѣньковцы — по одному, жители Миргорода по 2 ч. „съ полнымъ одѣяніемъ и безъ оружія.“ Жители города Кобелякъ порѣшили съ козаковъ, жившихъ въ этомъ городѣ, съ 4725 д. поставить съ каждыхъ 200 душъ по 3 человѣка, такое же число поставлено было и въ уѣздѣ. Въ мглинскомъ повѣтѣ по 2 человѣка съ сотни, не смотря на то, что здѣсь, какъ и во многихъ городахъ, городничіе объявляли указъ „съ точнѣйшимъ внушеніемъ и вразумленіемъ“ [2]).

---

[1]) Арх. г. правл. 1812. № 12.

[2]) Арх. г. правл. 1812. 1. Въ этомъ дѣлѣ есть указанія на количество козаковъ въ нѣкоторыхъ уѣздахъ; такъ въ хорольскомъ уѣздѣ ихъ было 16286 ч. новгородъ-сѣверскомъ 2942 д., въ Пирятинѣ—319 д., въ Золотоношѣ 608, въ Ко-

Формированіе полковъ велось очень спѣшно, оно должно было закончиться спустя мѣсяцъ послѣ объявленія о наборѣ. Всѣ земскіе коммиссары, нижніе земскіе суды, городничіе были привлечены къ этому. Волостныя правленія, въ теченіе пяти дней, должны были представить списки козаковъ, предназначенныхъ къ ополченію. Для оповѣщенія населенія о предстоящемъ наборѣ изъ Полтавы были отправлены три курьера съ предписаніями генералъ-губернатора: одинъ поѣхалъ на Зеньковъ, Гадячъ и Ромны, Лохвицу и Миргородъ, другой — Кобеляки, Кременчугъ, Золотоношу и Переяславль, и третій на Лубны, Пирятинъ, Нѣжинъ и Черниговъ. Первый получилъ прогоновъ 28 р. 25 к. асс., второй—38 р. 25 к., а третій 48—50 к. асс. Въ означенныхъ предписаніяхъ кн. Лобановъ-Ростовскій, перечисляя главныя положенія, изложенныя въ „предварительныхъ распоряженіяхъ". относительно устройства козачьихъ полковъ, въ заключеніе обращается къ національнымъ традиціямъ малорусскаго козачества, стараясь пробудить въ немъ былую воинственность предковъ. „Таково сихъ полковъ устройство столько близко или похоже съ древнимъ состояніемъ малороссійскихъ козаковъ, что нѣтъ сумнѣнія, что здѣшнее козачество не представитъ однимъ избраніемъ пользоваться, а польстится употребить сей случай доказать многочисленной формировкой, что они всѣ достойны получить навсегда право составлять изъ себя защиту и служить не по очереди рекрутской, а по усердію къ царю и ревности къ ремеслу, въ коемъ отличаться они всегда умѣли; ибо кто не вѣдаетъ, что быть дома и быть на войнѣ было сущее дѣло предковъ ихъ и потому ожидать можно, что и безъ наряду отъ меня представится изъ каждой сотни больше одного охотника. Послѣ чего, доведется мнѣ донесть царю, отцу Россіи, что всѣ козаки равно на злодѣя готовы и потому оказать повели, всемилостивѣйшій Государь, быть имъ въ свободное время дома и отъ рекрутства свободными,

---

белякахъ 4725 д, въ уѣздѣ кобелякскомъ 18969 д., въ Городнѣ—137 д., въ Острѣ 445 д, въ Суражѣ — 47. въ козелецкомъ уѣздѣ 16231 ч., въ Новгородъ-Сѣверскѣ 4859 д., а въ самомъ городѣ 157 д., въ остерскомъ уѣздѣ 8537 д., въ мглинскомъ 8238 ч., въ борзенскомъ 20774 ч., въ новозыбковскомъ 15679, въ лохвицкомъ 19476 д., въ Хоролѣ 638 д., въ городницкомъ уѣздѣ 5919, въ Сосницѣ 734 д., въ переяславскомъ уѣздѣ 880 ч., въ лохвицкомъ 19476 д., въ глуховскомъ 9595 д., а въ Глуховѣ 508 ч., въ конотопскомъ уѣздѣ 16657 д., въ прилукскомъ уѣздѣ 13826 д., черниговскомъ повѣтѣ 13904 д., въ Конотопѣ 850 д.

Въ эти данныя вошли и почтальоны, которыхъ всегда въ то время вербовали изъ козаковъ.

ибо на оборону царства твоего составятъ они всегда цѣлое войско". Въ послѣднихъ словахъ оповѣщенія кн. Лобанова-Ростовскаго, какъ видимъ, заключается косвенное обѣщаніе относительно возможности возстановленія въ Малороссіи прежняго козачества. Не знаемъ, на сколько кн. Лобановъ-Ростовскій былъ уполномоченъ давать населенію такое обѣщаніе, но что у императора Александра I, дѣйствительно, была мысль учредить въ Малороссіи постоянныя козачьи полки, на это имѣются положительныя указанія. Это видно изъ письма сенатора М. П. Миклашевскаго Аракчееву".[1]) „Съ того часа, писалъ Миклашевскій, какъ вашему сіятельству угодно было удостоить меня открытіемъ священнѣйшей для насъ высочайшей Его И. Величества воли объ учрежденіи въ Малороссіи козачьихъ полковъ, мысль моя не была спокойна и стремилась къ изобрѣтенію средствъ, какъ бы лучше и съ пользою могла она быть приведена въ исполненіе". Миклашевскій желалъ и казенныхъ крестьянъ наименовать козаками, а ихъ было въ Малороссіи до 170 тыс., четыре хозяина, по его проекту, должны содержать одного козака, прокормить его и продовольствовать его лошадь, но это не на первыхъ порахъ, потому что они приведены въ бѣдность" (разумѣетъ ихъ участіе въ ополченіи], но впослѣдствіи они, несомнѣнно, могутъ своимъ коштомъ ремонтировать, какъ лошадьми, такъ и конскою збруею". При этомъ Миклашевскій проектировалъ освободить козаковъ отъ всѣхъ податей. Въ военное время, онъ предполагалъ издать особое положеніе о повинностяхъ козаковъ. Былъ ли проектъ представленъ императору, неизвѣстно [2]). Возможно допустить, что подобныя обѣщанія, какъ освобожденіе отъ рекрутскихъ наборовъ и службы въ мѣстномъ козачьемъ войскѣ, по старинѣ, болѣе всего содѣйствовали успѣшному формированію козачьихъ полковъ въ Малороссіи 1812 году. Народъ, по свидѣтельству поэта И. П. Котляревскаго, „поступалъ въ козаки съ удовольствіемъ, охотностью и безъ малѣйшаго унынія".

Всѣхъ полковъ было сформировано въ Малороссіи 15: въ полтавской 9 и въ черниговской 6.

---

[1]) М. П. Миклашевскій, тайный совѣтникъ, сенаторъ, богатый помѣщикъ черниговской губерніи (1756—1847). О немъ см. біографію, написанную Чижомъ, въ Рус. Бесѣдѣ. 1856 кн. I. Послѣ него осталась большая переписка, сохранились письма къ нему Репнина, Безбородько, Кочубея и др. Письма Репнина см. Кіев. Старина 1890. I. 121—124, письма Кочубея, тамъ же, кн. 2-я.

[2]) Кіев. Старина 1890. I. 119—120 стр.

Первый полтавскій полкъ формировался въ Голтвѣ, мѣстечкѣ кобелякскаго уѣзда. Къ нему было причислено 892 козака изъ полтавскаго уѣзда, 16 ч. изъ константиноградскаго и 292 изъ кобелякскаго. Формировалъ его маіоръ Куклярскій, онъ же и повелъ его въ походъ, но 13 апрѣля 1813 г. онъ скончался. Преемникомъ его былъ маіоръ Щекутинъ.

Второй полкъ также формировался въ Голтвѣ. Командовалъ имъ полковникъ Лукьяновичъ. Къ нему были причислены козаки кобелякскаго уѣзда, 657 ч., и кременчугскаго 543 (за исключеніемъ 337 ч., причисленныхъ къ хорольскому уѣзду).

Третій полкъ былъ составленъ въ м. Камышна, миргородскаго уѣзда. Помимо козаковъ миргородскаго уѣзда (563 ч.), къ этому полку были причислены козаки лубенскаго уѣзда, въ числѣ 637 ч. его формировалъ маіоръ Кулябка. Къ началу сентября, полкъ этотъ былъ готовъ къ выступленію, но Кулябка отказывался по болѣзни отправиться въ походъ. Онъ написалъ объ этомъ письмо кн. Лобанову - Ростовскому. „Употребивъ всѣ мои послѣднія силы, писалъ онъ, остающіяся во мнѣ за истощеніемъ уже въ продолженіе 30-лѣтняго моего въ военной службѣ служенія и отъ понесенныхъ мною безпрерывно движеній и отъ причиненнаго мнѣ при обозрѣніи и пріемѣ въ полкъ лошадей, свирѣпая лошадь нечаяннаго ногу удара, въ обѣихъ ногахъ и рукахъ моихъ, возобновилась сильная боль и отъ прежде бывшихъ у меня припадковъ и отъ поломанныхъ во время продолженія мною 30-ей службы въ ногахъ костей, открылась ломота и самыя раны, за каковыми тяжелыми припадками, а не меньше того и за старостью лѣтъ, никакъ не въ силахъ я не только продолжать далѣе службы, но и двинуться съ полкомъ съ выборнаго мѣста Камышной не могу, о чемъ изъясняюсь въ самой истинѣ вашему сіятельству и представляя къ милостивому воззрѣнію вашего сіятельства о продолжаемой мною до сего ревностной службы, коею истощены всѣ мои силы, документъ, аттестующій меня къ награжденію, всенижайше прошу меня объ увольненіи отъ службы и о сдачѣ сформированнаго мною полка". Кн. Лобановъ благодарилъ маіора за службу, что, вѣроятно, и было его наградой. Просьба его была исполнена; вмѣсто него былъ назначенъ ш.-капитанъ Овернъ, а послѣдняго замѣнилъ кн. Лобановъ-Ростовскій. Въ этотъ полкъ пожелалъ опредѣлиться на службу студентъ харьковскаго университета Сиробаба-Яковлевъ. Вотъ интересное его письмо генералъ-губернатору, гдѣ онъ объясняетъ, почему онъ опредѣляется на службу. „Долгъ и обя-

занность, пишетъ онъ, и самый гласъ природы внушаетъ всякому любовь къ отечеству. Я также сынъ Россіи, также люблю мое отечество, также пылаю, какъ и другіе, заслужить мое къ Монарху усердіе, но способы къ сему для меня невозможны. Армія находится очень далеко. Состояніе моего Родителя не позволяетъ мнѣ ея достигнуть. Ваше Сіятельство! простите моему дерзновенію, что смѣлъ прибѣгаю къ вашему покровительству. Добродѣтели и слава имени Вашего позволяютъ мнѣ надѣяться быть соучастникомъ третьяго полтавскаго козачьяго полка; будучи удостоенъ сего, буду помнить ваше благодѣяніе во вѣки и почитать всегда счастливымъ". Патріотическое чувство студента послужить въ арміи княземъ было удовлетворено: онъ былъ назначенъ въ этотъ полкъ унтеръ офицеромъ.

Четвертый и пятый полки были формированы въ Горошинѣ [1]). Къ первому были причислены козаки хорольскаго и золотоношскаго уѣздовъ, а ко второму — кременчугскаго, хорольскаго и миргородскато (12 лишнихъ изъ хорольскаго были причислены къ черниговскому полку). Первый формировалъ штабъ - капитанъ Копцевичъ [2]), а второй — извѣстный малорусскій поэтъ И. П. Котляревскій [3]). Копцевичъ не желалъ отправиться въ походъ со своимъ полкомъ и написалъ письмо кн. Лобанову. „Умилосердитесь, писалъ онъ, надъ несчастнымъ семействомъ, коему я только булъ подпорою. Три брата рѣжутся съ французами, а я одинъ оставался въ нераздѣльномъ имѣніи нашемъ, имея въ попеченіи своемъ четырехъ дѣвицъ, помилуй, сіятельнѣйшій князь, сие нещастное семейство, отъ пустите мене къ нему увольня меня вовсе отъ службы, я буду считать сіе наградою за все понесеніе мною труда при съ формированіи полка[4])." Онъ былъ уволенъ, его мѣсто занялъ въ ноябрѣ 1813 года полковникъ М. Муравьевъ.

И. П. Котляревскій также отказался вести полкъ, и его замѣнилъ шт.-капитанъ Рудницкій, рекомендованный князю самимъ поэтомъ. Но онъ командовалъ временно, командиромъ былъ назначенъ подполковникъ Санковскій. Этому полку пришлось въ походѣ испытывать многое. Въ дѣлѣ мы нашли данныя, рису-

---

[1]) Мѣстечко, въ хорольскомъ уѣздѣ.

[2]) Копцевичъ—дворянинъ переяславскаго уѣзда; родъ этотъ вымершій.

[3]) О формированіи И. П. Котляревскимъ см. нашу статью въ Кіевской Старинѣ 1905. Іюнь.

[4]) Арх. г. правл. 1812. № 12.

ющія, съ какимъ вниманіемъ относились къ ополченію уѣздныя власти и жители. Ш.-кап. Рудницкій отправилъ заранѣе въ сосницкій уѣздъ коллежскаго регистратора Свириденко для устройства переправы черезъ рѣку Десну, но когда послѣдній явился къ назначенному мѣсту, то паромъ, арендованный евреемъ, былъ снятъ; сняты были столбы, канаты, и все забралъ еврей, вѣроятно, желавшій получить хорошее вознагражденіе. Свириденко обратился за содѣйствіемъ къ засѣдателю нижняго земскаго суда, но тотъ отвѣтилъ, что „у него есть исправлять казенныя бумаги, а полкъ и самъ можетъ переправиться". Рудницкій только „черезъ великую силу истребовалъ у еврея канаты и утвердилъ столбы", устроилъ переправу. И обо всемъ этомъ пришлось хлопотать Рудницкому съ его козаками „безъ всякаго содѣйствія со стороны мѣстнаго земскаго начальства". А между тѣмъ генералъ-губернаторомъ было предписано полиціи оказывать всякое содѣйствіе ополченію во всемъ, въ чемъ окажется нужда. Въ Сосницѣ козаковъ ожидала другая непріятность. 15 сентября 1812 г. въ 1 ч. дня полкъ вступилъ въ городъ, но мѣстный городничій не встрѣтилъ козаковъ, что не мало удивило штабсъ-капитана. Но не въ этомъ еще была бѣда. Городничій назначилъ квартиры командиру и его козакамъ, но „по упорству жителей не только меня, доносилъ Рудницкій, но и козаковъ даже не пущаютъ, и хоть обязанность была городничаго встрѣтить полкъ, но не было его." Городничій понуждалъ жителей дать отведенныя квартиры, но они не пускали козаковъ. Одинъ обыватель угрожалъ даже зарѣзать того, кто займетъ его домъ. Шт.-кап. Рудницкій предполагалъ устроить въ Сосницѣ дневку, но долженъ былъ двинуться далѣе, такъ какъ жители не дали козакамъ ни съѣстныхъ припасовъ, ни пастбища для лошадей. Для объясненія столь неожиданнаго враждебнаго отношенія къ ополченцамъ приходится сдѣлать предположеніе, что среди послѣднихъ не было должной дисциплины и они дозволяли себѣ разныя насилія по отношенію къ обывателямъ. [1]).

Шестымъ полкомъ командовалъ надворный совѣтникъ Свѣчка. Хотя онъ и былъ въ гражданскомъ чинѣ, но онъ служилъ въ л. г. Измайловскомъ полку, затѣмъ въ конной гвардіи и оста-

---

[1]) Въ архивѣ Кіев. Губ. Правленіи имѣется дѣло 1847 года, № 1335 „о взысканіи денегъ съ чиновниковъ бывшаго малороссійскаго ополченія за ограбленіе жителей могилевской губерніи".

вилъ службу въ 1795 г., когда опредѣлился „къ статскимъ дѣламъ". Онъ служилъ затѣмъ по почтамту. При формированіи въ 1806 г. милиціи, былъ назначенъ начальникомъ 3 батальона 1-й бригады. Здѣсь отличился и получилъчинъ надворнаго совѣтника. Полкъ формировался въ Яготинѣ. Свѣчка жаловался на пирятинскаго городничаго, не доставлявшаго ему продовольствія, почему и просилъ о переводѣ полка въ сосѣднія села. Городничій отговаривался, такъ какъ это было обременительнымъ для жителей; „отягощеніемъ жителей заготовлять фуражъ, что служитъ, писалъ онъ, къ обывателямъ стѣсненію". [1]). Но дѣятельностью земскаго коммисара Горбовскаго Свѣчка былъ очень доволенъ, о чемъ и донесъ генералъ-губернатору.

Седьмой и восьмой полки формировались въ м. Срибномъ. [2]) Въ первый вошли козаки лохвицкаго уѣзда (820 ч.) и часть роменскаго (380 ч.); другая часть роменскаго (623 ч.) и часть прилукскаго (577 ч.) составили восьмой козачій полкъ. Седьмымъ командовалъ маіоръ Александровичъ, а послѣднимъ—бывшій командиръ Кинбургскаго драгунскаго полка, полковникъ де-Коноръ. Наконецъ, девятый формировался въ гадячскомъ уѣздѣ, м. Веприкѣ. Въ составъ его вошли: козаки гадячскаго повѣта и (584 ч.) и зѣньковскаго—616 ч. Формировалъ его маіоръ Товбичевъ. Въ черниговской губерніи было сформировано, какъ мы уже говорили, шесть полковъ. Первый формировался въ самомъ Черниговѣ полковникомъ Семекой. Въ его составѣ были козаки черниговскаго и нѣжинскаго повѣтовъ. Второй въ с. Семеновкѣ. [3]). Въ его составъ вошли: козаки черниговскаго, городницкаго, сосницкаго, новгородъ-сѣверскаго и стародубскаго уѣздовъ. Формировалъ полковникъ Потрасовъ. Третій въ с. Коропѣ [4]) изъ козаковъ кролевецкаго (540 ч.) и суражскаго уѣздовъ (660 ч.). Командиромъ былъ капитанъ Шапошниковъ. Четвертый въ м. Воронежѣ [5]), изъ козаковъ остерскаго уѣзда (795) и глуховскаго (405), командовалъ имъ маіоръ Мокіевскій. Пятый—въ селѣ Кобицѣ [6]), изъ козаковъ козелецкаго уѣзда (667), суражскаго—61 и причисленныхъ отъ конотопскаго и мглинскаго—200 ч., имъ ко-

---

1) Арх. губ. правл. 1812, 19 л. 186.
2) Большое мѣстечко, въ прилукскомъ уѣздѣ.
3) Новозыбковскаго уѣзда.
4) Кролевецкаго уѣзда.
5) Глуховскаго уѣзда.
6) Козелецкаго уѣзда.

мандовалъ подполковникъ Шейнертъ. И наконецъ, шестой въ Черниговѣ, изъ козаковъ стародубскаго уѣзда (213) мглинскаго (374) и козаковъ, оказавшихся излишними изъ уѣздовъ хорольскаго, пирятинскаго и зѣньковскаго. Командовалъ имъ ротмистръ Барсуковъ. [1]).

Полки имѣли знамя. Въ 4 черниговскомъ полку изъ за него произошелъ инцидентъ между батальоннымъ командиромъ Хропачевымъ и командиромъ полка. Не имѣя еще знамени, Хропачевъ самъ его изобрѣлъ. Онъ доносилъ командиру, что козаки жаловались ему, „что не имѣютъ никакого святого изображенія, которое бы напоминало бъ о душевной вѣрности къ благочестивой нашей вѣрѣ, усердія и любви къ государю и отечеству“, и потому онъ для „сугубой вѣрности къ благочестивой нашей вѣрѣ, усердія и любви къ любезнѣйшему нашему самодержцу и отечеству, сдѣлалъ на свой коштъ, отъ чувственныхъ душъ и собственнаго обѣщанія жертвы, знамя, изображающее на себя крестъ, вензель милостивѣйшаго государя Александра и надъ крестомъ приличная надпись: Съ нами Богъ! разумѣйте язицы и покоряйтеся, яко съ нами Богъ“. Командиръ полка ему это разрѣшилъ, но вскорѣ, поссорившись съ нимъ, сдѣлалъ ему за это выговоръ въ приказѣ, запретивъ употреблять это знамя. Хропачевъ жаловался кн. Лобанову-Ростовскому. „Командиръ, писалъ онъ, вспомнивши давнее партикулярное ко мнѣ неудовольствіе, сдѣлалъ мнѣ за мое усердіе полковымъ приказомъ выговоръ“. Помимо этого, у Хропачева было отнято командованіе батальономъ, который былъ переданъ командиромъ своему родственнику, „чѣмъ, писалъ Хропачевъ, отнималъ природную охоту къ службѣ Его Императорскаго Величества“. Кн. Лобановъ-Ростовскій предписалъ Хропачеву повиноваться распоряженіямъ своего начальника. Впослѣдствіи, впрочемъ, Хропачевъ получилъ свой прежній батальонъ [2]).

Всѣ полки были сформированы ранѣе мѣсячнаго срока и въ половинѣ сентября мѣсяца двинулись въ походъ. Всѣ эти полки направлены были въ Калугу и Тулу, въ распоряженіе генералъ-лейтенанта графа Гудовича, откуда уже они распредѣлены были въ разныя мѣста, о чемъ скажемъ послѣ. Слишкомъ поспѣшное формированіе полковъ было причиной, что полки отправились въ

---

1) Барсуковы — дворяне гадячскаго уѣзда. Данныя о сформированіи этихъ полковъ см. Арх. П. Г. Правленіи 1812. № 1.

2) 1812. № 14. л. 159.

походъ далеко не въ хорошемъ видѣ, о чемъ есть данныя генерала Кудашева, осматривавшаго ихъ нѣсколько разъ. Осмотрѣвъ въ февралѣ 1813 г. вскорѣ по прибытіи полтавскій 7 полкъ, онъ нашелъ большой недостатокъ въ командахъ. Что касается людей, то въ немъ числилось всего 686 козаковъ, умершихъ за это время было 294, больными числилось 220 ч. [1]). Ранѣе мѣсяцемъ, 20 февраля того же года, генералъ Цорнъ писалъ: „козаки были въ старыхъ мундирахъ изъ суконъ разнаго цвѣта. Пѣшая и конная аммуниція въ хорошемъ видѣ, лошади въ хорошемъ видѣ". При этомъ генералъ сдѣлалъ интересное замѣчаніе: „продажа фуража не открылась". [2]). Генералъ Корецъ, осматривая 6 черниговскій полкъ, остался имъ недоволенъ. „Разнообразіе одѣянія ихъ (т. е. козаковъ), истасканное, теряетъ весьма людей, почему необходимостью нахожу предложить вашему сіятельству собрать съ козаковъ нѣкоторую сумму денегъ для сдѣланія положенія годоваго каждаго изъ полковъ, которую сумму, по извѣстности вашему сіятельству состоянія козаковъ обоихъ губерній назначить удобнѣе вамъ самимъ". Въ другомъ письмѣ онъ проситъ о скорѣйшей высылкѣ лошадей. „Многія остающіяся при полкахъ едва дотащутся до предназначенныхъ имъ мѣстъ". Было отправлено ему по 40 р.—50 к. на каждаго козака, на что были многимъ куплены сапоги, бурки, мундиры и т. п. Изъ нихъ 8100 р. было удержано на исправленіе сбруи [3]). Полковникъ де-Конноръ, командовавшій бригадой изъ 1 и 8 полковъ, сообщаетъ въ 1813 году: „въ силу постоянныхъ походовъ вся одежда и обувь пришла въ обветшалость, часть оныхъ совсѣмъ безъ сапогъ, нѣтъ куртокъ, шароваръ и чекменей." Указываетъ на необходимость, въ виду приближенія холоднаго времени, поспѣшить съ заготовкой аммуниціи. „Сбруя, продолжаетъ онъ, не годится и болѣе вредитъ, чѣмъ служитъ". Это онъ писалъ въ январѣ 1813 года, спустя менѣе чѣмъ полгода послѣ выступленія полковъ въ походъ. За это время умерло 286 коз.; лошадей пало 132, и до 250 лошадей было негодныхъ къ работѣ. Въ апрѣлѣ мѣсяцѣ у него въ бригадѣ было 696 больныхъ лошадей. [4]). О шестомъ черниговскомъ полкѣ Кудашевъ писалъ, что онъ въ немъ нашелъ „великія недостатки". Забраковалъ не мало лошадей и предписалъ устроить одежду, по образцу

---

[1]) Арх. Г. Правл. 1814. № 43.
[2]) Арх. Г. Правл. 1813. № 34.
[3]) Арх. Г. Правл. 1812. № 9.
[4]) Арх. Г. Правл. 1813. № 36.

донскихъ козаковъ, изъ синяго сукна съ бѣлыми кушаками.[1]). Тому же Кудашеву очень понравился 6 полтавскій полкъ, который онъ нашелъ „удивительно хорошимъ“, какъ писалъ онъ кн. Лобанову. Особенно часты были просьбы о замѣнѣ лошадей. Кн. Кудашевъ, осматривая полки, находилъ ихъ негодными, старыми и малаго роста. Негодныхъ лошадей продавали; такъ было продано въ 1814 г. 176 лошадей, за 3245 р.[2]). Въ 1813 г. въ 5 черниговскомъ полку было продано 567 л. за 1876 р. 47½ к.; по цѣнѣ отъ 2 р. до 12 р. за лошадь.[3]).

Полковой командиръ Свѣчка въ рапортѣ кн. Лобанову сообщаетъ о 6 полтавскомъ полку слѣдующее: „козаки отправились въ походъ въ лѣтнемъ одѣяніи, не было теплой одежды, почему появилась „горячка съ поносомъ“. О заготовленіи продовольствія по пути заботились мало, почему Свѣчка проситъ разрѣшенія „на марше довольствовать отъ обывателей, хотя по прежнему на счетъ казны“, На это кн. Лобановъ отвѣтилъ, что „объ отпускѣ суммъ на продовольствіе полка не есть дѣло печности моей, по елику возлагаемаго на меня составленіе оныхъ полковъ и отправленіе по назначенію, что бывъ выполнено, не оставилъ я тогда на щотъ продовольствія ихъ отнестись въ кіевскую провіантскую коммиссію и предложилъ имъ самимъ входить въ ближайшія сношенія съ начальниками“. Свѣчка проситъ выслать ему полушубки для козаковъ, на что кн. Лобановъ отвѣтилъ: „хотя полушубки не положено, но по елику всякій обыватель ихъ имѣетъ, то каждый козакъ свой собственный изъ дому требовать можетъ и семейству или обществу его легче дать оный, нежели новаго человѣка, который потребоваться можетъ на щотъ того, который отъ стужи изуродованъ будетъ, что и велѣлъ я черезъ комиссаровъ пояснить тѣмъ волостямъ“.[5]). Таковы были полки по снаряженію, аммуниціи, качеству лошадей и т. п. Въ этомъ отношеніи, интересно мнѣніе генерала Рота, въ распоряженіи котораго было много полковъ, расположенныхъ въ герцогствѣ Варшавскомъ.[6]). Для пополненія убыли въ людяхъ и лошадяхъ, командиры полковъ отправляли кого-либо изъ своихъ офицеровъ въ тѣ уѣзды, козаки которыхъ входили въ тотъ или другой полкъ,

---

[1]) Арх. Г. Правл. 1812. № 20.
[2]) Арх. Г. Правл. 1814. № 43.
[3]) Арх. Г. Правл. 1813. № 33.
[4]) Арх. Г. Правл. 1813. № 29.
[5]) См. приложеніе, гдѣ помѣщены его письма къ Лобанову-Ростовскому.

согласно распредѣленію при формированіи этихъ полковъ. Командиръ 6 полка командировалъ маіора Левченка; который былъ крайне небреженъ въ дѣлѣ пріема козаковъ. Кн. Лобановъ-Ростовскій обратилъ на это вниманіе. „Нахожу нужнымъ, писалъ онъ, сказать о медленности, происходящей при пріемѣ людей и лошадей на мѣсто убылыхъ и что если отъ полученія сего, въ самомъ ближайшемъ времени не получу я отъ васъ донесенія, что пріемъ оконченъ и вы готовы къ выступленію, не останутся безъ должнаго отъ меня дѣйствія, кое неминуемо навлечетъ для васъ непріятныя послѣдствія.“ [1]). Злоупотребленія бывали при пріемѣ нерѣдко. Поручикъ 4 полтавскаго козачьяго полка Вороной вступилъ въ сдѣлку съ „датчикомъ“ и отнялъ у него 1180 р.; онъ же избилъ одного изъ должностныхъ лицъ, за что былъ устраненъ отъ должности и былъ обвиненъ его въ жестокомъ обращеніи съ козаками. [2]). Многіе изъ офицеровъ эксплуатировали козаковъ; вымогали у нихъ деньги, какъ дѣлалъ это поручикъ того же полка Клипасъ; о чемъ кн. Лобанову-Ростовскому доноситъ командиръ полка полковникъ Муравьевъ. Этотъ поручикъ отобралъ у козаковъ 2474 р. Помимо денегъ, онъ отбиралъ вещи у козаковъ и продавалъ ихъ „тайнымъ образомъ“. Онъ отобралъ у козаковъ 18 лошадей и часть ихъ отправилъ въ свое золотоношеское имѣніе. Поручика этого немедленно удалили отъ должности. [3]). Съ цѣлью вымогательства, поручикъ Вязовскій умышленно при пріемѣ браковалъ лошадей, не принималъ и козаковъ, если они не были 7 вершковъ роста. Браковалъ и аммуницію, не принималъ шапокъ, придираясь къ мѣркѣ ихъ и т. п. Обо всемъ этомъ донесъ кобелякскій городничій, но для поручика Вязовскаго всѣ его дѣянія прошли благополучно; въ апрѣлѣ мѣсяцѣ 1814 года онъ возвратился въ свой полкъ. [4]). Но иначе окончились для поручика Санковскаго его преступныя дѣянія. Этотъ поручикъ былъ командированъ въ Гадячъ для вербовки козаковъ. Его преступная дѣятельность скоро была обнаружена. Полтавскій губернаторъ Тутолминъ донесъ о немъ, что онъ „съ такою строгою браковкою, какъ будто бы рекрутъ, въ сущее обывателямъ отягощеніе; причиною коею становится имъ одѣяніе на каждаго человѣка, въ одномъ болѣе 100 руб., а лошадь сама по себѣ 120 р.,

---

[1]) Арх. Г. Правл. 1813. № 29, л. 86.
[2]) Арх. Г. Правл. 1812. № 12.
[3]) Арх. Г. Правл. 1813. № 30; донесеніе №
[4]) Арх. Г. Правл. 1813, дѣло № 34.

дѣлая за всѣмъ тѣмъ непростительное затрудненіе". Въ его преступной дѣятельности, его помощникомъ былъ гадячскій комиссаръ Велецкій. Этотъ комиссаръ заранѣе получилъ предписаніе закупить въ екатеринославской губерніи сукно, холстъ и лошадей, но Велецкій все это сдалъ „еврею—рядчику", за хорошую цѣну „обременительную для козаковъ". Помимо этого, Санковскій получалъ отъ тѣхъ семействъ, которыя поставляли за себя козаковъ, отъ 35 р. до 100 р. за человѣка. Козаки жаловались на его дѣянія земскому комиссару, не подозрѣвая, что онъ въ стачкѣ съ офицеромъ. Козаки угрожали комиссару жалобой генералъ-губернатору, но за это, по его приказанію, были высѣчены. Но о его дѣяніяхъ узналъ кн. Лобановъ-Ростовскій, сдѣлавшій ему строгое внушеніе, угрожая отстранить его отъ должности. Въ то же время, князь поручилъ гадячскому маршалу С. Войнѣ произвести разслѣдованіе, приведшее къ открытію многихъ злоупотребленій этого поручика. Оказалось, что дѣйствительно были договорены, безъ всякаго письменнаго условія, два еврея, Ицко Рабиновичъ и Абрамъ Крачевскій, для закупки матерьяловъ для обмундированія, при чемъ съ каждаго козака было взято по 85 р. На поставку сѣделъ былъ договоренъ купеческій сынъ Осипъ Шатуновъ, жившій въ Полтавѣ. Онъ обязался поставить сѣдло по 35 р., лошадь по 110 р. (отпускалось по закону только 100 р.). Всѣ эти деньги давало козачье общество, съ котораго собрано было до 16 тыс. Выдача этимъ подрядчикамъ денегъ была пріостановлена, до окончательнаго разслѣдованія дѣла нижнимъ земскимъ судомъ, о чемъ просилъ уѣздный предводитель дворянства. Разслѣдованіе обнаружило, что со всякаго козака взыскивалось на одежду и лошадь по 250 р. Въ дѣлѣ вербовки козаковъ на службу въ полкъ не соблюдалась очередь, брали не по общественному приговору, а большей частью, изъ малосемейныхъ и даже такихъ семействъ, которыя закономъ освобождались отъ поставки козаковъ. Все это дѣлалось съ цѣлью получить откупъ. Мы уже знаемъ, что по законоположенію о зачисленіи въ ополченіе не слѣдовало обращать строгое вниманіе на тѣлесное наказаніе, но Санковскій даже считалъ „зубы во рту". На его дѣянія обратилъ вниманіе и уѣздный стряпчій, донесшій о немъ кн. Лобанову-Ростовскому и предложившій образовать коммиссію изъ засѣдателей нижняго земскаго суда для разслѣдованія его злоупотребленій. Каждаго козака Санковскій обложилъ въ свою пользу отъ 5 до 7 руб., что стряпчимъ было воспрещено. Кн. Лобановъ-Ростовскій, получивъ донесеніе о дѣяніяхъ этого по-

ручика, устранилъ его отъ должности и, по принятіи отъ него дѣлъ, приказалъ его арестовать. Должность отъ него принялъ нѣкто Амбодикъ. Суммъ, по донесенію, не оказалось; не было и обуви, и купленныя лошади не соотвѣтствовали заплоченнымъ за нихъ деньгамъ, отъ 110 р. до 115 р., а лошадей—было куплено 525. Непонятно, почему командиръ этого поручика, маіоръ Товбичевъ, въ виду очевидныхъ злоупотребленій, защищалъ его передъ кн. Лобановымъ-Ростовскимъ. Онъ писалъ ему о своемъ разслѣдованіи дѣяній Санковскаго, и никто изъ козачьяго общества ему не сказалъ ничего дурного. Впрочемъ, это было уже въ концѣ 1813 года, когда полкъ возвратился „въ домы свои“. [1]). Браковалъ, какъ людей, такъ и лошадей, шт.-кап. Забѣлло, отправленный отъ 4 черниговскаго полка. Кн. Лобановъ-Ростовскій писалъ ему: „вы обнаружили явную преклоность вашу къ незаконной браковкѣ, дабы тѣмъ, отяготивъ общества, получить отъ нихъ за всѣ вещи деньгами въ удвоенной цѣнѣ“. Шт.-капитанъ не хотѣлъ принимать шапокъ, по его мнѣнію, построенныхъ не изъ рѣшетиловскихъ смушекъ, не бралъ холста, будто бы плохо выбѣленнаго и т. п. Кн. Лобановъ-Ростовскій нашелъ всѣ его дѣянія незаконными и присланную шт.-капитаномъ Забѣлло шапку, не соотвѣтствующую данному образцу, кн. Лобановъ нашелъ вполнѣ годной и приказалъ шапки принять. Борзенскому комиссару князь предписалъ „имѣть неослабное наблюденіе, дабы никакихъ притѣсненій обществу отъ Забѣлло не было чинимо“. Этотъ же самый Забѣлло, какъ донесъ прокуроръ, не уплатилъ 2585 р. 65 к. за продовольствіе 255 козаковъ, за $3^1/_2$ мѣсяца, и выступилъ въ походъ. Въ такомъ родѣ было преступленіе и подпоручика Носика. Этого подпоручика его командиръ, полковникъ Муравьевъ, командировалъ сопровождать плѣнныхъ въ Гродно. При немъ было 2 унтеръ-офицера. 80 козаковъ. Получая на нихъ полностью провіантъ, онъ выдавалъ имъ только $^1/_4$ часть, на лошадей же выдавалъ по 2 гарнца овса на три дня, а сѣна почти не давалъ, отчего лошади пришли „въ худобу“, и четвертая часть ихъ пала. Объ остальныхъ онъ рапортовалъ генералу Крейцу, какъ о негодныхъ, и просилъ ихъ замѣнить. Предчувствуя бѣду, онъ, какъ оказалось впослѣдствіи, нарочно прострѣлилъ себѣ правую руку и показалъ, что онъ будто-бы раненъ подъ Дрезденомъ, о чемъ представилъ нѣсколько фальшивыхъ свидѣ-

---

[1]) Арх. г. правл. 1813 № 41.

тельствъ отъ разныхъ „докторей". Оправившись отъ раны, онъ все-таки явился въ полкъ. Командиръ полка „дабы,—какъ онъ писалъ,—„сей интересъ общественный не оставить безъ взысканія, собралъ полкъ и всю команду, съ которой такъ много лошадей пало, спросилъ, отчего сіе произошло и они единогласно при немъ сказали, что на трое сутокъ было отпущаемо по два гарнца, а сѣна иногда ничего, за каковой противозаконный поступокъ онъ его арестовалъ и донесъ главнокомандующему генералу Бенигсену [1]). Въ преступныхъ дѣяніяхъ былъ обвиненъ стоявшій во главѣ полка, шт.-ротмистръ Барсуковъ, помѣщикъ гадячскаго повѣта. Онъ самолично распоряжался всѣмъ въ полку, не допускалъ, какъ это требовалось закономъ, эскадронныхъ командировъ, не велъ никакихъ отчетностей. Козакамъ началъ выдавать продовольствіе только съ 3 октября, а по закону, они должны были его получать съ момента выступленія въ походъ. У козаковъ онъ отбиралъ сѣно и овесъ, купленныя ими на свой счетъ, и продавалъ въ свою пользу. Этотъ командиръ изобрѣлъ еще источникъ дохода. Онъ, увольняя въ отпускъ козаковъ, при томъ въ военное время, бралъ съ нихъ по 25 руб. И отпустилъ такъ много, что не могъ даже двинуться въ походъ. Сѣно покупалъ возами, на которыхъ было 9 пудовъ, но считалъ ихъ за 15, что и обнаружили офицера его же полка. Два офицера, Клопотовскій и Соболевскій, жаловались на Барсукова, требовавшаго отъ нихъ счеты на большую сумму сравнительно съ выдачей денегъ. Генералъ лейтенатъ Ротъ „за поступившіе отъ офицеровъ и козаковъ великіе претензіи" и за несдачу маіору Турчанинову полка, предалъ его военному суду. Генералъ Ротъ просилъ кн. Лобанова наложить на его имѣніе, въ гадячскомъ повѣтѣ, „секвестръ".

Барклай де-Толли, на основаніи Высочайшаго манифеста, освободилъ его отъ слѣдствія и суда, но приказалъ ему предоставить отчетъ о своихъ дѣйствіяхъ. На него былъ сдѣланъ начетъ въ 6152—87½, который Барсуковымъ не былъ признанъ. Въ своемъ донесеніи Барсуковъ оправдывался, что на эти деньги онъ пріобрѣлъ музыкальные инструменты, платилъ капельмейстеру за обученіе трубачей, покупалъ козакамъ сапоги, потники и т. п. Въ силу этого, Барсуковъ не пожелалъ представить какой либо отчетъ. Но генералъ Ротъ все-таки предалъ его военному суду, вѣроятно, за отказъ доставить отчетъ. Тогда Барсуковъ прибѣгнулъ къ иному средству. Онъ „объявилъ на членовъ коммиссіи,—

---

[1]) Арх. г. правл. 1813, дѣло № 30.

разбиравшей его дѣянія,—подозрѣніе" и этимъ заставилъ перемѣнить составъ коммиссіи. Барсуковъ все-таки настаивалъ на своей невиновности, обвиняя въ незаконныхъ требованіяхъ своего преемника по командованію полкомъ, маіора Турчанинова. Въ результатѣ, чтобы избавиться отъ суда, видя, что всѣ его ухищренія не удаются, далъ обѣщаніе внести требуемую сумму и представить отчетъ [1]).

Капитанъ Власенко, командуя батальономъ 9 пѣхотнаго полка, при стоянкѣ его въ селеніяхъ Протасовкѣ и Томашевкѣ, забиралъ у жителей фуражъ и ничего не платилъ, о чемъ было возбуждено дѣло въ роменскомъ нижнемъ земскомъ судѣ полтавскимъ вице-губернаторомъ Бояриновымъ [2]).

Таковы данныя о злоупотребленіяхъ, сохранившіяся въ архивныхъ дѣлахъ, рисующія вымогательство и эксплоатированіе козаковъ, шедшихъ на защиту Россіи жертвовать своею жизнью. Есть данныя, какъ относилось цѣлое учрежденіе, напр. зѣньковскій нижній судъ, въ то время, когда нужно было, съ возможною поспѣшностью, вербовать козаковъ взамѣнъ умершихъ, больныхъ. Когда явился сюда офицеръ для вербовки козаковъ, то не нашелъ никого въ земскомъ судѣ: одинъ засѣдатель уѣхалъ въ Одессу и Тирасполь, другой отправился въ Глуховъ, третій въ Веприкъ и т. п. Самъ же земскій комиссаръ былъ боленъ лихорадкой. Кн. Лобановъ сдѣлалъ замѣчаніе суду,—„составить обвиненіе, писалъ князь, въ небрежности издавна сего повѣта замѣченное, изъ за чего остается ему охранить себя отъ предстоящаго ему уже не суда, а строгаго осужденія". [3]). Нѣкоторые изъ командировъ не представляли никакихъ отчетностей, на что жаловался провіантскій комиссіонеръ 10 класса Трипольскій. Онъ писалъ, что полки получили болѣе 310 тысячъ, и нѣкоторые командиры не представили отчета въ расходованіи, а другіе, если и доставляли, то, какъ пишетъ Трипольскій, „не поясняя куда, сколько людей и лошадей, на сколько времени сдѣлано чего и какъ закупка и употреблены деньги, а только безпрестанно требуютъ денегъ, кратко говоря, что сумма вышла". Онъ проситъ князя побудить ихъ представить отчеты, но князь Лобановъ отказался, рекомендуя обратиться къ графу Гудовичу. Это было въ первые же мѣсяцы по выступленіи полковъ въ походъ. [4]).

Окончаніе слѣдуетъ. **И. Фр. Павловскій.**

---

[1] Арх. п. г. правл. 1813. № 30, 1814. № 48.

[2] Арх. губ. правл. 1812. № 16, л. 146.

[3] Арх. г. правл. 1813, № 31, л. 26.

[4] Арх. г. правл. 1812, № 24.

Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка.

Уже літ з двадцять чути в літературі нашій голоси про те, що пора уже взятися до критичного видання поезій Шевченка, що треба переглянути та перевірити усі видання „Кобзаря“ та рукописи (оригінали—автографи та усякі копії з них), переглянути усе, що тілько де писалося про Шевченка та з приводу його творів, і скомбінувавши увесь той матеріал, реставрувати поетичний скарб найбільшого поета не тілько українського, але й в цілій Славянщині... Та про те pia desideria ці й досі зостаються не тілько не здійснені, але не помітно навіть, щоб десь відповідні заходи до того робилися. А тим часом уже й півстоліття з дня смерти поета не за горами. Промине ще одних лишень 5 літ, і поетичний скарб поета нашого стане вільним добром кожного громадянина: кожен матиме право друковати чи цілого „Кобзаря“, чи частину його яку небудь, по своїй охоті, не питаючись дозволу нічийого і друкуватиме на підставі тих некритичних, неперевірених, значно неповних, а часом і поплутаних редакцій текстів, які стрічаємо ми зараз по всяких росийських та загранишних виданнях,—на підставі того цілком вільного, дуже непевного, дуже неправдивого хронологичного розпорядку поезій, який мають усі видання „Кобзаря“, почавши з р. 1867 (видання Кожанчикова в Петербурзі) і кінчаючи виданням р. 1902 (видання „Просвіти“ у Львові зредаговане д. Ю. Романчуком). Усякі хиби, усякі неправдивости, хоча б напр. не Шевченкові вірші, яких за 40 літ перебувало в „Кобзарях“ до десятка, і навіть в останньому виданню Ю. Романчука єсть їх ще двоє,—усе те назавжди стане невиправленим, освяченим традіцією, і боротися з цим сумним зъявищем не буде змоги... От тим-то безперечно потрібно за цей короткий

час, що лишився до року 1911, потурбоватися українському громадянству про найповніше, найправдивіше, критичне видання поезій Шевченка—попереду всього популярне, а потім і критично-наукове. А для цього мусить бути зроблено те, про що говорить д. В. Науменко:

„1) Текст має бути критично перевірений та обслідований по багатьох варіантах рукописів та по друкованих виданнях. 2) До кожного твору мусить бути долучено усі потрібні справки бібліографічні, біографічні та історично-літературні, а також коментарії. Тільки тоді, як доконано буде усього цього, можна сподіватися справді наукового розроблення та оцінування діяльности і—головно—знаття поета; тільки тоді, коли буде оттак основно освітлено окремі твори письменника, можно буде скласти і повну біографію його“ [1]).

Теж саме читаємо і у д. В. Мировця, в його статті, спеціально присвяченій справі потреби критичного видання „Кобзаря“. „Приступаючи до наукового видання творів Шевченка, ми перш за все мусимо подбати про те, щоб дати повний і непопсований текст Кобзаря... Отже перш за все треба вдатись до всього українського громадянства, щоб усі, в кого є які-небудь рукописи Шевченкових творів, обізвалися й дали свої рукописи на перегляд тямущим людям... Маючи на увазі видати критично провірений текст Шевченкових творів,—доведеться переглянути та порівняти й ріжні тексти попередніх видань „Кобзаря“, особливо перших, які робились під доглядом самого автора або його близьких приятелів і звірялись по рукописах... Другою метою наукового видання творів якого небудь письменника є—дати змогу читачеві, як слід, зрозуміти не тільки самі твори письменника, але й їх значіння. За для цього, видимо, треба дати цілий ряд історико-літературних коментаріїв, у яких критично розглядались би окремі твори і говорилось би взагалі про значіння діяльности письменника, про вплив його на дальшу літературу, про звязок його літературної діяльности з попередньою літературою і т. инше. Але перше ніж робити такі наукові примітки, треба дати кожному творові відповідне йому місце,—треба подбати про гарний, систематичний розпорядок окремих творів у виданні (хронологичний)“ [2]).

---

[1]) Кіев. Старина, 1892, II. Докум. стр. 314: „Къ вопросу о научномъ изданіи „Кобзаря“ Т. Г. Шевченка“.

[2]) Нова Громада 1906, № 2. Чому нам так сумно згадувати про Шевченка.

Таким чином, головне, з чого мусить початися робота над критичним виданням поезій Шевченка—це те, щоб було зібрано і до-купи зведено увесь матеріал що до тексту. А у нас, мусимо це з жалем признати, і на цім полі не гурт було праці,—і тільки останніх кілька літ почали зъявлятися частіше статті та замітки, де подаються або нові матеріали (новознайдені поезії та варіанти), або критичні уваги з приводу нового і старого матеріалу,—згадаймо хоча б праці: *О. Кониського.* Варіанти на декотрі Шевченкові творп та „Недруковані поезії Шевченка“ (в „Записках Наук. Тов ім. Шевченка“, т. т. XXXIII та XXXIX), *Ю. Романчука.* Де які причинки до поправнійшого видання поезії Т. Шевченка (Ibid. т. XXXIV), *Мик. Кр—ського.* Замітки до поправнійшого видання поезій Ш. та „Уваги“ до тих заміток Ю. Романчука (ibid. т. LV), *Єфремов.* Де-що з приводу нового видання „Кобзаря“ (Літер.-Наук. Вістник, 1899, № 8), мої дрібні уваги в „Кіевск. Старині“ (1904, кн. 3, рецензія на „Зап. Н. Тов. ім. Шевченка). Нарешті цей год, разом з скасуванням ганебного указу р. 1876 та з початком нового життя для українського слова, принiс нам несподівано ще один гостинець: в Петербурзі, в архиві департамента поліції, в так званому „III отдѣленіи“, де ще з р. 1847 знаходиться „дѣло“ про Шевченка, знайдено кінець „Єретика“ (Івана Гуса) та три нових поеми: „Сова“ і „Дівочії ночі“ та „Черниця Марьяна“ (уривок з поеми) (писані р. 1844) [1]) в великому рукописові, що має заголовок „Три літа“.

Але увесь цей свіжіщий матеріал і давніщий (чимало його знайти можно хоча б у „Кіевской Старинѣ“ та „Зап. Наук. Товар.)—і досі ніхто не зібрав до-купи, не оголосив його в цілості для ужитку наукових сил українських,—і новим видавцям „Кобзаря“ або дослідникам тексту доводиться кожен раз починати спочатку ту саму роботу. Правда, д. Романчук зробив уже початок в цьому напрямі і, виготувавши своє видання (р. 1902), видруковав де які свої уваги, часом досить цінні, але разом з тим велика хиба з його боку була в тому, що він в статті своїй не показав, через що він бере скрізь той, а не инший варіант якої небудь поезії, і свої субективні вражіння чи сімпатиї не подав на увагу критики [2]). До такої

---

[1]) Кінець „Єретика“ надруковано в VI кн. журнала „Былое“, а нові поеми досі ще не подано друком... Вони увійдуть в повне видання поезій Шевченка, що друкується зáраз у Петербурзі.

[2]) В статі своїй д. Романчук лишень висловлює надію, що згодом він це має зробити, а в листі до мене з 24 липня 1906 згадує, що матеріали для критич-

работи, як нас повідомляють, узялося тепер „Наукове Товариство ім. Шевченка“ у Львові, приступаючи до нового повного критичного видання усіх творів Шевченка (прозових, драматичних, дневника, рецензії на гру Піунової та инше], і роботу почато з порівняння усіх текстів, які мають критичну вартість, тоб то або видані були за життя Шевченка, або на підставі автографів його.

Одночасно з критичним виданням творів Шевченка у Львові,— цього року має вийти повне видання „Кобзаря“ і в Петербурзі, на яке, в тому обемі, що в виданню д. Романчука, есть дозвіл цензури [з кінця минулого року]. Бажаючи, щоб видання це було як найкраще, мало яко мога найпевніщий, найправдивіший текст і уложене було як слід хронологично, видавці „Кобзаря“ допомогли мені здійснити мое давне бажання—узятися до перегляду текста „Кобзаря“ спеціально *по автографах*, для чого я обслідував увесь Шевченківський матеріал в музею імени В. Тарновського в Чернигові, а крім того, користувався матеріалами [автографами та копіями] приватних людей, а найголовніще—дорогоцінним скарбом, що мається у редактора „Кіевской Старины“ В. П. Науменка:—власними рукописами Т. Г. Шевченка, тими автентичними книжечками, які Шевченко нищечком „мережав“ та „начиняв віршами“ на засланні в р.р. 1847—1850, та ще одною його ж таки, Шевченка, книжкою — альбомом, куди поет попереписував більшу частину своєї невільницької поезії і вписував усі свої поетичні твори з р. 1857 аж до р. 1861. Ці матеріали, що стають основою принаймні для трьох четвертин „Кобзаря“, мають незвичайно велику вагу і ціну, і вони помагають нам, як буде видно далі, встановити і правдиву хронологію, і правдивий текст для всіх поезій Шевченка, почавши з р. 1847 (для де яких навіть з р. 1846)... До речи буде сказати, що цими автографами користувалися свого часу і видавці Пражського двох-томового „Кобзаря“ (р. 1876), але, як буде видно далі, вони, крім того що не скрізь уважно переписали їх для друку, де-що опустивши або недоглядівши, але ще й стали жертвою одної, незалежної од них, помилки, через яку мало не півсотні поезій неправдиво датували, помиляючися часом на 2 роки, а часом і багато більше,—так що поезії стоять з датою, напр., року 1860, тоді як в дійсности вони мають бути року 1848, або що... Або ще краще: половина вірша датована р. 1850 [„Бувае,

---

ного видання „Кобзаря“ збірав вже 4 годи і хотів помістити їх в „Записках. Наук. Товар.“ з своіми увагами: „і з них міг би вийти досить значно—також в порівнаню до мого виданя з 1902 р.—поправлений текст“.

в неволі іноді згадаю“], а кінець її, як тепер виясняється [„Не знаю, як тепер ляхи живуть]“—роком 1848. Ці-ж рукописи, маючи в собі безперечно *все*, що було написане на засланні, і мало не все [за дуже незначними виїмками,—двома, о скільки мені відомо] з того, що написано в р.р. 1857—1861, дають нам право одкинути, як не Шевченкови вірші—„Ой у саду, у саду гуляли кокошки“ та „Не журюсь я, а не спиться часто до півночи“,—які задержалися ще навіть в останньому виданню „Кобзаря“ — Ю. Романчука; про инші ж, як от „До сестри“, „В Альбом“, „Полуботко“ „І драгуни і піхота“—їх також колись вважали за Шевченкові та подавали в „Кобзарях“ — вже й не згадую.

Крім цих дуже цінних Шевченкових автографів, д. В. П. Науменко ласкаво дозволив мені покористуватися для моєї праці де-яким матеріалом для критичного видання „Кобзаря“, що, при його близькій участі, зібрано було громадкою київських українських діячив, ще при кінці 80-тих років, а також і де-якими копіями з автографів, які знайдено було в паперах М. Максимовича та здобуто з приватних рук. Про ці та инші рукописні джерела буде мова далі, в своїм місці. Перегляд усього цього численного рукописного матеріалу дав врешті те, що лишилася неперевіреною,—бо немає або не довелося мені використати автографів,—зовсім невелика частина „Кобзаря“, а власне ось які поезії: 1) Причинна, 2) Вітре буйний, 3) На вічну память Котляревському, 4) Тече вода в сине море, 5) Утоплена, 6) Н. Маркевичу, 7) Тяжко, важко, 8) Великий льох, 9) Вітер в гаї нагинає, 10) Щепкину (Пустка.) 11) Юродивий, 12) Черниця Марьяна, 13) Чого мені тяжко, 14) За думою дума (як вияснилося, вірш цей написано до Н. В. Гоголя), 15) Не завидуй багатому, 16) Минають дні і 17) Чи не покинуть нам, небого; але ще й тут—для №№ 10 12—16 знайдено тепер в Петербурзі автографи разом з кінцем „Єретика“ та двома новими згаданими вже поемами, і есть надія, що незабаром можно буде скористуватися і ними. Застерегаю лишень, що мало не нарівні з автографами я ставлю також „Чигиринський Кобзарь“ (р. 1844) з „Гайдамаками“ та „Гамалією“ (вид. р. 1844), які Шевченко оправив був заразом в одній книзі, значно виправив (р. 1858) для нового видання і дав цій книжечці заголовок: „Поэзія Т. Шевченка, том І. [1])

---

[1]) Книжка ця зберігається в Музею імени В. В. Тарновського в Чернигові.

Не знати, з якої причини, з цих поправок,—дуже цінних, як побачимо,—взято було на увагу при виданню „Кобзаря“ 1860 р. далеко не все,—велика більшість їх так і лишилася незнаною в літературі і досі. Книжечка ця цінна ще й тим, що вона побувала в цензурі, і цензор Беклемишев походив в ній своїм синім олівцем, про що також буде на своєму місці мова.

Отже увесь той чималий матеріал, що назбірався у мене під час перегляду рукописів та давніших видань „Кобзаря“ та який використав я для нового повного видання поезій Шевченкових, що друкується тепер у Петербурзі, я й подаю у отсій статті для того, щоб ясно було знати мотиви кожної зробленої мною в новому виданні одміни, для того, щоб кожен бачив, де правда на моїм боці, або де я помилився.

Приступаючи зараз до перегляду тексту усього „Кобзаря“ в тому хронологичному порядку, який вияснився для мене за найсправедливіший [1]), вважаю за конешний і приємний обовъязок скласти щиру подяку д.д. О. І. Лотоцькому, В. П. Науменкові та П. Я. Стебницькому за ту велику поміч, якої вони уділяли мені своїми вказівками та матеріалами для моєї праці,—д. В. П. Науменкові подяку тим більшу, що без його щирої мені допомоги всим, що стосувалося до „Кобзаря“, не було б і цієї моєї праці.

I.

До заслання.

Попереду всього „Кобзарь“ мусить починатися з передмови, — тієї передмови, яку Шевченко виготував був в марті р. 1847 для тих поезій, що мав подати тоді в цензуру під заголовком „Три літа“ (тоб то роки 1844 — 1846,але переважно лишень, бо де-що там есть і з р. 1843). Рукопис з тими поезіями (брульон, а також і переписаний чистіще) знайдено цього року в архиві Департамента поліції у Петербурзі. Передмову ту бачив і списав був літ з 10 назад небіжчик проф. Н. И. Стороженко, і навіть прислав був до редакції „Кіевской Старини“, але через цензурні умови тогочасні вона не могла зъявитися на світ в Росії. Вперше вона була видрукована небіжчиком О. Кониським р.

---

[1]) Про подрібніщі мотиви хронологичного розкладу поезій в „Кобзарі“ маю надію незабаром говорити в спеціальній статті.

1901 в його великій праці „Тарас Шевченко—Грушевський, хроніка його життя“, т. II, стр. 204—205, прим. 2., а в Россії передрукована вона мною в часоп. „Громадська Думка“, ч. 162 в статті „Новознайдені твори Шевченка“; нарешті тільки що видруковано її і в журналі „Былое“ (1906, VIII кн., стр. 1—3,—Неизданныя произведенія Шевченка, II Предисловіе къ „Кобзарю“), і видруковано найближче до правди: „совершенно буквально... съ подлинника“,—як зазначено в журналі „Былое“.

Далі мусить іти:

I. Причина.

Автографа немає. Відміни [усякі поправки і уваги] въ инших виданнях проти видання Ю. Романчука *[„Поезиі Тараса Шевченка. у Львові 1902]*, яке я взяв за обект для своєї праці як найостанніше і найповніше, зазначую такі [1]):

Стор. 136, ряд. 14: та ясень—Шевченко скрізь уживає форми ясе*н*, і ця ж форма і в „Ластівці“ р. 1841, де видруковано „Причинну“ вперше.

Стор. 137, 15 знизу: дарм*о*... форма не східно-українська, і Шевченко не ужив би такої форми; у „Ластівці“ та в „Кобзарі“ р. 1860, який друкувався за життя Шевченка і, певно, під його доглядом [2])—стоїть, як і скрізь в рукописах його,—дарм*а*.

Стор. 137, зн. 12—прив*и*тає... Зазначую раз на завжди, що у Шевченка, в автографах, один—єдиний раз трапляється, і то мабуть через помилку: „привытає“, а скрізь липень: „вітає, привітає“ [тоб то писав він в*и*тає, прив*и*тає, а не в*ы*тає, прывытає).

Стор. 138, 9: — і хто тее знає.

---

[1]) Повинен застерегти, що не маю спеціальної мети порівнювати *усі* друковані варіанти,—головно тому, що це буде зроблено редактором Львівського критичного видання поезій Шевченка д. Франком, а подаватиму такі варіанти найбільше тоді, коли в мене трапиться новий рукописний варіант, або постане ваганя що до якого-небудь тексту.

[2]) Що Шевченко наглядав за друком „Кобзаря“ р. 1860, знаємо з оповіданя Ѳ. Дейкуна—Мовчаненка, який р. 1860 зайшов якось в друкарню Куліша і застав там Шевченка. Шевченко звелів видруковати на листочках ті уступи з „Катерини“, які опущено в „Кобзарі“ і визначено ті рядки крапками. Листочки ці він поналюплював в де яких примірниках, що мав презентувати де яким високим особам. Один такий листочок випросив собі і Дейкун, і через нього ми знаємо тепер, що то за опущені в „Катерині“ уступи. [К. Стар. 1885, III, 521—522. Ѳ. Каминскій Еще щепотка на могилу Шевченка].

В „Ластівці“ стоїть *зна*—і чи не правдивіще буде так? Мені здається певним, що цее *зна* рифмується з дальшим „коня напува“, бо як що ми лишимо „знає“, то матимемо аж у трьох рядках підряд однакові закінчення: „запитає“, „знає“ і „гаю“... Навряд чи не зауважив цього Шевченко, коли писав і дав рукопис у „Ластівку“. В „Кобзарі“ р. 1860, правда, стоїть „знає“, але це могло статися і через недогляд.

Стор. 140, ряд. 6: ворожка. Д. М. Кр–ський [Зап. Н. Тов. т. LV] зауважає, що легче читалось би *ворожбà*. В „Ластівці“ та Кобзарі р. 1860 — ворожка, — і поки не матимем певности, що в автографі стоїть ворожбà — не маєм ніяких підстав переиначувати текст.

Стор. 142, 5: ідуть, під дубом — після „ідуть“ краще не [,], а ...., як це і есть в „Ластівці“ та Кобзарі р. 1860.

Стор. 142, 13: зб*и*ралися. — слід зауважити те саме, що й про „привітає“: Шевченко вживає тілько „зб*і*ралися“.

Стор. 142, 16: та я*му* копають. Д. М. Кр—ський [loc. cit.] справедливо зауважає, що треба я*мù*... Очевидно, що козака і дівчину поховано не в одній ямі, бо далі говориться:

„Насипали край дороги
Дві могили в житі“.

Дійсно, *ями* бачимо і в „Ластівці“ та „Кобзарях“ р. 1860 та 1867.

Дата цієї поезиї, написаної ще в Літньому саду,—1838 рік.

2. Вітре буйний.

Автографа немає. Вперше видруковано в „Ластівці“.

На стор. 83, після слів „Втоплю своє горе“ — д. Романчук викинув рядок „Втоплю свою недоленьку“. За цим опущеним рядком у Шевченка в „Ластівці“ поставлено ще рядок крапок [.....]

Стор. 84, 6: „Коли нї, співаю,“ — треба „Коли нї — співаю“. Так і в „Ластівці“.

Дату для цього вірша вважаю невпіщою не р. 1839, а 1838.

3. На вічну память Котляревському.

Теж немає автографа. Вперше видруковано в „Ластівці“.

Стор. 214, 16 зн.: згадай добре, серце вяне — треба після „добре“ —

Стор. 215, 7: *пійде* на шлях. — Шевченко ніде і ніколи не вживає *пійде*, а лишень *піде*, і з наголосом, переважно на е.

Стор. 215, 1 зн.: Злодій *заплаче*.—Д. М. Кр—ський радить поправити на *плаче*, бо того вимагає ритм. В „Ластівці“ *заплаче*. Не бачу рації до такої заміни, тим більш, що цей рядок зовсім добре рифмується з попереднім третім: „вигляне сонце. Рай та й годі!“, і ніякої зміни ритму не помітно:

Вигляне сонце. Рай та й годі!
. . . . . .
Злодій *заплаче*, дарма що злодій.

Дата вірша—р. 1838 (в жовтні того року помер Котляревський)

4. Тече вода в синє море.

Автографа немає. З цим віршом, що до його хронольогиї, вийшов курьоз. Як відомо, по давніших виданнях, (напр. Пражське р. 1876, або Київське р. 1899) вірш цей датувався просто „до 1847 року“ Д. Романчук спробував означити його певніше і поставив: [1845 ?] Тим часом справа з ним простіша: його вперше видруковано теж у „Ластівці“ р. 1841, але не більш — не меньш як ніби-то кінец вірша „На вічну память Котляревському“. В такому вигляді, як додаток до иншого вірша, він виступає і в Кожанчиківськім „Кобзарі“ р. 1867, і аж у Львівському виданню р. 1867 його виділено, як окремий вірш (т. I, стр. 217, Думка). Очевидно, що датувати його можна або кінцем р. 1838, або початком 1839, але певніш—тим самим роком, що й „На вічну память К—му“.

5. Катерина.

„Катерину“, як відомо, вперше видруковано в „Кобзарі“ р. 1840 і окремо теж р. 1840, а потім заведено її в „Чигиринскій Кобзарь“ (у Петербурзі, р. 1844), де крім неї уміщено (вперше): „Думи мої, думи мої“, „Перебендя“, „Тополя“ „Думка“ (На що мені чорні брови), „До українського писаки“ (До Основяненка), „Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, („Катерина“—остання,—на стр. 42—74). В Чернигівському музею імени В. Тарновського зберігається книжка в оправі, в якій заразом спалятуровано два видання: отсей самий „Чигиринскій Кобзарь“ (р. 1844, разом з передруком „Гайдамаків“,

першого видання) та „Гамалія“ (з р. 1844). Шевченко оправив їх разом для того, щоб подати заразом у цензуру. Він думав видати цілий томик своїх поезій, і на першій вкладній сторінці, закресливши давніший заголовок: „Чигиринскій Кобзарь и Гайдамаки“, надписав чорним олівцем: „Поэзія Т. Шевченка том 1“.

Але згодом і цей заголовок він закреслив червоним олівцем, а знаком ~~~~ полишив знову „Чигиринскій Кобзарь“.

На 2-й білій картці стоїть цензорський дозвіл — чорним чорнилом впоперек сторінки: „печатать позволяется, съ тѣмъ чтобы по отпечатаніи было представлено въ ценсурный комитетъ узаконенное число экземпляровъ. С.-Петербургъ, 28 Ноября 1859 года. Ценсоръ В. Бекетовъ. При этомъ считаю нужнымъ замѣтить типографіи, чтобы она зачеркнутыя мѣста не печатала.“ Нижче я виноту, які були тут „зачеркнутыя мѣста“.

Повинен зауважити, що перед тим як подати книжку у цензуру, Шевченко заходився перечитувати весь оригінал, і поробив де-які чималі зміни, особливо в „Гайдамаках“, з яких одначе, чомусь не дуже багато узято до нового видання, р. 1860 (коштом Платона Семеренка). Що поправки пороблено до того, як подавати цензуру, знати з того, що виправлено і усі ті уступи, що цензор позакреслював. Додам ще, що на цензорському дозволові Шевченко, впоперек його, червоним олівцем надписав „печатать 6½ тысячъ Т. Шевченко“ (число це не зразу зъявилося — знати, Ш. вагався, скільки друковати, і спочатку здається, було 13, чи щось подібне до цього).

Поправки в поданій до цензури р. 1858 книзі (решту поезій подано було, очевидно, в рукописові) пороблено, здається, у квітні р. 1858—про це ми довідуемося з Шевч. „Дневника“: 11 квітня записано там, що того дня Ш. передав Каменецькому вибрані поезії і прохав його клопотатися про дозвіл надруковати їх під фірмою „Поезії Т. Ш.“ Правда, це говориться про переписані (Кулішем) поезії, але можна думати, що тоді ж передано було Каменецькому і друковану частину.

На стор. 282, 6: „Там занапастила.“ В Чигириньск. Кобзарі стояло *так*, і Шевченко не поправив його; це „*так*“ стоїть і в „Кобзарі“ р. 1860.

Цю форму я вважаю за автентичну Шевченкову,—тай сенс не вимагає неодмінно „Там“:

В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Так занапастила.

— то б то занапастила оттак, не слухаючи ні батька, ні неньки та ходячи в садочок.

Стор. 282, 17... „*то й* не, чує, — знову таки і в „Чигиринському К.“ і в К. 1860—стоїть „*і* не чує,“ — Шевченко не поправляв на „*то й*“.

Стор. 282, 9 зн.: „Любо *й* потужити“ — в Чигир. К. нема *й*.

Стор. 282, 6 зн.: Обіцався вернутися. Тогді... — в Чигиринському К. після „вернутися“ стоїть„—тоді...“ Зауважу принагідно, що Шевченко ніколи не уживає прийнятої в літературі форми *тогді*, а все *тойді*...

Стор. 283, 5: не журиться Катерина, вмиється...—в Чигир. К. після „Катерина“ знак *?*, і це, здається, буде правдивіше, бо 4 рядки вище вже раз згадувалося, що не журиться Катерина, а тут Шевч. хотів мабуть цею формою запитання (контрастом) підкреслити, як саме вона не журиться...

Стор. 283, 14 — аж *калина* плаче.

Тут ми стрічаємо цікаву варіацію. В Чигир. К. стоїть „аж *коли не* плаче,“ і Шевченко так і лишив, коли поправляв року 1858; але в К. 1860 вже — *калина*... Безперечно, що остання редакція краща,—і вважаючи, що Кобзарь р. 1860 як не як, а друковався на очах Шевченка, мусимо прийняти цю поправку.

Стор. 283. 17 і 18: Не журиться Катерина,
І гадки не має,...

Тут маємо ствердження нашої думки, що в рядку 5 (вище була мова про це) справді Шевченко ужив форми запитання: в Чигиринськ. К. стоїть так:

Не журиться Катерина *?*
І гадки не має *!*

Цей знак (*!*) показує, яку власне думку хотів підкреслити поет.

Стор. 283, 5 — матери.—Наголос тут матері... Раз назавжди зазначую, що як nominat. plural., так і genet. та дат. singul. в цьому слові у Шевченка обовязково закінчується на *і*, а не на *и* (=ы)...

Стор. 284, ряд. 7—8: Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила, —

в Чигир. Кобзарі зовсім немає, а стоїть два рядки крапок. Так само, і в Кобз. р. 1860. Вперше видруковано в Пражськім

Кобзарі, де подано примітку, що „ці дві строки дописані рукою Ш. на власнім його екземплярі вид. Семеренка р. 1860".

Стор. 284, 4 зн.: „З муштри виглядала", — в Чигир. К. неправильно ужито: „на муштру," — і Ш. не поправив був. В К. 1860 уже: „*З муштри.*"

Стор. 284, 8 зн. Зайде сонце, Катерина. — в Чиг. К. після „сонце" —.

Стор. 285, 15: Милий, чорнобривий, — в Чиг. К.: *Милий — чорнобривий.*

Стор. 285, 5 зн.: Нема нігде Катерини;—в Чигир. замість (;) стоіть. —.

Стор. 286, 11: Сидить батько *кінець* стола — в Чигир. Кобз. було *в кінці*, але в К. р. 1860 — *кінець*.

Стор. 286, 19: весі*льлє* — у Ш. тут, як і в инших закінченнях на ль*лє*, нь*нє*, *тє* — тільки *лля*, н*ня*, *тя*...

Стор. 286, 13 зн.: Де світилк*и* з друженьками,
Старости, бояр*е*?

В Чигир. Кобз. стоїть: світилк*а*; але в К. 1860—світілк*и*, і з того часу ця форма й задержалася по всіх виданнях „Кобзаря".

Шевченко ужив в Чигир. К.—і взагалі уживає в писаннях своїх—plural. бояр*а*, тим більш, що рифма до цього: *пара*.

Стр. 286,: 4 зн. Бул*а* б утопила. В Чигир. К. було б утопила, а після слова *утопила*, не (.), а (:)

Стор. 287, 8: „моїх речей" (як і в К. 1860), а в Чигир. К.: річей моїх. До речи: Шевченко уживає в цьому значінню тільки: р*е*чей.

Стор. 289, 8: серце *ниє*. Так і в Чигир. К. Не знаю, звідки взялося в Пражськ. К. р. 1876: *мліє*.

Стор. 289, 14: „янголятко", у Чигир. і К. 1860—янгелятко...

Стор. 290, 11 зн.: та *з* горем (як і в К. 1860), в Чигир. К. *з* немає, хоч воно дуже потрібне:

З нудьгою та з горем
Жупан надівають.

Стор. 291, 7: с*и*яють—у Ш. обовязково скрізь: с*і*яють.

Стор. 291, 9: хо*в*рашки, — так в К. 1860, так і в Чигир. К., хоча в останьому Ш. своєю рукою виправив на: ха*в*рашки.

Стор. 291, 5 зн: з*и*ма — у Ш. скрізь тільки: з*і*ма.

Стор. 291, 4 зн: а той чи зостріне,—в Чиг. К. після „*а той*" знак —.

Стор. 292, 6: розпитаю -- у Ш. скрізь перед к, п, т—не *з*, а *с*.

Стор. 292, 3: лучше — Ш. звичайно уживає: *лучче*.

Стор. 293, 1: За Києвом... До повороту з заслання Ш. на письмі уживає скрізь Київ, або Кіев, але з р. 1857 у нього помітно переміну, і з того часу скрізь уже він пише Київ; цеї форми і треба держатися. Так само аж з р. 1857 Ш. починає писати скрізь замість *шо* — *що*, зам. Польша—Польща.

Стор. 293, 9: в Чигир. К. неправильно: у „латаній свитотці“ зам.: свитиночці (як в К. 1860).

Стор. 293, 17: *отсей*—Шевч. дуже рідко уживає форми *сей* (і то тілько в nominat), а звичайно цей, оцей, а вже в инших відмінах, напр. genet *сього*., або що—то сливе не стрічається...

Стор. 293, 12: а дитина *?* В Чигир. К. знак. (*/*) — і так буде, мабуть, правдивіще.

Стор. 294, після ряд. 3 знизу—в Чигир. К. стоїть рядок крапок.

Стр. 294, 1: кинув Катрусю *москаль*. По всіх виданнях, почавши з К. 1860, ці рядки (2 та 1 зн.) опущено. Вперше правильно подано текст в виданню д. Романчука „кинув Катрусю *москаль*“, бо навіть в Пражск. Кобз., як і в Чигир. Кобзарі — *свою* [1]). І далі д. Романчук подає 6 рядків, яких ні в одному „Кобзарі“ досі не було, а звичайно визначалося 6 рядками крапок (так от в К. 1860, а в Чигир. К. тільки два рядки їх). Уступ цей узято з „Кіев. Старини“, з статі Ѳ. Каминскаго, про яку вже була мова [2]).

295, стр. 7: де ж Катруся блудить? Д. Кр—ський (l. c.) радить не друковати цього рядка, „*бо він псує форму*“. — Мотив не з надто переконуючих.

295, 12: завірюха — Ш. уживає: заверюха.

295, 9 зн.: *нє* надують — в Чигир. К. та инших вид.: *не*.

Стор. 296. 8: Ще-б плакала Катерина, та сліз більш не має. — В Чигир. теж так, а в К. 1860: *немає*. І те і друге може бути, — хоча останне, здається, було б правдивійш.

Стор. 296, 4 зн.: собакі злі, покусають. В Чигир. К. після *злі* знак —.

Стор. 297, 3: Сирота *собака* має свою долю, — л. Кр-ський висловлював здогад, чи не *усяка* (зам. собаки), але з дальшого знати, що дійсно має бути *собака*. Цим рядком кінчається 3 розділ

---

[1]) Зауважу, що в Кобзарі р. 1840 цього рядка теж немає.

[2]) 1885, III, 520—21.

в Чигир. Кобз. [1]), хоч в дальших виданнях, почавши з р. 1860 — його викинуто. Дальших 10 рядків д. Романчук завів в „Кобзарь“ вперше [2]), так само як і 11 рядків далі (початок розділа IV до слів „Реве, свище завірюха“)...

Стор. 298, 11: Де москалі, лебедики? Поставивши між цими словами знак (,), д. Романчук (так само як і в К. 1860) прикладає епітет *лебедики* до карбівничого і Нечипора, що вийшли з хати, тоді як в Чигир. К. стоїть знак —, і тут „лебедики“ вже—епітет до „москалї“: Москалі — лебедики; останне певніще, бо й далі [300, 15 зн.] Катерина зве москалів *лебедиками*.

Стор. 298, 6: де ти так барився? — в Чиг. К.: *деж* ти так.

Стор. 299, 14 та 18: в*а*зьміте проч (як і в К. 1860), — в Чиг. К.: „в*о*зьміте“.

Стор. 299, 16 зн.: за що ж? скажи, мій голубе! В Чиг. К. та в К. 1860 правильніще: за що ж , скажи мій голубе *?*

Стор. 299, 10: брат*и*ку — у Ш. скрізь: братїку.

Стор. 300, 13: деж ти? заховався? (як і в К. 1860), — тим часом в К. 1860 просто: *деж ти заховався?*

Стор. 302, 12: змал*ю*вала,—зауважу лишень, що Ш. скрізь пише: мальовала, як і взагалї в глаголах на: *ювати*.

Стор. 302, 6: що *зо*сталось байстрюкові? В Чигир. К.: „*ос*талось,“ а замість „байстрюкові“ було рядок крапок,—слово це з'явилося аж в К. 1860.

Стор. 302, 10 зн.: Хто бублик, хто гроші (як і по инш. виданнях, почавши з р. 1860). В Чигир. К. варіант инший: *то* бублик, *то* гроші. Здається, я не помиляюся, що Ш. уживав „То-то“ — замість: те-те, напр. в новознайденому кінцеві „Єретика:“

Свари, гомін:
То реве, *то* вие, —
Як та орда...

Стор. 303, 10: т*иі* карі о*чи* — Ш. дуже рідко (після твердих співзвуків) уживає *ии*, а звичайно — *ії* і скрізь також о*чі*, но*чі*,— а не оч*и*, ноч*и*.

Стор. 303, 16: мілай (як і в К. 1860),—в Чигир. К. звичайна форма чомусь: *мілий*.

---

[1]) В Кобз. р. 1840 цього рядка зовсім немає.

[2]) З'явилися вони друком вперше в „Кіев. Стар.“ 1885, II, 521.

На прикіці мушу зняти з цензорської душі В. Бекетова, здається, зайвий гріх, що накинув йому небіжчик О. Кониський, слідом за проф. Н. Стороженком: „Кобзарь“ пішов на розгляд до цензора Бекетова, — пише О. К-ий, — котрий глянув на його вельми суворо і замазував такі вірші, в яких не було нічого нецензурного. Нарешті дозвіл „28 ноября 1859“ вийшов з під пера цензора Бекетова [1]). І далі він подає усі три оті, рядків по 8—12, вставки, які узяв д. Романчук з „Кіев. Старини“ та про які ми згадували. Тим часом, як ми вже бачили, в тому „Чигир. Кобз.“, що читав Бекетов і на якому резолюцію свою поклав, — нічого цього не було: „Чигир. Кобз.“ виглядав так скромно, що навіть слово „байстрюк“ визначено було крапками. То що там було замазувати? Хіба може Ш. давав Бекетову ще й инший рукопис читать, де може й „Катерина“ була в повній редакції? Але про цее ми нічого не знаємо, і дуже сумнівно, щоб можна було тому самому цензорові подати ті самі поезіі вдруге, повніщими... Найпевніщ, що Ш. подавав в цензуру тілько „Чигир. Кобзарь“, де тих вставок одразу не було; а що він не хотів, щоб вони загинули, то це ми знаємо з того, що коли друкувався вже „Кобзарь“ р. 1860, то Ш. сказав одбити на окремих смужках паперу кілька примірників тих вставок і поналіплював їх на місцях, визначених в „Кобзарі“ крапками. Ш. мав презентувати ті „повні“ примірники де яким „высокопоставленим“ особам, між иншим міністрові Н. Пр. Ковалевському. [2])

Дата написання — р. 1838. Автографа немае.

6. На що мені чорні брови *(Думка)*.

Вперше видруковано в Кобзарі р. 1840 (стр. 83—87) під титулом *„Думка“* і передруковано без усяких змін в Чигир. К. 1844 стр. (26—27), теж під титулом *Думка*. Поправок Ш. в цьому виданню не поробив ніяких.

До стор. 83, 11 вид. Ю. Романчука зауважу, що Ш. ніколи не писав голсн*ійше*, жалібн*ійше*, а тілько на *іше*. Цікаво теж, що він не любить *і*, що постало з *о*, і переважно уживае: жало*б*ний, із*о*гнувся, др*о*жить.

Рік написання—1839. Автографа не бачив.

---

[1]) Т. Шевченко. Хроніка. т. II, 331.

[2]) К. Стар. — 1885, Ш. 520.

7. Іван Підкова.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 97—103), вдруге— в Чигир. Кобз. (стр. 32—35). Поправок Шевченка немає. Уваги до стр. 207, 5, а також 208, 1:

Було колись — в Україні
Ревіли гармати

(як і в К. 1860), а в Чигир. К.:

„Було колись в Україні —
Ревіли гармати...“

Стор. 207, 8 і 9: пан*у*вали, пан*у*вати. Шевченко не любив форм на *у*вати, а мало не скрізь уживав: *о*вати.

Стор. 206, 10: по пол*ю*. Так і в Чигир. Кобз. (рифма вол*ю*). В Кобз. 1860: по пол*і*; Ш. звичайно уживав і тої і другої форми.

Стор. 207, 4 зн.: сьвідок слави дідівщини,—(так і К в 1860); в Чигир. К. після *слави* стоїть (,) — отже инша думка виходить. До речи: Ш. ніколи не мягтить *с* перед *в*, завжді *свідок*, *світ*, *свят*...

Стор. 208, 5: було колись добре! — (так і в К. 1860), а в Чигир.: *добре колись*. Пізніша перестановка краща.

Стор. 209, 3: підняв шапку; човни стали. Д. Романчук тут зіпсував думку автора: і в Чигир. К., і в К. 1860 не (;), а знак — , а це зовсім инша річ: човни стали, як наслідок того, що отаман підняв (як гасло, як команду) шапку.

Рік написання 1839. Автографа немає.

8. Тополя.

Вперше появилася в Кобз. 1840 (71—82), вдруге — в Чигир. Кобз. (15 — 25). Шевченко в своєму примірнику, що був в цензурі, поробив чимало змін, на які варто звернути увагу та на які, на жаль, не звернули уваги під час видання Кобзаря р. 1860.

Стор. 146, 10: *на-що* зеленіє? Шевч. поправив *марне*: (Ш. уживає в цьому слові на кінці *е*, а не *о*).

Стор. 146, 9 зн.: постр*і*вайте, все роскажу, — Ш. уживає тільки: стр*и*вайте. Після: „постривайте“ — в Чигир. К. стоїть не (,), а — .

Стор. 147, 13: після слів „кого любúть“ в Чигир. К. (:), а не (.).

Стор. 147, 7: виспівує — в Чигир. К. стоїть: співа собі, але Ш. поправив там на *виспівує*. Цю поправку стрічаємо і в К. 1860.

Стор. 148, 8—9: в Чиг. К. (і К. 1860):

Воно чуло недоленьку,
А сказать не вміло, —

Ш. поправив: *Чуло серце...*
Сказати....

Стор. 148, 16 зн: ... *як сирота* (так і в К. 1860),—попр. Ш—ом на: *сирóтою*.

Стор. 148, 15 зн. після *світом нудить* в Чиг. К. (:), а не (.).

Стор. 148, 14 зн: *без милого*... З приводу цього слова зауважу лишень, як цікаву подробицю, що Ш. скрізь, де тільки стояло в Чиг. Кобзарі: *мылого* — посправляв чомусь на *милого* [= мілого].

Стор. 148, 8 зн.: *минув другий*, — в Чиг. К. не [,], а — .

Стор. 148, 5 зн.: *ніхто не питає*. Ш. поправив: *мати* не питає, і знак [:], не [.].

Стор. 148, 3 зн.: *мати* не спитала —Ш. попр.: *стара* не спитала.

Стор. 148, 2 зн.: за *старого*... — Ш. попр.: за *сивого*.

Стор. 148, 1 зн.: *нищечком* — Ш. попр.: *тихенько*.

Стор. 149, 10: А дружки *поплачуть* (;) (так і в К. 1860). Уже М. Кр—ський здогадувався, що треба б: *заплачуть*. І справді, Ш. виправив *поплачуть* на *заплачуть*, — так як це стоїть і в Кобз. Кожанч. 1867 р., тілько після „поплачуть“ в Чиг. Кобз. знак — .

Стор. 149, 11: легше *мені* — Ш. попр. на: легше, *мамо*.

Стор. 149, 12: *ніж його* побачить (так. і в К. 1860). В Чиг. К. стоїть: *як його*,—Ш. попр. на: *ніж його*, а в Кожанч. звідкілясь уже: *а ніж його бачить*.

Стор. 149, 15: *все бачила* (так і К. 1860 та Кожанч.), — Ш. попр.: *дивилася*.

Стор. 149, 16 і 15 зн.: *На сім світі*
Без милого жити

(так і в К. 1860 та 1867), — Шев. попр. на:

Одинокій
На сім світі жити.

Стор. 149, 5 і 4 зн: *Скажи, коли знаєш!*
Бо видає мене мати

(так і по инших Кобзарях), — Ш. поправив:

Бо ти знаєш!
Хоче дати мене мати...

Безперечно, цей варіант найкращий, — його й треба приймати, через це й не важно розвязувати питання про те, чи *видає* (як по всіх виданнях, крім Київських), чи *віддає* (як радить д. М. Кр—ський, та як стоїть, мабуть випадково, в Київськ. виданню р. 1899).

Стор. 150, 13: після *минулося* не (,), а — , як це і в Чигир. К. і в К. р. 1860 та Кожанч.

Стор. 151, 14: спасибіг, — у Ш. ніколи не стрічав я г на кінці, а тілько спасибі.

Стор. 151, 18 зн.: *пішла,* вмилась (так і скрізь), — Ш. попр. *прийшла*.....

Стор. 151, 17 — 15: *Мов не своя стала*;
Вдруге, втретє, та мов сонна,
В степу заспівала:

(так по всіх Кобзарях). В Чигир. К. другий рядок читається так: *Побігла та й стала,* — Ш. зразу був поправив його на: *зареготалась*, а тоді ще раз на: *тихо усміхнулась*. І зрештою увесь цей уступ, з дальшими додатками, виглядає у нього так:

Прийшла, вмилась, напилася,
Тихо усміхнулась;
Вдруге, втрете *напилася*
І не зоглянулась.
Полетіла, мов на крилах,
Серед степу пала —
Пала, стала, заплакала
І..... і заспівала:

а далі, так як і в Кобзарях: „Плавай, плавай, лебедонько!“

Стор. 151, 10 зн.: *тонка* та висока — Шевч. попр. на: *гнучка* та висока.

Стор. 151, 8 зн. — в Чигир. К. було: чи *діждуся*, але Ш. поправив: *чи діжду я*, — і в такій формі бачимо по всіх Кобзарях.

Стор. 151, 1 зн.: *по полю* гуляє, — Ш. попр.: *співає*, гуляє.

Стор. 152, 7: Сама хоче мене мати... В Чигир. Кобз. стоїть: мене мати сама хоче, але в К. 1860 поправлено так, як в вид. Ю. Романчука.

Стор. 152, 14, — в Чиг. К. дальші рядки відділено.

Стор. 152, 12-8 зн. значно перепначено; замість:

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілле дива наробило —
Тополею стала, —

Шевченко поправив на:

Оттак тая чорнобрива
Плакала, співала
І на диво — серед поля
Тополею стала,

а дальших 4 рядки: „Не вернулася додому“ викреслив зовсім, і зразу по тому кінець: „По діброві вітер вие“... Така редакція мені здається значно кращою, і цю редакцію я й радив би приймати для „Кобзаря“.

Рік написання — 1839. Автографа немає.

9. Перебендя.

Вперше надруковано в Кобзарі р. 1840 (стр. 15—20), вдруге в Чигир. Кобз. [стр. 11—15].

Стор. 143, 8: *та* на кобзі — Шевченко попр.: *і* на кобзі.

Стор. 143, 3 зн.: *Веснянку* — по всіх Кобзарях, з Чигиринск. почавши стоїть: *ве*снянку.

Стор. 144, 3: про тополю, лиху долю — в Чигир. Кобз. не [,], а сполучено через — .

Стор. 144, 15 зн.: За могилою могила, — в Чигир.: за могилою — могила.

Стор. 144, 13 зн.: Сивий ус [так і скрізь],—в Чигир. К. було: „*білий* ус“, але Ш. поправив на: *сивий*.

Стор. 145, 1: літає, *ширяє* — Ш. поправив на *гуляє*. — Поправка не удатна, бо вже в попередньому рядку: на хмарі *гуля*.

Стор. 145, 6: *чого* ти німа, — Ш. поправив на: *чому* ти німа.

Стор. 145, 11: на *сім* світі,—д. М. Кр—ський радить: на *всім*. Нема жадної рації:попереду Ш. тут говорить, що думка літає *на небо,* бо на *сім* світі всезнаючих не приймають.

145, 12: один він між *ними* — Ш. попр. на: між *нами*, і це більш зрозуміло, як *між ними* (між ким?).

Стор. 145, 15 — в Чигир. К. після: *розмовля* знак —, а не (,).

146, 2: А на *журбу* зверне, — Ш. попр.: *на сльози*...

Заголовок: *Перебендя* Ш. в Чигир. Кобз. був поправив на *Кобзарь*, але потім лишив,'як було.

Рік написання — 1839. Автографа немає.

10. До Основяненка.

Перший раз надруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 89 — 96) під титулом „До українського писаки", а вдруге в Чигир. Кобз. (стр. 28 — 32), де заголовок змінено на „Основяненкови".

Стор. 217, 1 зн.: на степ*у* козачім,—в Чигир. Кобз. не українська форма: „на степ*і* козачій". Ця ж сама помилка, чи недогляд, — там таки і в другому зараз рядку.

Стор. 218, 14 — до 4 знизу — вперше видруковано у Львівськ. Кобзарі р. 1867. В Чигир. Кобз., К. 1860., Кожанч. 1867 та инших російських—немає, без найменьших „незалежних" причин.

Стор. 218, 15: *Загуло* — в Пражск. вид. згадується про якийсь, *власний рукопис* Шевченка (очевидн. раніща редакція), де є варіант: *заграло*. Хоч д. Романчук і обстоює „заграло"—але „загуло" не поправив Ш. ні р. 1858, ні в Кобз. 1860, та й воно більш похоже на відповідь: „Не вернуться!" загуло, сказало синее море.

Стор. 218, 14 зн.—*козаччина*. Д. Романчук (З. Н. Т.—XXXIV, 13) зауважає, що по инших виданнях трапляється: козачи*зна*. Можу завірити, що у Ш. такої форми не стрічав я а ні разу.

Стор. 218, 5 зн.: Смійся, *лютий* враже,
Та не дуже, бо все гине, —

в Пражськ., з того ж власного рукопису, подано варіант:

Смійсь, *поганцю*, враже,
Та не дуже, бісів сину, —

очевидно, так стояло в непоправленій початковій редакції.

Стор. 219, 3: Наша дума, наша пісня
Не вмре..., —

в Чигир. Кобз. стоїть: „*Наш завзятий Головатий* не вмре..., але уже в вид. р. 1860 виправлено на: Наша дума...

Стор. 219, 11: батьку, отамане, -- треба або без (,) як в К. 1860, або сполучити через — , як в Чигир. Кобз.

Стор. 219, 15 — 16 — по всіх російських „Кобзарях“ немає.

Стор. 219, 13 зн.: жити з ворогами,—по всіх рос. вид. цього рядка немає; в Чигир. К. 1844 дописано його рукою Ш.

Стор. 219, 12 зн.: Поборовся *б з Москалями*... По всіх російських Кобзарях немає, з ким „иоборовся б...“ В Чигир. Кобз., подаючи його до цензури, Шевч. дописав: „*і я може*“; в загрянишних Кобзарях вставка тут не однакова: у Львівськ. К. 1867 та Пражськ. 1876: „*з кацапами*“, але в Пражському таки подано примітку, що у власн. рукописові Ш.: *з Москалями*, що й можна за найпевніще вважати.

Стор. 219, 9 зн.: *з'їли*—Шев. завжди пише: *ззіли*.

Стор. 220, після рядка 12, — в Чигир. К. поставлено два рядки крапок.

Рік написання—1839. Автографа немає.

II. Тарасова ніч.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 105 — 114), в потім в Чигир. Кобз. (стр. 36 — 42).

Посвяти *Мартосу* в Чигир. Кобз. немає, — вона з'являється вперше в Кобз. Кожанчикова.

Стор. 209, 11 зн.: в Чигир. К. стоїть *розцвітає*, але Ш. поправив на *процвітає*, як тепер в вид. Романчука і скрізь.

Стор. 209, 10 та 2 зн.: *виспівує*; в Чигир. К.: *приспівує*, а в К.-1860 — *виспівує*. Цей варіант прийнято по всіх виданнях.

Стор. 209, 6: *Як збіралась громадонька*, в Чигир. К.: *Як збіралася громада*, але прийнято, почавши з К. 1860, версію, ту, що і в вид. Романчука.

Стор. 210, 1 — 26: по всіх російських виданнях немає. Вперше видруковано у „Вечерницях“ (1862, № 34), а звідти у Львівськ. К. р. 1867. В „Вечерницях“ подано примітку, що цей уступ „нам переслав наш галицький чоловік зостаючій тепер у Празі (чеській“).

Стор. 210, 8: Ненько моя, ненько, — в Пражск. К., в примітці — *Серце мое*, ненько (з власн. рук. Ш.).

Стор. 210, 9 — 10: Як згадаю тебе, краю,
Завяне серденько,

у власн. рукоп. Ш.. як читаємо в Праж. К., стоїть:

„Як згадаю *твою долю*,
Заплаче серденько.

Стор. 210. 13: де поділась доля, воля,—у „Вечерницях": *воля, воля* (так і у Львів. К.); поправлено *волю* на *долю*,—не знаю, на якій підставі,—в Пражск. Кобзарі.

Стор. 211, 10 — 11: ... уніати налітають,—в Чигир. К. навпаки: ... Налітають уніати.

Стор. 211, 13 зн. після слів: „стоптана Ляхами" в Чигир. К. та К. 1860 — 4 рядки крапок.

Стор. 211, 11 зн.: — обізвався, орел сизий, — знака (,) не треба. Нема його і в Чигир. К. 1844.

Стор. 211, 3 зн.: од Лимана *до Трубайла*, — а в Чигир. К. стоїть *Трубежу*. Цю поправку мабуть зробив, чи порадив зробити Ш—ві Куліш, у якого Трубайло згадується в писаннях.

Стор. 212, 16: нехай *кляті*... (як і в К. 1860) — в Чигир. К.: нехай *собі*.

Стор. 212, 5 зн.: після слів „Козак Ляха знайде" в Женевск. вид. р. 1890 та Львівск. 1893 — вставлено цілих 36 віршів (д. Романчук подає їх не в тексті, а в „Примітках" до Кобзаря, на стр. 6 0 — 681) Ось вони:

А поки що, одпочиньмо!
Чи багато наших?
— Трохи, пане-отамане,
Та й ті щось ледачі!
— Зледащіли? Побачимо!
Нема чого ждати!
Бенкетуйте ж, вражі Ляхи!
Прийду помагати;
Прийду, Ляхи, почастую
Не медом-ситою, —
Ні, прокляті католики,
Кровю червоною

Почастую за Павлову
Праведную душу;
А коли ні, Боже милий,
Сам випити мушу!
Боже, нехай пропадає
Голова Тараса!
Дай то тілько, щоб та шляхта
Кровю упилася!
Тогді й мою головоньку
Нехай ворон будить:
Не прокинусь! — Товариші!
Що буде, то й буде;
Сю ніч Ляхів католиків
Ходім частувати!..
Чи так, брати — отамани?
— Що маєм казати?
Роби пане-отамане,
Як сам добре знаєш,
А ми будем помагати,
Поки силу маєм.“
— Добре хлопці!“ Пішов нишком,
Люлечку смакує,
Дума думку, поглядає...
Доля ж бенкетує.

Стор. 212, 5 зн.: та *й* не повставали — і так скрізь. В Чигир. К. Шевченко „*й*“ закреслив.

Стор. 212, 4 зн.: *Ляшки-панки*
Покотом лежали, —

в загрянишних виданнях стрічається варіант:

До одного
Покотом лежали.

Стор. 213, 1 — 2: Щоб летіли крюки з поля
Ляшків панків їсти, —

в загрян. вид. есть версія:

„Через степи щоб летіли
Крюки Ляхів їсти.

Стор. 213, 3: Налетіли *чорні крюки*, — Шевч. поправив на „*гайвороння*," так само, як і нижче, в рядку 7—на: *гайворони*. В рядку 3 в загр. вид. стрічаємо ще й: *крюки з поля*.

Стор. 213, 4: *вельможних* будити, — в Чигир. К. стоїть: *Лященьків*; але *вельможних* прийнято скрізь, почавши з К. 1860.

Стор. 213, 14 зн.: сидить *ворон*, — в загр. вид.: *крячок*.

Ст. 213, 12—11 зн.—в рос. виданнях немає; після цих рядків в Женев. вид. 1890 та Львів. 1893 вставлено:

Була колись козацькая
І слава, і воля;
Слава сяє, а воленьку
Спіткала недоля.
Було колись — панували,
Та більше не будем,
Тії ж слави козацької
По вік не забудем!

Ст. 214, 4 :*з вороженьків* покепкую,—мало не скрізь по „Кобзарях" так читається. Шевч. поправив: *та з ворогів*. Цей варіант трапляється подекуди і в загряничних виданнях.

Рік написання—1839. Автографа немає.

12. Думи мої, думи мої.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 5 — 11), потім в Чигир. К. (5—10).

От в цьому віршові цензор Бекетов справді з олівцем доладу походив: більшу, центральну частину його, від слів: „За карії оченята" і кінчаючи „Хто ж сироті завидує, карай того Боже", він закреслив зовсім. І справді, в Кобзарі р. 1860 нічого цього ми не бачимо, і лишень в Кожанчиківському виданню через 7 літ „Думи мої" надруковано цілі.

Ст. 11, 14 зн.: *з бунчуками* — Ш. уживає: *з бунчугами*... Взагалі у нього помітно змішування *к* з *г*, і одного разу у нього замість *колега* — стоїть (в автографі) *голега*...

Ст. 11, 2: Засівала трупом поле,
Поки не *ростило*.

По всіх виданнях, російських і загряничних, стоїть; *остило*. Д. Романчук, згадуючи про свої записки, „доповнення до видання

Семеренка [1]) [1860] поправляє на: *ростило*: „Се, здається мені, дає ліпше, і навіть єдино добре значіне“, — каже він. А нам воно зовсім не здається добре, а прямо таки неможливе. На се звернув увагу і д. М. Кр — ський, але він також, здається мені, помиляється, поясняючи, що: „остило“ — узято Шевченком з російського і значить: захололо. *Остило* у Ш. трапляється досить часто і значить тільке: надокучило, наїло:

„Нудно йому на чужині,
І добро *остило*“

[„Між скалами, неначе злодій“], „Хоч вам, знаю, і остило на кров та на сльози дивитися“ [Гайдамаки 1 вид. 1844 р. стр. 104], „*Остило* волочить кайдани“ [Заступила чорна хмара], „Мені сидіть уже *остило*“ [„Назар Стодоля“]. Так само і тут говориться про козацьку волю, що вона доти засівала трупом поле, поки ій не остило. А що б мало значити: поки *не ростило*—не можу зрозуміти, бо од *рости—ростило* не було б по українськи.

Ст. 11, 5: *Лягла спочить* [тоб-то та сама козацька воля],

[а тим часом] Виросла могила,
А над нею *Орел* чорний
Сторожем літає...

Шевченко в Чигир. Кобзарі не поправив цього великого *О* в слові *орел*, і здається мені, не без причини... Мені здається, що цей *орел* з великої букви має тут символичне значіння; що чи не мало воно часом значити: „двоголовий орел“, що літає сторожем над колишнім козацьким полем, засіяним козацьким трупом.

Ст. 11, 13: сльози *за Вкраїну*, — в Чигир. К. і в вид. Кожанчикова: *за Украйну*, а Львівське [р. 1867] уже має „Вкраїну“.

---

[1]) Про ці записки д. Ю. Романчук, на мій запит до нього, в листі до мене од 24 — VII 1906 лише ось що: „Тут [в Галичині] були в 60-х роках відписи недрукованних нецензурних поезій Шевченка, котрі поезії або частини їх друковалися в літературнім тижднвнику „Вечерниці“ [1862 і 1863] і в Львівскім виданю з р. 1867; де які відписи мав і я тай вписав їх до мого примірника Кобзаря з 1860 р. або до окремої книжочки; де який відпис і затратився у мене, але лишився в моій памяти, і я подав його до „Правди“ з 1873 р. [частна „Івана Гуса“. В. Д.]. Се все використане мною в моїм виданю з 1902 р.; не використав я лише значно відмінного та цікавого [в дійсности мало інтересного, бо це одна з переших редакцій,—В. Д.] тексту Неофітів“, поданного в „Вечерницях“ з 1863 р.“

Очевидно, це накручування з боку видавців, і цілком даремне, бо у Ш. дуже часто доводиться стрічати форму: „*За* або *на* Украйну“...

Ст. 11, 18 зн.: *а надто той*... В Чигир. К.: *за то* той, але Ш. виправив на: *надто*. Цікаво, що в Кобз. р. 1840 стоїть теж: *надто*.

Ст. 11, 4: кр*а*че. У Ш. частійше в такім разі мягкий самозвук: кр*я*че, гр*я*зь, р*я*туй, але зрідка уживає він і твердаго *а*.

Ст. 12, 6: Поки попи не засиплють
Чужим піском очі.

По всіх виданнях, навіть в К. р. 1840: *попи*, але в Чиг. Кобз. Ш. поправив був *попи* на друге: *поки*, так що читається: *поки*, *поки* не засиплють...

Рік написання—1839. Автографа не бачив.

13.

В. І. Штейнбергу *(На незабудь)*.

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся —
Згадай мене, брате!

Коротенький цей віршик написано власноручно Шевченком на незабудь приятелеві своему В. І. Штейнбергові, як автограф на книзі [перше видання „Кобзаря“ р. 1840]. Із змісту цього вірша знати, що дата автографа має бути весна року 1840, коли Штейнберг разом з Айвазовським на одному пароході виїхав загряницю, і вже більше не вертався звідти: помер у Римі р. 1847... „Поїдеш далеко, побачиш багато“—це й есть натяк на ту загряничну подорож. „Кобзарь“—примірник Штейнберга з автографом Ш. купив багато літ тому на толкучці в Петербурзі М. Левченко. Вперше опубліковано в „Кіевской Старинѣ“, 1902, кн. 2, отд. II, стр. 73.

Цікаво, що це единий поетичний твір Ш. за увесь рік 1840...

14. Гайдамаки.

Вперше видав їх Шевченко р. 1841 окремою книжечкою: „*Гайдамаки* Поэма Т. Шевченка, С.-Петербургъ,

1841.“ [1] Цензор Бекетов заголовок „Гайдамаки“ у власноручному примірникові Ш., що есть в Черниг. музею імени В. Тарновського, перехрестив, як крамольний, а крім того закреслив увесь початок поеми аж до Інтродукції [тоб то стр. 7—18 в вид. 1841 р.]. І дійсно, в Кобз. р. 1860 „Гайдамаки“ починаються з „Інтродукції“. Це перше видання „Гайдамаків“, що вийшло без догляду автора, має в собі велику силу помилок; часом можна лишень здогадатися, що хотів автор сказати. Вдруге „Гайдамаки“ видруковано разом з „Чигир. Кобзарем“, як додаток до нього [ст. 1—131]. В цьому виданню Шев. поробив [в тому примірнику, про який вже згадувалося] дуже цінні поправки, які ми зараз і винотуємо.

Автографа мені не довелось бачити; звістки, що він есть в Румянцівському музеї в Москві, непевні.

Стор. 304, 7: ти вічний, без краю!—після *вічний* зовсім зайва [,].

Стор. 305, 10: а тут, а тут... тяжко, діти! — треба, як от напр. в Чигир. Кобз. або вид. Кожанчикова: а *тут*.... а тут...

Стор. 306, 9: пане брате, — треба: *пане-брате*.

Стор. 306, 7 зн: а я дурень, один собі, — треба після *дурень* не [,], а [;].

Стор. 307, 5: Аж до моря Запорожці
Степ широкий *в*крили.

В 1 вид. „Гайдамаків“ дійсно було *в*крили, але Ш. *в* закреслив, і таку поправлену форму бачимо в Кобз. Семер. і Кожанч., а Львівське (1867) має *в*крили.

Стор. 307, 3 зн: В Польщі. Шевченко до заслання завжди уживав Польща, та й потім не дуже часто: Польща.

Стор. 308, 15: навприсідки. Шевченко уживає цієї форми, а також иншої: навприсядки...

Стор. 308, 19: *бенкет*. Так. і Ш. уживає цього слова, а не беньке т.

Стор. 308, 9: після: *сльозами* не [.], а [,—].

Стор. 309, 17: *сидя кінці стола*, — Ш. поправив: *в кінці*, а в вид. Кожанч. бачимо навіть: *кінець*, — не знати через що.

---

[1]) А ще ранійш—а власне II розділ поеми (Галайда)—видруковано в Гребінчиній „Ластівці“ на р. 1841.

Стор. 309, 8—7 зн.: Благослови, кажуть, батьку,
Поки *маєш* силу.

По всіх, здається, виданнях стоїть: *маєш*, крім найпершого [р. 1841], де: маєм. І так, справді й повинно бути: річ не в тім, що привідця гайдамацький [в даннім разі ніби-то сам автор] має до якогось часу силу, а в тім, що мають її сами гайдамаки... Відкіля-ж бо то вивести можна, що вони: „сумно, сумно... похилились" і просять благословенства батька-отамана, почуваючи, що *отаман* їхній скоро „не матиме сили"? Аналогичний уступ можна бачити в одному варіанті до „Тарасової ночі" [Примітки, стр. 681 в вид. Ю. Раманчука], де стоїть:

Роби, пане-отамане,
Як сам добре знаєш,
А ми будем помагати,
Поки силу *маєм*".

Стор. 310, 8—10: Бо й мене хоч били,
Добре били, *не багато*
Де-чому навчили.

Така версія—справжне псування твору Шевченка. Шевченко ужив тут іронії над учителями своїми і над самим собою, кажучи, що його хоч і добре били, „*а багато* де чому навчили!! *Тма, мна* знаю, а оксію не втяну таки й досі",—і таку форму бачимо не тілько в 1 вид., але і в Кобзарі Кожанч., а д. Ромачук вибірає невдалу концепцію. Львівськ. вид. (р. 1867): *не багато*,—суху, прозаічну. Така сама пригода з д. Романчуком і на стор. 310, ряд. 13: Ходіть, сини, — замість: ходім, сини... — І в 1 вид., і в Кожанчиківськім — *ходім* (та це очевидно і з дальшого: *ходімо, попросим!*), але д. Романчук волить версію Львівськ. вид. (1867 р.) — *ходіть*.

Стор. 310, 5 і 3 зн.: Любіть її... Любіть її...; — цілком правильно і тут, і в инших виданнях, і я не можу збагнути, чому д. Кр—ському здається, ніби треба: любить її (обидва рази). До речи, у Львів вид. (1867) через щось ці два рядки.

Любіть її, думу правди,
Козацькую славу--

опущено зовсім.

Стор. 312 12: *творилося*. В 1 вид., в вид. Семеренка і у Львівск. К. 1867 —стоїть: *робилося*, а почавши з вид. Кожанчикова пішло: *творилося*. Хто таку поправку зробив—не відаю. І чи Шевченкова вона, хоча й краща?

Стор. 312, 11 зн.: *Шляхта сказилася*,—скрізь такий варіант, хоча відомо, що у виданню 1860 р. Шевченко поправив: *панки сказилися* [див. прим. у Пражськ. виданню].

Стор. 313, 8: *Галайда* (заголовок розділу), — в 1 вид. Ш. поправив на: *Ярема*, бо й справді—про Галайду коли то ще буде мова! А в цьому розділі читачі бачать лишень злиденного Ярему.

Стор. 313, 17: упоравшись, біжи в Вільшану,—у „Ластівці“, в 1 вид. р. 1841, в вид. Семеренка і у Львів. 1867 стоїть: *підеш упоравшись в Вільшану*, — поправлена версія починається з вид. Кожанчик. Але ще важніш поправка самого Шевч. в 1 виданню. Почавши з цеї поправки, ми бачимо далі, що Шевч. року 1858, коли він виправляв до цензури „Гайдамаків“, добре розумів свою історичну помилку про смерть титаря. Титаря в його поемі вбивають конфедерати у Вільшаній, тим часом, як документально відомо, що ця подія відбулася у Мліїві. Шевченко р. 1841, коли написав своїх „Гайдамаків“, признається (в „Передмові“), що „надрукованого і критикованого нічого не читав, *бо, здається, і нема нічого* ..... А смерть вільшанського титаря — правдива, бо ще є люде, котрі його знали“. Згодом Ш. читав багато з української історії, і р. 1858 хотів вже позбутися своєї давнішньої помилки, а через те виправляв (хоч, на жаль не скрізь) Вільшану на Мліїв... І от в цьому рядку ми читаємо:

Упоравшись, у Мліїв підеш.

Ця і дальші такі історичні поправки здіймають також з. Ш. ті закиди, які робилося йому пізніще істориками за неправдиве освітлення історичних подій. Дуже жаль, що на ці поправки за 50, без малого, літ ніхто не звернув уваги...

Стор. 314, 3: у порога, — а треба, безперечно,— у порогу, як це й бачимо скрізь у „Ластівці,“ вид. 1841 р., Семеренка, Кожанч., навіть Львівськ. 1867. Звідкіля у д. Романчука узялося: у пороґа— не відаю.

Стор. 314, 4: не клене *долі*, — в одному лишень 1 вид. стоїть: долю.

Стор. 314, ряд. 17—14 зн.: з цих 4 рядків треба зробити 8,— як це і бачимо в 1 вид. р. 1841, а до них варто додати ще 4

рядки, які Ш. дописав у виданню Семеренка (див. прим. в Пражск. вид.):

Що плаче, сміється,
І мре й оживає,
Святим духом серед ночі
По-над ним вітає...

Стор. 314, 11 зн.: Колись то був, — *то* есть, скрізь крім „Ластівки".

Стор. 314, 5: не вітало... В „Ластівці", через помилку: *не видало.*

Стор. 315, 9: та прокляте лихо, злидні
Кому не завад*ить*, —

так і скрізь, крім „Ластівки", де: зава*дять*. Зауважу лишень, що навіть при кількох ім'ях властивих Ш. часто ставить singular, а не pluralis, звязуючи глагол звичайно з останнім властивим імям.

Стор. 316, 11: а пазу*ха*, — так і скрізь, тільки в „Ластівці" помилка: пазу*хи*...

Стор. 316, 14 — 16: Мабуть душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти...

така інтерпункція скрізь, окрім 1 вид. (р. 1841), де це речення розбивається надвое:

Мабуть душно
На перині спати , —
Одинокій, молоденькій
Ні с ким розмовляти. —

Стор. 316, 10: Взявши торбу
Потяг у Вільшану.

Такий кінець розділа „Галайда" (чи краще „Ярема") по всіх виданнях, але Шев. так виправив його, памятаючи про Вільшану:

Потяг *безталанний*
Аж у Мліїв.

316, 5: старий паскуда, — так і скрізь. А в 1 вид., замість того: вікна посипались, стривай,—і далі опущено: „постривай"...

317, 15 зн.: *ій Богу*. По всіх давніщих виданнях, аж до Пражського, стоїть: *ей Богу*. Шевч. уживав виключно: *ей-Богу*, і ніколи: ій-Богу.

317, 9 зн.: *як би* жива?—так скрізь, крім 1 вид., де—*коли*; розуміється: *як би* — краще.

317, 6 зн.: *літанью* співає.—В 1 вид., Семер., Кожанч. і Львів. 1867 замість: *літанью*—стояло ..... , аж в Пражск. це слово вставлено, і то через те, що догляділи його в дописці Ш. у виданню р. 1860.

318, 11 зн.: *І жид* гляне, — так скрізь по всіх виданнях, тільки Ш. виправив в 1 вид. на: *А* жид гляне, — і це значно краще.

Стор. 318, 5: була *собі* Гандзя, — це тільки в 1 вид., а в инших: *колись*...

Стор. 318, ряд. 3 зн. — зробити з нього 2, як в 1 вид.

Стор. 319, ряд. 2: — зробити з нього 2, як в 1 вид.

Стор. 319, 9: ходить жид ходором [так скрізь], — 1 вид. має инакшу версію: *ходить жид, ходить*, і цей самий рядок додано ще раз після: перед паном Хведорком (за рядком 12-им). Усі шість рядків в 1 вид. видруковано курсивом, як позичані з людських уст.

319, 16 зн.: не жартуєм.—Скрізь так, крім 1 вид., де „не жартую“, і це дуже правдиво, що конфедерат, на запитання Лейби: „жартуєте, пане?“ — одказує: „не жартую“...

Стор. 320, 8—11—через неправдиву інтерпункцію зіпсовано цілком думку автора по всіх виданнях, почавши з найпершого і кінчаючи вид. д. Романчука. По всїх їх стоїть так:

Ні, я кажу, що в Вільшаній...
Вільшанські схизмати
По три сімї, по чотири
Живуть в одній хатї“.
— „Ми це знаем...

Виходить, що Лейба оповідає нащось конфедератам зовсім для них ~~не~~ цікаві речі про те, як тісно живуть у Вільшаній схизмати, і конфедерати одповідають, що вони це знають... А воно так просто і зрозуміло виходить, коли як слід поставити інтерпункцію, як це зроблено Шевченком в поправленому їм примірнику:

(Лейба каже): ... в Вільшаній...
Вільшанскі схизмати...

(Конфедерат перебиває) — „По три сімї, по чотири
Живуть в одній хаті?
Ми це знаєм...

На жаль, аж у чотирьох місцях Ш. не виправив тут *Вільшани* на *Млїів*, через що доводиться зректися по всій поемі цієї дуже потрібної поправки.

Стор. 320, 9 зн: а щоб *певна* була правда, — так скрізь, крім 1 вид., де: а щоб *більше* була правда.

Стор. 320, 1: пьяний *і* веселий. — у Львівськ. (1867): *та* веселий, а далі в 1 вид., Семеренк. та Львів. 1867 стоїть 2 рядки крапок. В тому виданню, що поправляв його Шевч., ці крапки виповнені, але не рукою Ш., а, як я здогадуюся,—М. Лазаревського. А стоїть там ось що:

My żijemy, ty żijemy,
Polska ne sgineła.

Стор. 322, 2—5. д. Романчук узяв з 1 вид. В. Черниг. примір. Шевч., правда, не поправив цього уступу, але в К. 1860, Кожанч. та Праж. стоїть варіант инший, і через що ми мусілиб вертатися до 1-ї редакції, не розумію. Подаю обидва варіанти.

В 1 вид. (і у Романчука):

На що мені врода,
Коли нема щастя, коли нема долі?
Літа молодиі марно пропадуть;
Один я на світі — стебло серед поля!
Його буйні вітри полем разнесуть.

В К. 1860 та инших:

На що мені врода,
Коли нема долі, нема талану?
Літа молодиі марно пропадуть;
Один я на світі, без роду і долі —
Стеблина-билина на чужому полі;
Стеблину-билину вітри рознесуть.

Щоб варіант у Кобз. р. 1860 був гірший — цього не можна сказати та й не це керувало д. Романчуком, коли він вернувся в

цьому місці до 1 варіанту видання, а—побаювання, що ті одміни, які ми бачимо в Кобз. р. 1860 проти 1 видання — пороблено не Ш., а Кулішем, і в згаданому вже листі до мене д. Романчук радить редакції нового Петербургського видання звернути увагу „особливо на Гайдамаки, в котрих, на мою гадку, треба би привернути в уступах „Титар“ і „Бенкет у Лисянці“ первістний текст, „поправлений“ нещасливо Кулішем для Петербургського видання з 1860 року“. Щоб поправки були *нещасливі* — з цим тяжко згодитися; а як би їх навіть поробив дійсно не Шевченко, а Куліш, то у всякім разі він цього не робив без відома і згоди автора (як далі будемо бачити, чимало поправок Ш. з Чернигівського примірника есть і в вид. Кобз. з р. 1860, — тим часом д. Романчук готов і їх покласти на карб Кулішеві).

322, 13: *красчого*, — у Шевч. звичайна форма: *крашчого*, а в останні роки — *кращого*.

323, 16: *зоре* моя, — так скрізь, крім 1 вид., де стоїть: *крихто* моя.

323, 17: де се ти зоріла? — в 1 вид.: „знову полилися“ [власне: полися], хоча нема ніде й мови про те, що власне мало политися: чи слова, чи сльози?.

323, 18: — я сьогодня забарилась,—1 вид. стоїть: „Ти сьогодня забарилась“, і це там має бути кінцем запитання Яреми, а не відповідю Оксани.

323, 15 зн: а мене *й* байдуже? — в 1 вид. *й* немає.

323, 13 зн.: і *сльози* блиснули, — скрізь так, крім 1 вид., де стоїть: „*слізоньки* блиснули“.

324, 5: *як* паву, — в 1 вид.: *мов* паву.

324, 10 зн.: *вели таку мову* — в вид. 1860 Ш. поправив своєю рукою: „меж мови-розмови“ [прим. в Праж. вид].

325, 10: Слухать таку мову,—Ш. в 1 вид. поправив: *на такую мову*.

325, 4 зн.: після „зійшлися“ не (,), а (:).

327, 4—після „упав сердега“, має бути не (.), а (,—), як в 1 вид.

327, 10: *поміркуєм*,—так скрізь,—але в 1 вид. стоїть: *поміркуйте*, та Ш. там таки виправив на: *поміркуєм*. Це вже безперечно не Кулішева поправка.

327, 17: Оксана *в дверї*:—в 1 вид. стоїть: *в хаті*. Але це було б неправдою, бо її в хаті ще не було, а *в дверї*—виразніш.

327, 18: *та й пада крижем*,—в 1 вид.: *мліє та й пада* [так і в загрян. вид. трапляється]. Шевч. попр. на: *та й пала в хаті*.

327, 12 зн.: де *ж* ти,—цього *ж* в 1 вид. немає.

327, 10: а він мандруючи співа,—в 1 вид. стоїть: „може мандруючи“, а Ш. попр.: *мандруючи може*“...

327, 8 зн.: *не жива*,—так поправл. Ш—ом в 1 вид., де стоїть: *чуть жива*. І знов Куліш нічого тут не винен.

328, 2: І сумно, сумно,—Ш. попр.: *темно*, сумно.

328, 14 зн.—по всіх виданнях цей рядок визначено крапками. Контекст такий:

А те, що минуло,
Не згадуйте, пани—брати
. . . . . .

В цьому рядку в 1 вид. Ш. власноручно вписав: *Бо щоб не почули*. Не знаю, звідки д. М. Кр—ський узяв, що цей рядок має бути: *На віки заснуло*.

Ст. 329, 2 зн.: нехай не вадить, як не чуе,—в 1 вид. надруковано курсивом.

Ст. 330, 7: *тихенько* ходя,—в 1 вид.: *нищечком*.

Ст. 330, 13: а *дивишся*,—в 1 вид.: *дивися*. Постає питання, який тут льогичний наголос: чи дивися[=*ся*,—як пише Ш.], чи *дивися*. По Кобзарях стоїть перша форма. Здається, так воно і більше на правду похоже.

330, 5 — після„ треба ззісти“, не (;), а [:].

330, 4 — після „що куповала“, не [;], а [,—].

330, 3: *ні в голос*, ні мовчки,—така версія почалася з Кобзаря р. 1860, бо в 1 вид.: *ні в слух* [на росийський штиб].

331, 2: он, чуєте? співають,—треба: *он, чуєте, співають*? (так в 1 вид.)

331, 7: нехай *собі* співає,—це *собі* додано Ш—ом в 1 вид.

331, 12: підкрадьмось,—скрізь, а в 1 вид.: підкрадемось.

331, 15: а що ж? то й ходімо!—в 1 вид. тільки: *ходімо*!, а дальшого: „*добре, ходімо*“ немає зовсім.

331, 16: Кобзарь співає з повагою і не голосно,—так скрізь, крім 1 вид., де стоїть просто: *голосно*.

332, 8 і 9, — тут инший склад, і ці 2 рядки треба посунути вліво.

332, 13: правду *старий* співа,—*старий* дописано Ш—ом в 1 вид.

332, 16—15 зн.: сам не знаю за що,—в 1 вид. зовсім немає, а Ш. дописав в 1 вид.: *і сам не знаю, за що*.

332, 14—13 зн.: в 1 вид. вставлено: *та* [перед „дарма“] і „*лишень*“ [після „*а ну*“], та ще на кінці (після *ушквар*)—*яку небудь* [цього останього по Кобзарях немає].

332, 3: *та ось що*—Шев. вставив був: та *ще* ось що, але в Кобзарях *ще* немає.

333, 2: Брехня! співай, старче Божий,—в 1 вид. стоїть: брехня! Співай, яку знаєш,— а Ш. так поправив: *Брехня, старче Божий*! Співай, яку знаєш.

333, 3: поснемо,—в 1 вид.: *заснемо*.

333, 6: *Кобзар (співає)*—в 1 вид. зовсім немає.

333, 9: Гуля Максим, гуля батько,—Ш. попр. (не зовсім добре): *Гуля наш батько Максим*.

333, 11: орел сизий,—в 1 вид. *сизокрилий*, і без „ой“.

333, 13: гуля Максим *гуля*, батько—Ш. попр.: „*Ой гуля Максим батько*.

333, 19—то й ушкварить,—так і в 1 вид., але в Семер., Кожанч., Львів 1867: ушкварять. Як знати з дальшого: „заспіває—заспівають“ можна з певністю прийняти: „ушкварять“.

333, 15 зн.: заспіває, заспівають, а треба: заспіває—заспівають.

333, 11 — 10: А ворога заплюндившись,
Ката не минає.—

Коли так лишити слово „ката“ без наголосу і без (,) після нього, то можна читати так: „ворога... ка̀та не минає“... Тому-то по инших Кобзарях (Семер., Кожанч.) стоїть наголос: „ката́, не минає“, — очевидно, що тілько так розумів Шевченко це місце, бо „заплюндившись минати ка́та“—нічого не означало б...

333, 3: степ і море; скрізь битий шлях,—так всюди. А тим часом Ш. хотів сказати, що перед Залізняком степ і море були немов битим шляхом, і тому і інтерпункцію треба тут инакшу, а власне:

Степ і море — скрізь битий шлях.

Зрештою, за таке тлумачення міцно не обстоюю. В 1 вид. стоїть так:

Степ і море...скрізь битий шлях.

334, 12: бевзь—Ш. в 1 вид. попр. на: *бевз* (закреслено *ь*).

334, 14, бо йде Залізняк,—Ш. попр.: бо йде, *бачиш*, Залізняк,—але в Кобзарях нема цієї вставки.

334, 18 зн.: і вішати, і мордувати!—в 1 вид.: вішать, мордувать. Взагалі Ш. має нахил до глагольних форм на *ть*, а не на *ти*.

334, 12 зн.: до грошей я не дуже ласий,—в 1 в. перед цим стоїть ще: *„цур* їм".

334, 10 зн.: ледащиці-*живиці*, *як-то кажуть*, — підкреслені слова дописано Ш. в 1 вид.

335, 7: моліт*есь*—в 1 вид.: „моліться" (власне: *моліця*).

335, 18: І гич не до речи,--в 1 вид.: курникає *і гич* не до речи... Що власне має означити цей вираз—для мене не зовсім ясно; ще раз стрічається він в „Сотникові" (стр. 541, 17): „не женися, *і гич не до речи*!"

336, 9, 10—12: ти-ни-ни... — треба ставити наголос: на останньому *ни*.

336, 14: кричать гайдамаки—дописав Ш. в 1 вид.

336, 12, 11, 10, 3 і 2 зн.: *панну*, *панно*—в 1 вид. Ш. поправив скрізь на: *ляшку*, *ляшко*, — але в Кобзарях поправки цієї не прийнято.

337, 1—7: ці 7 рядків в 1 вид. надруковано курсивом, як узяті з народньої пісні.

337, 13: аж церков бачать. Дяк сніва,—в 1 вид.: бачать, що церков.

337, 11 зн.: з того світ*у*,—скрізь *у*, крім 1 вид., де: світ*а*. І справді. genet. на *а* (зам. у) у Шевч. значно частіше трапляється.

337, 4 зн.: конають,—в 1 вид. к*а*нають (так і в Кожанч. та Льв. 1867), а в инших: конають. Зауважу, що Ш. писав тільки к*а*нати, док*а*нати.

337, 1 зн.: землі козацької краса,—в 1 вид.: краю козацького, — і Ш. в 1 вид. не поправив; так і в Кобз. Семеренка, але в Кожанч. та Львів. уже: *землі*...

338, 3: стидом січеться, карі очі,—треба: січеться... карі очі.

338, 17—16 зн.: Інгул що-зіму замерзає,
Богун не встане загатить...

Д. М. Кр — ський радить поправити тут інтерпункцію так:

Інгул, що зіму замерзає,—
Богун...

В 1 вид. після *Інгул* немає ніякого знака. Справу з цим уступом може вияснити лишень автограф.

338 9—8 зн: „Я сохну, сохну; де Тарас?
„Нема, не чуть, не в батька діти!“ —

Д. М. Кр — ський, зауважує що словами „де Тарас?“ починається знову *власна* мова благочинного, а через те правдивіше було б так:

„Я сохну, сохну.....“ — „Де Тарас?
Нема, не чуть — не в батька діти!
Не плачте, братія...

Але, коли покладатися на 1 вид., то ми мусимо прийнять звичайну версію, бо там для нашої гадки доказів немає, — там стоїть:

„Я сохну... сохну... де Тарас?! —
„Нема, не чуть... не в батька діти! —

і це все говорить Альта, а не благочинний.

339, 1: щиро як діти, — так скрізь, почавши з 1 вид., але Ш. виправив [і то на краще]: *„як діти, щиро“*

339, 2: гадали тее... — в 1 вид.: думали тее [так і в Семер. вид.], але в Кожанч. та Льв. 1867 уже: *гадали.*

339, 6: зн*и*муть, — у Ш. тільки : зн*і*муть.

339, 4 зн: вже їм завтра, — в 1 в. стоїть: вже ніколи,—але Ш. поправив на: „їм завтра“:

339, 2—1 зн.: Ще лічать гроші у-ночі,
Без світла лічать бариші.

Так скрізь, крім 1 вид., якому я в сім разі даю найбільшу віру, а там так:

Ще лічать гроші, — у ночі
Без світла лічать бариші.

340, 1: щоб не побачили, бач, люде, — так скрізь. Але Ш. почував незручність двох слів з одним корінем [бачиш, бач], і поправив *бач* на *злі*: щоб не побачили *злі* люде.

340, 8: *про те* росказать, — так скрізь, а Ш. поправив був: *тее* росказать.

440, 17 зн.: слухайте *ж* — це „ж“ додано Ш—ом в 1 вид.

440, 14 зн.: за те, що не вміла в добрі панувать, — так почалося з Семер. видання, і значно краще, ніж версія 1 вид.: „Щоб не забували Ляха проклинать“:

341, 7: жито собі сіють, — Ш. поправив значно краще на: *панам жито сіють*.

341, 12: Де Залізняк, — Ш. попр.: „*Залізняк де*“,

341, 14 — 15: Кат пануе,
А їх не згадають.

Ці два рядки стоять ще в 1 вид., але для цензури [р. 1858] Ш. сам викреслив їх. І ото їх і немає ніде в російських виданнях, а також у Льв. 1867 та Пражськ. 1876, аж уже д. Романчук пригадав знову про них.

342, 3: іде смутний, — попр. Ш. в 1 вид.: смутний іде.

342, 12: чого ж смутний чорнобривий,—Ш. попр.: смутний, *невеселий*.

342, 12 зн.: десь далеко *сіроманці*, — так пішло з Семер. Кобз., а в 1 вид. стоїть: десь далеко *сумно, сумно*.

342, 14: байдуже! Іде Ярема, — так і скрізь, крім 1 вид., де просто: байдуже іде Ярема... Щоб воно було так правильно, я не певен.

343, 1: а сю ніч упєшся. Пекельнее свято...—так і скрізь, крім 1 вид., де зовсім одмінна версія, і до того цілком правдива,— там не: *упєшся*, а *упється*,—поет прикладає це слово не до Дніпра, [а цю ніч упе*шся*], а до попереднього речення, де мова йде про синє море. Таким чином цілий контекст мусить бути такий:

Червоня́в ти синє, та не напоїв,
А сю ніч упеться..... Пекельнее свято
По всій Україні цю ніч зареве.

343, 9: так думав, ідучи, — в 1 вид.: ідучи думав.

343, 9 зн.: А тим часом *із* байраку
Півень „кукуріку!

в 1 вид.: *з-за* байраку, — мені не зрозуміло, через що *із байраку* має бути краще...

343, 5 — заголовок розділу: „*Червоний бенкет*“ Шевч. поправив на: *Галайда*, і це знов таки правильно, особливо коли згадаємо, що уже в II розділі Ш. заголовок *Галайда* змінив на *Ярема*.

344, 6: *небо* нагрівае, в 1 вид. теж *небо*, а в вид. 1860: *хмари*; одначе у власн. примірн. цього Кобзаря Ш. зробів олівцем поправку: *небо* (див. Пражськ. кобзарь, примітки до Гайдамаків). В Кожанч. та иншіх знову *хмари*,—очевидно, що мусить буди *небо*.

344, 12—14 — цікаві поправки з історичного боку. Замість:

І кров полилася
Аж *у Волинь. По Поліссі*
Гонта бенкетуе,

як це по всіх Кобзарях. Ш. поправив в 1 вид. на:

Аж у Умань. По Подолі
Гонта бенкетуе.

344 16: *дамаску* гартуе, — у власн. примірнику Кобзаря, Семер. як це знаємо з примітки в Пражськ Кобзарі, додано рукою Шев.: „*до маху*“, що, очевидно, а ні трохи не краще од *дамаску*, бо тоді не знати, що власне Залізняк готуе до маху:

А Залізняк в Смілянщині
До маху готуе
У Черкасах, де й Ярема
Пробуе свячений.

Хіба що це прикласти до *свяченого*?.. Але *свячений* (ніж, кинджал) зовсім не замашний...

344, 9 і 5: добре *сину*
Гуляй, *сину*,

в 1 вид. стоїть: *хлопче*.

344, 7: *мордуй, мордуй*! Ш. попр. в 1 вид.: *отак, отак*.

345. 4: улиці... Крилісъ трупом, — в 1 вид. неправильно: *крили*. Цього не може бути через те, що далі йде: *плили кровю*,— вийде, що улиці хлопці, гайдамаки крили трупом і [сами] плили кровю...

345, 18—16 зн.—Я, пане, з Вільшани".
— З вільшаної, де титаря
Пси замордували?

Ш. виправив був, бажаючи позбутися історичної помилки, на:

Із Мліїва, пане.
Там титаря позавчора
Пси замордували.

345, 14: — „У Вільшанії", — стоїть: *у Мліївi.*

345, 12—10: Дочку його коли знаеш."
—„Дочку у Вільшанії?"
—„У титаря, коли знавав."

Поправлено так:

Дочку його: *чи не знавав?*
Отамане-пане,
Пусти мене!!! Тай заплакав.

345, 8 зн.: Ледве вимовив Ярема, — в 1 вид. (і тілько там) стоїть: „Де ти, серце мое, де ти?!"

345, 7 зн.: Та й *упав* до долу,—в 1 в.: та й пада (тілько там).

345, 6 зн.: Еге! *ось що!*—в 1 в.: еге! знаю... (тілько там).

346, 2: *Тряслося* та мліло,—в 1 в.: *затряслось* (тілько там).

346, 3: добре, *сину...*, — в 1 в.: добре, *хлопче* (тілько там).

346, 4: на святее діло,—1 в.: *аби щоб хотілось* (тілько там).

456, 5: *Ходім* з нами, — 1 в.: *хочеш* з нами (тілько там).

346, 6 — 11 — цих рядків в 1 вид. немае зовсім, — зъявляються вони в вид. Семеренка.

346, 14: *не найду Оксани*, — Ш. попр. на: *сироту Оксану.*

346, 15: може й *найдеш.* — Ш. попр. *„вирвеш"*, але це було б до речі тоді, коли б Ш. був вставив ті 6 рядків, що добавив в Семер. виданнї., — там справді Галайда говорить: „з пекла вирву, — і Залізняк мав би рацію одказати йому: „може й вирвеш." Далі, в Кобзарях стоїть в цьому рядку і дальше так: А як тебе зовуть? Я не знаю,—Шевч. поправив отак:

Може й вирвеш.
Ходім з нами!
Я все забуваю,
Як зовесся.

346, 18 — 17 зн.:—„А прізвище?“
—„Прізвища немає?“—

Ш. поправ. корочче:

„Прізвище?“ — „Не маю!“ —

і це надає більшої жвавости розмові між ними.

346, 16 зн.: „Хиба байстрюк? Без прізвища—
Запиши, Миколо,
У реестер.

Такої інтерпункції тут не можна допустити (на це звернув увагу і д. М. Кр—ський], бо виходило б, що Залізняк зразу каже записати Ярему в реестр без прізвища. Очевидно, що після: *„без прізвища“* повинно бути знак [?], або хоч ряд крапок [....], — у всякім разі треба одділити од дального речення, де йде мова про запис у реестер.

346, 14: У реестер! Нехай буде...—в 1 вид.: *есаулом. Без прізвища...*

346, 12: Так і пиши; — в 1 в.: *бач, обідраний*!

346, 10: „Ну хиба Бідою?“, — Ш. попр.: *„Запиши* Бідою!“

346, 9: „І це не так“, — в 1 в: „ні, погано!“

346, 6: *Записали.* — Ш. поправив, значно краще, на: *записано.*

346, 2 — *Рушайте,* хлопята, — Ш. поправ. на: *кончайте,* хлопята!“

346, 1 зн. і далі — великі одміни. Рядок 1-й Шевченко викреслив зовсім, а за те зробив таку чималу вставку:

Та й рушили до схід сонця
У Лисянку хлопці
На ярмарок. Зібралися
Хлопці, по толоці
Помолились гарно Богу
Та й рушили з Богом
У дорогу. Мов і справді
Не було нічого
У Черкасах... І Яремі,

а далі — 1-й рядок на стор. 347, а рядки 2—4 на стр. 347:

Усміхнувся на воронім
Та й знову у сльози.
Виїхали за царину, —

Ш. теж поправив, і з поправками початок стор. 347 читається так:

Зайвого з обозу
Дали коня. Усміхнувся
Ярема кріз сльози
Та й поїхав за царину.

348, 4 — 6: ... Змія люта
Жадно випиває
Його сльози.....

в вид. Романчука та і в инших, крім 1-го та Семеренкового, зроблено помилку: не *жадно* має бути, а „*жадна*“... В 1 вид. зовсім правильно стоїть:

Змія люта
Жаднà, випиває
Дрібні сльози...

348, 17.: моя ти єдина! — В 1 вид. гірший варіант: моя сиротино!

348, 15 зн.: Клене, умірає—в 1 вид.: по Польші блукає.

348, 13 зн.: У склепу конає, — Шев. попр.: *В склепу пропадає*.

348, 11 зн.: згодує Вільшану, — Ш. попр.: згадує і *Мліїв*.

348, 10 — 7, — ці рядки:

Кличе його: „Серце мое!
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе!
На віки зомліем! —

Шевченко закреслив і, до попереднього: Згадує і Мліїв“, — додав лишень два рядки:

Може каже: „обнімімось,
На віки зомліем!“

348, 6 — 5: Нехай Ляхи згнущаються —
Не почуєм!“ —

Ш. поправив так:

Мій соколе! Нехай ляхи
Згнущаються!

348, 1: куди — Ш. попр.: куда, — і взагалі треба сказати, він в цьому слові він уживає такої форми.

349, 3: у жупані сама пані,—так поправив Ш. варіант 1-го видання, де стоїть: „у будинку господиня“.

349, 9—10: Карай серце! розірветься,
Хоч би було камінь. —

Так скрізь. Ш. поправив на: *роспадеться* камінь.

349, 12—13: Оксано, Оксано! —
Де ти ділася, поділась?

Так поправив Ш. в 1 вид., де стоїть: Чом ти не в Вільшаній? За цим рядком в 1 виданню есть ще три, яких немає по инших „Кобзарях:“

А може й там!
Може плаче,
Тяжко ій, небозі,
Може з батьком вигладає...

Але як Галайда уже чув про смерть Оксаниного батька, то останній рядок не до речи, — хіба що прийняти, що в душу Галайди на час закралася непевність: а може ще те й не правда, що він чув?

349, 16 зн.: каже опиниться, — в 1 в. стоїть: кричить опинитись, і Ш. поправив на: *„велить опинитись“.* З такою поправкою бачимо в Семер. Кобзарі, але в Кожанч. (та Льв. 1867) відкілясь уже: *каже* опинитись.

349, 13—12 зн.: І тихенько
У лісі сховались, —

так пішло начавши з Семер. Кобз., а в 1 вид. стоїть:

Повернули
У ліс та й сховались.

349, 5 зн.—після: навіша~~н~~но трупу—треба не (,), а — (як це в 1 вид.)

350, 12: *жити б,*—і по всіх Кобз. теж: *жити б,* тільки в 1: *жить би,* і це дає легший склад.

350, 15: треба крови, брата крови, — інтерпункція неправдива: (,) мусить бути аж після *„брата“* (як це і в 1 вид. і в К. Семеренка):

Треба крови брата, крови.

350, 8: болить серце, як згадаєш, — Ш. попр.: *серце вьяне, згадуючи.*

351, 1—11 Шевч. зразу був лишив так, поправивши тілько у рядку 8: „Вільшану“ на *„Мліїв“*, але потім закреслив усі 11 рядків, а збоку приписав таке:

Минули Гонорatку [попереду стояло *Кумейки,*
Байбузи минають, але він поправив]
Уже й Мліїв... Про титаря
Ярема питає
У хлопчика: — Чи титаря
Ляхи ще не вбили?
„Ні, не вбили: каже батько,

а далі так, як в р. 12: що його спалили і т. д.

351, 19 зн.: *по*ховали, — тільки в 1 вид.: заховали.

351, 14 зн.: коли *й* умру, — це *й* дописав Ш. у 1 вид.

351, 12 зн.: Ляхів мучить. Серце моє, — Ш. попр.: *Шукать тебе. Моє серце!*

351, 7 зн.: тяжко, важко, — а в 1 вид.: тяжко *йому* (Шев. писав, звичайно, *ёму*)

351, 6: боротись, — в 1 вид. і в Семер. К. — „бороться“ (власне — боро*тьця*, — як і скрізь в словах на *ться*).

352, 1: після: „тяжко осміхнувся“ не (.), а (:).

352, 2—4: перед *оттут* і після: *„а сьогодня“*—треба „ “, бо це слова Яреми, хоча й до себе самого.

352, 6: Гайдамаки понад яром, — в 1 вид. досить не поетичний варіант: „Цабе яром Гайдамаки“...

352, 12: стрівай лишень, — в 1 вид.: пострівай лиш!

352, 14: я, *як бачте*, гайдамака, — „як бачте“ вставлено вже в Семеренк. Кобзарі.

352, 15: з *Кирилівкі*, — така форма більш літературна, але народ в Звенигородщині вимовляє *Керелівка*, і Ш. так писав (так і мало не не всіх Кобзарях стоїть).

352, 8 зн.: за-теж *іх і* били,—в 1 вид. стоїть: *за-теж ми іх били.*

352, 3 зн.: ось на *ж* тобі, — „ж“ в 1 вид. немає (есть в Семеренк. К.)

353, 6: *й* ліс, — в „й“ в 1 вид. немає (есть в Семер. К.)

353, 11 зн.: після *ніврoку*, очевидно, треба не (.), а (:).

353, 9: У Ляхів кишені, — в 1 вид. (тілько там): „*У мертвих кешені*“ (Ш. уживає скрізь *кешеня*).

353, 7: Ще карать мерзених, — Ш. в 1 в. поправив: *карати*,— і така поправлена форма по всіх Кобзарях. А д. Романчук до свого Кобзаря узяв варіант з 1 видання, і не добавив після *„карати мерзених“—у Лисянку*; додаток цей зробив Ш. у власноручному своєму примірнику Кобзаря (див. прим. до Гайдам. у Пражск. Кобзарі). У д. Ром. при слові „мерзених“ опущено: *15* (примітку Шевченка).

353, 6 зн.—заголовок розділу: *Бенкет у Лисянці* Ш. поправив на: *Старосвітський будинок*.

353, 3 зн.: ото Гонта з Залізняком, — (так скрізь), — Ш. попр. на: „ото *Гонта та Залізняк*.

353, 1: страшно, страшно закурили! — так по всіх виданнях; Ш. поправив цей рядок, і взявши ще один попередній рядок (люльки закурили), треба читать так:

Люльки закурили
З гайдамаками. Аж страшно!

354, 2: оттак курить, — в 1 вид.: так закурить.

354, 4: шляхетською, жидівською,—в 1 вид.: шляхетською *й* жидівською.

354, 11: кричать: „Ляхам кари!“ — Ш. поправив так: *Кричать „дітям“: кари!*

354, 16 зн.: не вважають, — в 1 вид.: „не минають“.

354, 15 зн.: *на* літа, на вроду, — в 1 вид.: „*ні* літа, *ні* вроду“, але „не минати літа та вроду шляхтяночки“ не дуже гаразд виглядало б.

354, 12-11 зн.: Ні каліка, а ні старий,
Ні *мала* дитина,—

в 1 вид.: „ні *мати*, дитина“, — та крім 1 вид. ніде такого варіанта немає, і вважаючи на попереднє „старий“, якось мимохіть напрошується антитеза — *мала* дитина.

354, 6 зн.: шляхетської й жидівської, — Ш. поправив на: „*не осталось* у Лисянці“, може вважаючи на те, що не дуже давно перед тим у нього траплялось вже речення: шляхетською й жидівською.

355, 9—10: „Де ти?“ Крикне й сховаться
В полом'і, пожарі,—

в 1 виданні инакший варіант:

„Так Галайда кричить, шука
Ляхів по пожару.

355, 16: „Гуляй!“ загукали, — в 1 вид., очевидно, помилка: „загуляли“.

355, 12 зн.: пийте, діти! — в 1 вид.: *гуляй*, діти!

355, 2—1 зн. і далі 26 рядків на стор. 356 Шев. закреслив, а замість них поставив:

Випем, друже, погуляем
У купочці, в парі...
А де ж Волох? заспівай лиш,
Поганий кобзарю!

От з такими змінами й надруковано „Гайдамаки“ в вид. 1860 р., тілько в останьому рядку: *Поганий кобзарю*“—поправлено: „Грай, співай, кобзарю!“ В цілості знову (так як в 1 вид.) видруковано в обох Кобзарях р. 1867.

357, 1: *Кобзар* (грає й приспівує) — дописав. Шев. в 1 вид.

357, 5: *Маю* черевики — Ш. попр. (на краще): *Куплю...*

357, 10 зн: черевичкам, — в 1 вид. (тілько там): *черевикам.*

375, 4—3: „Нумо, Гонто!“
— Нум, брате Максиме!

В 1 виданні: „*А ну*, Гонто,
— „*Ну*, брате Максиме!

358, 10 — з цього рядка треба зробити два, як і в 1 вид. Зауважу, що в 1 виданні куплети: „Не дивуйтеся, дівчата“ і „Отак чини, як я чиню“—надруковано иншим шрифтом, бо вони позичені з народніх уст.

358, 14: Сидить собі кінець стола, — в 1 вид.: сидить один кінці стола.

358, після рядка 11 („Мусить пропадати“), в 1 вид. стоїть ще:

Та й заплакав... Всі танцюють,
А Галайда плаче,
Нудно йому,

а тоді вже аж рядок 14 на стор. 359 (А із яру в киреї козачій):— 23 рядки від „А того й не знає“ і до „А із яру“ — в 1 вид. немає, — вони з'являються вперше в вид. р. 1860.

359, 10 зн.: Ось копійка, подивися! — в 1 вид. так: „Ось ..... копійка“, — і иншою рукою (мабуть М. Лазаревського) вписано тут: *царицина.*

359, 8 зн.: знаю, знаю, — Ш. попр.: знаю, *каже.*

359, 6: признавайсь, проклятий жиде, — тут Ш. поробив великі зміни. Попереду всього тут зробив вставку таку:

Признавайсь, *лукавий* жиде:
Ти привів у Мліїв
До титаря Ляхів пьяних?
Я, Лейбо, не вмію
Жартувати! Я Ярема,
Твій наймит поганий, —
Чи не пізнав? Признавайся ж...

359, 3 після слів Лейби:—„Ховай Боже!“ Ш. знову зробив таку вставку.

Нічого не знаю...
Нічогісінько, ій Богу!“
— „Не знаєш? то як знаєш,
Так і роби“.. І знову ніж
Ярема виймає...

Далі Ш. наближається до того, що в рядку 359, 2: „В будинку“..., тілько він так переробив:

— „У будинку... На тім боці...
(Стривайте!)... з панами
У покоях, у золоті,
Як найкраща пані
Ваша ... теє...

Як знати, цей уступ Ш. багато разів переробляв, бо й у 1 виданню зовсім не так воно стоїть, як згодом ми бачимо в Семер. виданні. В 1 виданні, після слів: „ось ..... копійка“, стоїть так:

„Не бреши проклятий!
Признавайся! Я Ярема...
Ти конфедератів
Із хутора до титаря
Повів у Вільшану?
Признавайся! я все знаю...

Де діли Оксану?“
Махнув ножем...
— Ховай Боже!“
— „Я тебе сховаю!“
— У будинку на тім боці“...
— Виручай, як знаеш!
Нà золото!“... сипле йому
Жменею з кешені.
— „Треба Гонту...“ — „Потім, потім...
А не то — свяченим...
„Добре, добре! постривайте!...“
— „Ніколи, проклятий!
Ходім вкупі!“ — „Які ж бо ви...

Далі так, як 360, 3 і далї., тілько зам. 360, 5:

Іду зараз і виручу, — в 1 вид:
„Вам не треба — один піду“...

360, 15—16: у Лебедин!
У Лебедин!

так почалося з вид. Семер., тоді як в 1 вид. було:

В Майданівку!
В Майданівку!

360, 11: *по* базару, — в 1 вид. стоїть: *вздовж* базару. Поправка пішла з вид. Семеренка.

360, 8 зн: *на городі* пустирнак, — Ш. уживае звичайно: *на вгороді*... Щож до—„пустирнак“, то в 1 вид. стоїть „постирнак“.

361, 3, 13 та 7 і 4 зн: з кожного рядка треба зробити два.

361, 7: цей рядок посунути вправо.

361, 10—7 знизу в 1 вид. надруковано курсивом, як слова, узяті з народньої пісні.

361, 7: то кивне, *то моргне*, — так пішло з вид. Семеренка, а в 1 вид. стоїть, зам.: моргне — *махне*.

361, 6 зн: в кватирочку виглядаю (так і в Семер. вид.), а в 1 вид.: у кватирочку моргаю.

362, 3—4 — скрізь 2 рядки крапок, через нецензурність (моральну) тексту. В 1 вид. не рукою Ш. (мабуть, того ж таки М. Лазаревського) дописано:

Скажи, скажи, старо суко,
Кому давала спершу...

362, 14 — з цього рядка зробити два.

362, 1 зн.: погасає, — так почавши з Семер. вид.; в 1 вид: гасне, гасне.

363, 1: каганець козачий, — в 1 вид.: *Великдень* козачий.

363, 10: в потайники *пустіть* огонь,—так поч. з Семер. вид.; в 1 вид.: пустить огонь...—Може бути і така форма inperativa через infinitivum, але чи буде вона українська?

363, 8 зн.: найдеш *иншу* — так почавши з вид. Семеренка, а в 1 вид.: другу.

363, 5: ревуть гори, — після *гори* краще поставити — (так і в 1 вид.)

364, 2—7: цих рядків в 1 вид. немає,—дописано їх там рукою Ш. олівцем; з'явилися вони вперше в вид. Семеренка.

364, 15: не розпитуй,—так почавши з вид. С., але в 1 вид.: не питайся.

364, 15—14 зн.: Ох, як би я знала,
Що побачу знову...

З цим уступом сталася сумна пригода: почавши з обох видань р. 1867 загублено один рядок, а другий через те переіначено. Д. Романчук не поглянув в видання Семеренка та в 1 вид., де зовсім правильно стоїть:

„Що побачу *його ще раз,*
Що обніму знову...,

без чого не виходить розмір, бо до рядка „що побачу знову“ есть далі відповідний: „за едине слово“, тоді як для „вдвое втрое витерпіла б“ (попереднього перед тим)—рифми уже не стає... Д. М. Кр—ський здогадувався, що тут чогось бракує і радив: „ох як би я тоді знала“... Але тепер справу вже вияснено...

364, 9: Бог за те *й* карає, — так скрізь, почавши з вид. С., але в 1 вид. „*й*“ немає.

365, 6: може б, може ... — по всіх давніщих виданнях, почавши з 1-го і кінчаючи Пражським, — може б .... може.

365, 17: добре слово скаже, — так почавши з вид. С., а в 1 вид: „люблю тебе“ скаже.

365, 12 зн.: мене вірно любить,—у вид. С., а в 1 вид: *один мене* любить.

365, 9: так я думала, — у вид С., а в 1: *я так* думала.

365, 7: не прибуде, — С., а в 1: *не прийде.*

366, 17: Раю мій, покою!—у вид. С., а в 1: серденько загоїть.

366, 8 зн.: хто такий і відкіля він, — у вид. С., а в 1: хто Ярема, відкіля він.

366, 4 зн: мій соколе, — у вид. С., а в 1: мій орлику.

366, 3 зн.: мій голубе сизий, — у вид. С., а в 1: мій соколе милий.

367, 4—5; загрібай, мамо, жар, жар, — в 1 вид. цей рядок двічи; як цей, так і дальший в 1 вид. надруковано курсивом, як слова з народньої пісні.

367, 13: задзвонили, — у вид. С., а в 1: піду, дзвонять.

367, 19—17 зн.: Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала, —

так у вид. С., а в 1 вид. повніще:

Оксана осталась,
Пожурилась, усміхнулась,
Пала на коліна,
І молиться за Ярему
Щиро, як дитина.

367, 16 зн.: в Лебедині, — так у вид. С., а в 1: старі сестри.

367, 10 зн.: отамана, — так у вид. С., а в 1: Залізняка.

367, 7—1 знизу та 368, 1—4 — зовсім инший варіант, — в 1 виданні він значно довший і відмінний, а власне:

Ляхів конча; з Залізняком
а тоді (в 1 вид.): Часом наїзжае (так в 8 ряд. ст. 367), а далі в 1 в.:
Вряди-годи, — та вдвох собі...
Ну, це всякий знае!...
Вернімося ж до свячених.
Що вони зробили?
Чи всі вони ще як бритва,
Чи перещербили?
Хоч вам, знаю, і остило
На кров та на сльози
Дивитися, а Оксані!...
Оксані небозі —
Ій аж нудно, бо Ярема
Весілля гуляе
З ножем в руках, на пожарах...

Вона виглядає
До півночи, а іноді
Помолиться Богу,
Та й спать ляже, одна собі...
Умер би, ей Богу!

368, 12: по селам плачуть малі діти, — так почалося з вид. Семеренка, але форма: по селам—не українска,—повинно бути: по селах, що ми й бачимо в 1 вид., тілько там перестановлено: плачуть по селах малі діти; та Ш. поправив цей рядок на: *по селах* плачуть *голі діти*.

368, 17: звір тілько вие, йде в село, — 1 вид. та в вид. С. стоїть: тілько звір, а вже видавці Кожанчик. К. переставили. До того, в 1 вид. Шев. поправ. „йде в село“ — на: *по селу*.

368, 18: де чує трупи, — так скрізь. Ш. поправ. на: *гризучи* трупи.

368, 15 зн.: поки їх снігом занесло,—так всюди. Шевченко в Черниг. примірнику надав цьому реченню иншу форму:

Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі.

369, 18: де проїдуть, земля горить,—по всіх „Кобзарях“, кінчаючи Пражським, інтерпункція: де проїдуть—земля горить,

370, 1 зн.: убийте пса!—у вид. С., а в 1 вид.: вбийте його!

371, 2—3: Признавайтесь:
Що ви? католики!—

Почавши першим виданням і Пражським кінчаючи [тоб то в пяти давніщих виданнях], интерпункція така:

Признавайтесь,
Що ви католики?

Ясно, що Ш. логичний наголос клав на „Признавайтись“... Тим часом д. Романчук перебудовує речення наново, і тим надає йому зовсім инший сенс, якого немав на думці поет.

371, 4: католики, бо нас мати,—теж по всіх згаданих тілько що „Кобзарях“ стоїть: католики... бо нас мати.

372, 4 зн.: валіть стіни!—В 1 вид. (в одному лишень] стоїть: бийте стіни!

373, 16 зн.: горе мені, горе!— В 1 вид. [в одному лишень]: горе *моє*, горе!

376, 1: й не дивиться... —в 1 вид. [в одному]: аж труситься.

376, 16: на чужому *полі*,—так і скрізь, крім 1 вид., де: по*лю*.

376, 4 зн.: без васильків і без рути, — скрізь, крім 1 вид., де: і без *труни*.

378, 7: а батько вже вмер,—скрізь, крім 1 вид., де: а *другий* вже вмер.

378, 16: у куточку плаче,—скрізь, крім 1 вид., де: за коміном.

379, 2: доведу, спочину, — скрізь інтерпункція: доведу —. спочину.

379, 13: та й замовкли,—скрізь після „замовкли" не [.], а —

380, 9—10: Нема *міста*,
Нема міста, волі.

Рядок 9-ий есть по всіх „Кобзарях", а рядка 10 — немає ні в одному,—самі крапки; д. Романчук вперше подав цей текст із своїх рукописних дописок до Кобзаря р. 1860, а власне: *нема міста, волі*,—що дійсно рифмується з попереднім (чрез один рядок): на чужому полі... Одно тільки не гаразд: *міста*, бо треба писати: *місця*, щоб не було плутанини з „місто" (гòрод),—і дійсно в 1 вид. так і стоїть: *місця*. Форму: *міста* прийнято в „Кобзарі" Семеренка, і з того часу вона й лишилася по всіх виданнях.

381, 5: ревуть собі *й* ревітимуть,—не правильно. В вид. Семеренка: ревуть собі *і ревтимуть*,—і так воно й повинно бути. Форму „й ревітимуть", надзвичайно тяжку для вимови, вперше ужито в „Кобз." Кожанчикова, і з того часу вона й прийнялася. В 1 вид. так стоїть, як і в К. Кожанчикова та д. Романчука, тільки без *„й"*...

381, 11: не чуть плачу ні гармати, — після „плачу" опущено (,).

381, 16: така божа воля,—скрізь, крім 1 вид., де: „на те божа воля".

381, 11—10 зн.: з цих двох рядків треба зробити 4. Зауважу ще, що в 1 вид. рядки 12—10 („А в нашого Галайди"...) надруковано курсивом, як слова з народньої пісні.

382, 5: щоб, знаєте, не було і кривди, не було і правди, — після „кривди" у д. Романчука опущено „щоб" (як це есть в 1 вид. та в Пражському), але д. Романчук посилається на свої рукописні додатки (рукопис), в якому „щоб" немає.

382, 9: начнем же *уже* начало...—Вважаючи на те, що це речення—наслідування церковно-славянського речення, думаю, що повинно бути не *уже*, а *убо*...

382, 10: на *старого* Кобзаря... В 1 вид.: *сліпого*. Але д. Романчук в своєму рукописові має: *старого*.

Дата Гайдамаків—р. 1841, 7 квітня (тоді їх викінчено).

15. Черниця Марьяна.

Автографа не бачив, а есть він у родини А. Корсуна, що видавав у Харькові „Сніп“ [1]) Хоча поему написано ще р. 1841, а почато мабуть ще раніш), та проте видруковано вперше аж в „Основі“ (1861, IX, 1—12). Варіантів до поеми не маємо ніяких.

В „Основі,“ единому джерелі для нас поки що, есть чимало одмін (поправок Куліша).

383, 8 зн.: Хлопців кинули, побігли—в „Основі“: Кинули — побігли.

383, 6 зн.: діду серце, — в „Основі“: діду—серце.

383, 4 зн.: я шага дам, я черешень,—в „Осн.“: я—черешень.

384, 2 зн.: Ой осталась удовою,- вставив Куліш сам,—через те, певно, що Ш. опустив цілий рядок.

385, 3 — 9. Романчук узяв варіант, виправлений Кулішем (в „Основі“), а не текст самого Ш., справді чи не найбільш непоправний (в цій поемі] з усього того, що написав за своє жит-

---

[1]) На мій запит до родини А. Корсуна, син його А. А. Корсун (мировий суддя в Ростові на Дону) одповів мені з 24/VIII 1906, що дійсно в їхній сім'ї зберігається, серед инших автографів усяких письменників, також „аркуш почтового паперу (а може їх і два!), на якому списано не тілько „Черницю Марьяну“, але й малюнки на боках, пером, рукою самого Тараса Григоровича; малюнки ці зроблено на швидку: це лишень легенькі контури; належать вони до тексту і, можна думати, Шевченко робив їх, обмірковуючи „перший починок“ цеї поеми, — машинально, а може просто „прикрасив“ рукопис, переписаний досить пильно і чистенько; вірші починаються з малої букви. На прикінці рукопису, на ньому ж лист до мого батька,—надпис про те, що Ш. оддає йому на власність ці твори (Марьяну і *Човен*). Дописка ця — рядків на 7 — 9..... Автограф *Марьяни*, скільки памятаю, одрізняється од друкованого тексту“.

Про те, що Ш. послав був А. Корсунові якийсь вірш *Човен* знаємо з *Маяка* (1843 р.), де в оповістці про другий том „Снопа“ (який не вийшов), згадується про те, що прислано редакторові *Черницю Марьяну* і *Човен*. (докладніше див. в моїй статті „Новознайдені твори Шевченка“, в журналі „Нова Громада“, 1906, VШ).

тя Шевченко [1]). Ріжниця тексту Куліша проти Шевченкового в цих рядках ось яка:

Росла дочка Марьяна	(у К.: Марьяночка)
А виросла, як панна	(у К.: виросла, як панна).
Чорнобрива, уродлива,	
Хоч за пана гетьмана.	(у К.: хоч би й за гетьмана),
Стала мати гадати	(у К.: стала мати *міркувати).*

Розуміється, що це вже виходить не Шевченків, а Кулішів текст. Таке саме і далі, в рядках 10—14:

Виходила стояти	(у К.: ходила стояти)
Не до пана товстого,	(не до пана *усатого*)
Усатого, старого,	(Сідого, старого —)
До Петруся, в гаю, в лузі,	(До Петруся, що-вечора,)
Що вечора святого	(Вечора святого.)

386, 9: усміхнуся, скажу йому, — в „Основі“: усміхнуся... скажу йому.

386, 2 — 1: Знать забула, що колись же
Сама дівувала.

Спочатку Шевченко написав був:

Знать забула, що минуло,—
Чи не дівувала?

але послі поправив. Одначе в „Кобзарях“ Львівськ. 1867 та й у київських (р. 1894 та 1899) узято першу редакцію.

387, 4: З Петром *не розлучать*,—це також Кулішева поправка, а у Шевченка стоїть в автографі, як свідчить сам Куліш: „з Петром не рознять —“.

387, 12: серце не заснуло, я вас не забув.“ — Після: не *заснуло*“ треба поставити знак (—), так само як і в рядку 12 зн. після „минулося“.

387, 7 зн.: утер сліпі очі,—у Ш. (та і в „Основі“) узято ці слова в ( )

---

[1]) Д. Романчук, беручи текст з Львівськ. видання р. 1867, вихваляє його, не знаючи, що кращим проти тексту Кожанч. вид. зробив його як раз Куліш, якого він попрікає за псування тексту.

388, 13: Треба старостів нам ждати, —теж поправка Куліша, а у Ш.: треба буде старостів ждати.

388, 17: я вже думаю, що бачиш, — у Ш. спочатку було: я вже думаю, що.... тее, — але потім він поправив на: *бачиш;* тільки треба писати: що.... бачиш,—а то виходить таке: „я думаю те, що (accucat.) ти бачиш“....

392, 10 зн.: пішла в садок; серце мліє, — після „садок“ у Ш. не (;), а.....

392, 4 зн.: не про „Гриця“, про „Петруся“, — і тут через неправильну інтерпункцію неможна добре зрозуміти, про що йде мова: чи „Гриця“ та „Петруся“ поставлено тут поруч, чи „Петруся“ поставлено, як антитезу до „Гриця“. Очевидно, що тут антитеза, а тому після „про Гриця“ неодмінно треба не (,), а—.

393, 8 зн.: прийшла в хату; спала мати, — і тут після „в хату“ треба знак —.

Дата, як вже згадувалося — р. 1841.

16. Тяжко, важко в світі жити.

Надруковано вперше в „Молодику“ на р. 1843, на якому цензорський дозвіл 10/IX 1842. Автографа немає. В виданню Романчука ніяких одмін проти „Молодика“ не помітно, так само, як і в „Кобзарі“ з р. 1860.

Дата — кінець р. 1841.

17. Н. Маркевичу.

(Бандуристе, орле сизий).

Надруковано вперше в „Молодику“ на рік 1843. Автографа немає. В виданню Романчука есть дрібні відміни.

Стр. 13, 12: одинокий? а Вкраїна? — в „Молодику“ після „одинокий“ немає (?), а поставлено..... , і так тут і треба.

Стр. 13, 9 зн.: полетів би *я,* послухав, — поправка, зроблена Романчуком (по всіх „Кобзарях: полетів *би,* послухав *би*), але зроблена на підставі рукописних записок (копії поправок Ш. в Кобзарі з р. 1860), а в тих замітках стоїть: полетів би *я,* послухав, — і це, безперечно, краще. Дата — р. 1841.

18. Утоплена.

Вперше надруковано в „Молодику“ на рік 1843. Автографа немає. Дата — 8/XII 1841. Це й есть та „невідома поема“ „Ган-

нуся", про яку Ш. писав 8/XII 1841 р. до Квітки: „я Ганнусю сьогодня на швидку скомпонував, — та й сам не знаю, чи доладу, чи ні"... [1]) Ш. сам пише, що скомпонував її на швидку, і через те додає в тому ж листі: „як побачите, що вона дуже вже безецна (бо вона такою мені здається), то не давайте її друковати; нехай іде, звідкіля взялася". Варіантів, крім де-яких відмін в „Кобзарі" з р. 1860, поправленому самим Шевченком, немає ніяких.

Стр. 155, 2 зн.: Хто се? хто се?—в „Молодику" стоїть: „що се? що се?" але в вид. Семер.: „Хто се? хто се?"; та очевидно, що „що се?" не може бути, бо річ іде про живих істот, що по цім та по тім боці ставка чешуть та рвуть на собі коси.

156, 4: на Вкраїні, — в „Молодику" стоїть: „в Україні," але в Кобз. 1860 — „на Вкраїні".

157, 6: Співає матуся, — в „Молодику" стоїть: „матуся співає," але в вид. Семеренка — переставлено.

157, 7—8: А козаки, як хміль оттой,
Вьються круг Ганнусі.

Цей варіант д. Романчук узяв з Кожанчиківського Кобзаря, де він з'являється вперше, бо в „Молодику", Кобз. 1860 та 1867 (Львівському) стоїть инакше, а власне:

А козаки сміються їй,
Ганнусі моргають.

Хоч цей варіант, дійсно, гірший, але він безперечно Шевченків, а які підстави для свого варіанта мали видавці Кожанчиківського Кобзаря — не відаю.

157, 15: розхрістана,—знов те саме: в „Молодику," в „Кобз." 1860 та Львів. 1867 — *розтрепана*, а в Кожанч.: *розхрістана*.

157, 15 зн.: Мене зневажаєш? -- знов те саме: в „Молодику", Кобзарі 1860 та Львів. 1867 — „занехаєш?," а поправка пішла з вид. Кожанчикова.

157, 11 зн. оттака то *була* мати! — В „Молодику" стоїть: *буває* мати, але в вид. 1860 та й дальших — уже „була."

157, 6 зн.: а *серця* не мати! — Розуміється: „серця", а не *серце*, як це в вид. з р. 1860. Характерно взагалі для Шевч., що він страшенно любить форму nominat. чи accusat. навіть там,

[1]) Кіев. Стар. 1894, IV, 323.

де genetiv буває, от як тут, не кажучи вже про: люде, па́пи — зам. людей, па́пів.

158, 6 — 7: своє дитя без сорома
Байстрям нарікає,

скрізь так, крім „Молодика“, де після „без сорома“ поставлено (,). Чи дійсно Ш. хотів тут речення („байстрям нарікає“) виріжнити, як це в Молодику, чи може хотів він сказати, що мати нарікає дитя своє байстрям *без сорома* (як що не поставити [,])?

158, 4 зн.: купаться, — в Кобз. 1860 та Кожанч.: „купатись“, а в „Молодику“ — купаться.

159, 13: то жовтіє то синіє, — опущено [,] після „жовтіє“.

159, 15: з роту піна, мов скажена, — після „піна“ має бути —.

159, 8 зн.: пірнув, — в „Молодику“ — „нирнув“, але це не буде по українскі, і в Кобз. 1860 уже *пірнув*, а в Кожанчик. навіть: *пурнув*.

160, 1: не хочеш? не хоче!“ — По всіх Кобзарях, і в „Молодику“, обидва рази: не хочеш?“ Це вже поправка самого д. Романчука, який зробив її для того, що так, мовляв, ліпше буде риф-муватися з попереднім „карі очі“:

160, 4: *по тім* боці, — срізь так, крім „Молодика“, де *„на* тім боці“.

19. Гамалія.

Видруковано вперше окремим виданням в Петербузі р. 1843 [цензорський дозвіл позначено 7/III 1843]. Цим роком звичайно й датується поема. В Чернигівському музею імени В. Тарновського есть перше видання, разом з „Чигир. Кобзарем“ та „Гайдамаками“, поправлене рукою Шевченка.

Відмини в виданню Романчука проти инших:

Стор. 221, 5 зн.: у турк*и*ні, — як тут, так і скрізь далі [222, 1, 6 і 2 зн.] Ш. уживає: „турк*е*ня“. Та так власне стоїть по всіх „Кобзарях“.

221, 3 зн.: море грай! — після „грай!“ має бути не [!], а [,], — як це і стоїть, крім 1 вид., ще в вид. 1860 та Кожанчик.

222, 13 та 1 зн.: в *гаремі*, — по всіх Кобзарях — принаймні кінчаючи Пражським, — стоїть: в *харемі*“.

223, 11: в залі*зах* руки принести, — по всіх „Кобзарях“ так. В 1 вид. Ш. поправив: „в залі*зі*“. Та форма: „в залізах“ ще раз стрічається в „Кобзарі“.

223, 9 зн.: — тут починається новий розмір; так само і 224, 18.

224, 9 зн.: козацтво сміли*во* літає, — так скрізь, крім 1 вид., де: козацтво сміли*ве*. Здавалося б, що версія 1 вид. дужче малює козаків, говорячи, що не в Скутарі лише козацтво сміливо поводилося, а взагалі воно сміливе. Та знов же за таку версію неначе б трохи промовляє і допущена поетом паралель: „неначе птахи чорні в гаї, козацтво сміливо літає"... Чи справді ж птахи чорні *сміливо* літають в гаї?

224, 3 зн.: горить Скут*ар*, — попереду всього у Ш., як тут, так і в инших словах з *р* — на прикінці, стоїть *ъ*: Скутарь, царь, кобзарь. Тут треба б зберегти *ъ* через те, що Скутарь—feminin*um*, і далі Шев. уживає: *Скутара*. Що ж до „горить", то з'явилося воно почавши з вид. 1860, а в 1 вид. було: *пала́*.

225, 3 — тут новий розмір.

225, 17: брати запорожці, — так воно скрізь, крім 1 вид., де: „брати — запорожці".

225, 11 зн.: *о*ксамитом, — Ш. довго, навіть ще на засланні,— писав переважно: *а*ксамитом.

225, 6 зн.: слава тобі, Гамалі*є*, — так воно стоїть скрізь, так і повинно бути. А в 1 вид. не до речи: Гамалі*ю* (так само і на кінці поеми: Гамалі*ю*, вітер віє), немов би nominativ був Гамалій.

225, 2 зн.: що не дав ти *товариству*, — так і скрізь, почавши з вид. Семер., а в 1 в. стоїть: запорожцям.

225, 16 — 17: і сховалися за хвилі,
За *рожеві* гори, —

так скрізь, але Ш. власноручно опоправив в 1 вид. за *живії* гори,—і поправку цю варто прийняти.

20. Розрита могила.

Вперше видруковано р. 1859 в книжечці „Новыя стихотворенія Пушкина и Шевченка" (Лейпціг, вид. В. Гергарда, стр. 19 — 21), потім у Львівськ. „Кобзарі" р. 1867. Датовано її до сього часу роком 1845, але з того зошита, який знайдено цього року в Петерб. в Департ. поліції д. Щоголевим, знаємо тепер певну

дату: *9/X 1843, Березань...* [1]) Крім теї редакції, яку звичайно маємо по „Кобзарях“ та яку взяв і д. Романчук для свого видання, есть ще варіанти з рукопису Ш. (перша редакція) подані в приміткахъ в Пражск. Кобз., та ще у д. В. П. Науменка есть копія, писана рукою М. Максимовича, знайдена в його паперах. Копія ця—зошит з 10 листочків почтового паперу великого формату, де крім „Розритої могили“ списано, ще: „Посланіе до живих і мертвих,“ „Холодний яр“, частину „Сна“ (У всякого своя доля) і „Заповіт“. Якого вона часу: чи з кінця пятьдесятих років (але не раніш), чи десь з шістьдесятих років, — не можу напевне сказати. Характер паперу немов би то промовляє за пізніщі часи [2]). Що ж до змісту цієї копії, то варіанти її, проти тексту видрукованого в Лейпцігу р. 1859 та тексту рукописних приміток в Пражск. Кобзарі промовляють за те, що ця редакція найпізніща з них.

До речи, і текст, знайдений цього року в арх. Департ. поліції — найближчий до цієї копії. Між иншим зауважу, що заголовок поезії в копії Максимовича не „Розрита могила“, як звичайно скрізь прийнято, а *„Роскопана“*.

Зазначимо усякі особливості:

Стр. 229, 11 — 12: за що тебе *сплюндровано*?
за що, *мамо,* гинеш?

в копії Максимовича: *сплюндровали,* а замість „мамо“ — *марне.* В тому рукописові, про який згадує Пражськ. видання, стоїть також: *сплюндровали,* але „мамо“. Через що у Львівськ. та Пражск.: *мати,* тоді як в Лейпцигск.: *мамо* — не збагну.

229, 15: діточок *невпевних,* — в коп. Макс.: *невмитих.*

229, 16 зн.: молилась я, турбувалась, — в такій формі не стоїть ніде в тих перших виданнях, на які мусимо обпиратися: скрізь: *молилася,* турбувалась... Так і в копії Максимовича... А в примітк. Пражск. Кобзаря, замість *турбувалась — журбувала...*

---

[1]) Приватні відомости. Так-само приватно мені відомо, що редакція цього вірша в тому зошиті має незначні варіанти проти видання д. Романчука.

[2]) Можна думати, що Максимович списував з якогось не дуже виразного оригіналу, бо між иншим „Заповіт“ переписано заразом з „Роскопанок могилою,“ як оден вірш, і дату поставлено ту, що має цей останній: 25 студня 1845 р., а не дату „Роскоп. могили“ (9/X 1843).

229. 14 зн.: *моїх* діток доглядала, — в коп. Максим.: *малих* діток..., а в початковій редакції в приміт. Пражськ. Кобз.... „своїх діточок маленьких“...

229, 12 — 11 зн.: виростали мої *діти*,
Мої добрі *квіти*, —

в коп. Максим. спершу *квіти*, а потім *діти*, — і це краще.

229, 5: на свою *Вкраїну*—в Лейпцігськ. стоїть: *країну*. Треба зазначити, що Шевченко дуже часто в поезіях навіть 1849—1850 рр. вживає *країну*, а видавці все виправляли на *Вкраїну*, як це згодом буде видно. Але в копії Максимовича в цім разі стоїть виразно: *Вкраїну*.

229, 3 зн: про свою *недолю*, — так і в коп. Максим., а в Пражск. К.: *неволю*.

229, 1 зн.: виглядала волю, — так і в коп. Макс., а в Пражск. вар.: проклинала долю. У Львівськ. 1867: виглядала волі, але ми вже бачили, що Ш. не терпів в такому разі genetiv'у.

230, 6: Жидов*ій* німоті — очевидно, у д. Романчука помилка: він мабуть хотів написати: *жидові й німоті*, — але це зовсім неправдиво: скрізь і в друкованих, і в рукописних варіантах: *жидові*, при тім ще, очевидно, з наголосом на *і*: жидові (жидова́, німо́та).

230, 11: *А* могили мої....—По всіх друкованих і рукописних варіантах стоїть: І могили,—д. Романчук поправив сам на: *А*, бо йому здавалося, що „так ліпше було би“ (див. його статтю у З. Н. Т., стр. 21).

230, 14: після „шукає“ не (;), а (.....), як це в Лейпцігск. вид.; так само і в рядку 18-м після „господарювати“ (.....).

230, 13 зн.: сорочку *здіймати*, — так і в коп. Макс., а в примітк. Пражск. Кобз.: *здирати*.

230, 12 зн.: *помагайте, недолюдки*,—в примітк. Пражск. вид.: *поспішайте*, недолюдки, а в Лейпциг.: *помагайте, недовчодны*,— очевидно, що не зуміли прочитати: „недолюдки“... А що видавці розуміли, що тут не може бути: „недовчені“—свідчать літери *д* і *ы* при кінці... В коп. Максимовича: *помагайте, недолюдки*, так як прийнято скрізь. В прим. в Пражск. вид. дальші 4 рядки, що скрізь „по Кобзарях“ стоять окремо, складають одну цілість з попереднім, і контекст там такий:

Поспішайте ж, недолюдки,
Матір катувати,
На четверо розкопати,
Розсипать могили!
Чого ж вони там шукають,
І що заховали?

230, 10 зн.: На четверо розкопана
Розрита могила,

так скрізь в друкованих виданнях, тілько в коп. Максимовича зовсім справедливо після: *розкопана* поставлено (,).

230, 6 — 1 зн. Ці останні 5 рядків мають дуже багато варіантів. Рядок 6: Ех, як би то,—так і скрізь, тілько в прим. в Пражск. К.: ех, як би *ж* то! А в копії Максимовича: *От, як би то,* — і це буде, здається, найкраще.

Рядки 5 — 1 у Романч. так, як у Львів. вид. 1867 та Пражск. (основному):

Як би то,
Як би то знайти те,
Що там поховали,
Не плакали б діти,
Мати б не ридала...

Очевидно, варіант цей узято з Лейпцігск. редакції, але там зам. „поховали"—*схоронили*... Через що зробили тут поправку видавці Кобзаря р. 1867, не відаю,—може для рифми до: не „ридала" та щоб двічи не було „схоронили". В копії Максимовича з цих 4 рядків зроблено лишень два (так як і в Лейпцігск. виданню) і читаються вони так:

Як би знайшли те, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась.

В першому рядку, очевидно, не стає після „як би" частини „то", яка есть в Лейпцігск. вид. Мені здається, що цю останню редакцію і треба прийняти, вставивши лишень ту опущену частину „то": „*Як би-то знайшли те, що там схоронили*..., бо очевидно в обох разах Ш. спинився на цьому глаголі (*схоронили*),

а *поховали* — підправлено пізніщими інтерпретаторами. Зазначу нарешті і початковий варіант кінця цієї поеми (з приміток у Пражск. Кобзарі):

Як би були знали,
Що там заховали,
Не плакали б діти,
Мати не тужила.

(Далі буде).

В. Доманицький.

М. М. Коцюбинскій.

(Опытъ критическаго очерка).

Если кто либо задастся цѣлью прочесть всѣ произведенія Коцюбинскаго и, пробѣжавши послѣднюю страницу, захочетъ дать себѣ отчетъ въ пережитомъ впечатлѣніи,—то первая мысль его будетъ:—это талантъ, и слѣдующая:—это человѣкъ. И первая мысль возникаетъ въ мозгу его потому, что все, о чемъ пишетъ Коцюбинскій, необычайно ярко встаетъ передъ глазами читателя, а вторая потому, что все это необычайно глубоко трогаетъ сердце его. Спѣшимъ замѣтить, что такой выводъ можетъ быть сдѣланъ только читателемъ, познакомившимся со всѣми произведеніями вышеназваннаго автора, въ противномъ случаѣ онъ рискуетъ раскрыть именно тѣ страницы, которыя будутъ полнымъ противорѣчіемъ высказанному нами мнѣнію, такъ какъ слѣдуетъ имѣть въ виду, что, къ сожалѣнію, не всѣ произведенія Коцюбинскаго написаны одною рукою, не всѣ продиктованы однимъ сердцемъ. Впрочемъ, даты, поставленныя подъ болѣе слабыми произведеніями, показываютъ намъ, что они суть продукты болѣе ранняго періода творчества Коцюбинскаго, и самый фактъ существованія ихъ убѣждаетъ насъ въ несомнѣнномъ ростѣ таланта почтеннаго писателя.

Опредѣленіе степени эстетическаго достоинства должно быть первымъ дѣломъ критики. Когда произведеніе не выдержитъ эстетическаго разбора, оно уже не стоитъ исторической критики — говоритъ Бѣлинскій. И дѣйствительно, если-бы мы взяли какое-либо произведеніе искусства, прокникнутое самыми современными,

самыми жизненными идеями, но лишенное печати творчества и вдохновенья, мы убѣдились-бы въ томъ, что и жизненность идей, втиснутыхъ въ уродливую, безжизненную форму, теряетъ свое значеніе и, не затрагивая нашего чувства, не заинтересовываетъ и нашъ умъ. Въ нашемъ очеркѣ мы будемъ руководствоваться выше приведеннымъ принципомъ. Мы разсмотримъ сперва матеріалъ, изъ котораго строитъ свое зданіе г. Коцюбинскій, познакомимся со способомъ его кладки, а затѣмъ постараемся опредѣлить, какой храмъ возводитъ художникъ, какому Богу молится онъ въ немъ.

I.

Вся психическая жизнь человѣка находится въ непрерывной и причинной связи съ совершенствомъ анатомическаго строенія его нервной системы. Міръ, какъ раскрытая книга, лежитъ передъ всѣми живыми существами, но не всякій можетъ прочесть ее, и не всякій читающій ее въ одинаковой степени постигаетъ ея смыслъ. Не говоря уже о дѣтяхъ и людяхъ психически недоразвитыхъ, но и въ сознаніи взрослыхъ, нормальныхъ представителей человѣческаго рода міръ отражается далеко не тождественно: одни и тѣ-же ощущенія вызываютъ не однѣ и тѣ-же эмоціи, не однѣ и тѣ-же мысли. „Врожденная большая чувствительность и возбудимость клѣтокъ, говоритъ проф. Сикорскій, обезпечиваетъ субъекту быстроту узнаванія, на подобіе той быстроты, какая наблюдается у геніальныхъ и талантливыхъ людей; она облегчаетъ и сокращаетъ имъ распознаваніе и пониманіе явленій (чуткость, проницательность поэтовъ, художниковъ, выдающихся ученыхъ“). Эту, часто встрѣчающуюся въ литературѣ мысль подтверждаютъ анатомическія вскрытія мозговъ выдающихся людей, доказывающія, что ассоціативные центры ихъ развиты въ гораздо большемъ объемѣ и организованы детальнѣе въ сравненіи съ таковыми обыкновенныхъ людей (напр. мозгъ Тургенева, Гельмгольца, Гамбеты). Это преимущество даетъ обладателямъ подобныхъ мозговъ возможность болѣе широкой и полной умственной работы.

Но не одно анатомическое устройство нервной системы и кровеобращеніе мозга имѣетъ огромное вліяніе на ясность и быстроту психическихъ процессовъ. Рѣзкое, напр., малокровіе мозга, обморокъ, вызываетъ потерю сознанія, прекращеніе всякой психической дѣятельности и т. д. Даже такое возвышенное настрое-

ніе поэта, какъ вдохновенье, имѣетъ своимъ основаніемъ измѣненіе кровеобращенія въ мозгу. Мы не говоримъ, конечно, что измѣненіе кровеобращенія въ мозгу непремѣнно порождаетъ вдохновенье:— у большинства людей оно можетъ ограничиться только головной болью; мы только утверждаемъ, что вдохновенье сопровождается извѣстнымъ измѣненіемъ кровеобращенія, а именно особой гипереміей мозга, дающей возможность поэту черпать свои образы изъ всѣхъ областей познанья, дарующей особенную силу и яркость его воображенію. Конечно, между гипереміей мозга, вызывающей патологическія явленія, и гипереміей, обусловливающей вдохновенное творчество — существовать должна основная разница, но рѣшеніе этого вопроса принадлежитъ спеціалистамъ,— мы же въ данномъ случаѣ хотимъ отмѣтить только тотъ фактъ, что и столь высокій подъемъ психическихъ силъ человѣка находится въ прямой зависимости отъ кровеобращенія мозга.

Такимъ образомъ, врожденное совершенство анатомическаго строенія мозга является первымъ условіемъ для болѣе тонкаго воспріятія внѣшняго міра и болѣе полной и широкой обработки впечатлѣній, является, словомъ, первымъ и главнымъ основаніемъ потенціональной силы творчества, и мы можемъ повторить слова проф. Сикорскаго: „высокая художественность произведенія стоитъ въ полной гармоніи съ идеальной тщательностью физіологической работы мозга поэта".

Нельзя однако на основаніи этихъ словъ полагать, что художественность произведенія является непосредственнымъ слѣдствіемъ совершенства строенія нервной системы поэта, подобно тому какъ теплота является слѣдствіемъ движенія. Человѣческій разумъ не можетъ допустить непосредственнаго перехода матеріи въ мысль, измѣримаго, вѣсомаго въ неизмѣримое, нематеріальное, неподчиненное никакимъ физическимъ законамъ. Надъ этой пропастью въ человѣческомъ познаніи нѣтъ моста и не намъ его возстановлять. Но если для каждаго явленія въ мірѣ познанія существуетъ соотвѣтствующее явленіе въ мірѣ матеріи и наоборотъ, то мы можемъ утверждать, что извѣстное совершенство строенія нервной системы человѣка является непремѣннымъ условіемъ, при которомъ психическая жизнь его можетъ проявиться въ той или иной степени и формѣ.

Итакъ, и талантъ, и творчество, и самое вдохновенье человѣка связано въ большой мѣрѣ съ анатомическимъ и физіологическимъ совершенствомъ его нервной системы. Какія же проявленія человѣческаго духа являются непремѣннымъ слѣдствіемъ

столь тонко организованной нервной системы и обуславливаютъ ту психическую силу, которую мы опредѣляемъ словомъ талантъ?

Безспорно, первыми свойствами человѣческаго духа, обуславливающими существованіе таланта, слѣдуетъ считать способность воспринимать впечатлѣнія и силу, дающую возможность воспроизводить ихъ. Подъ силой воспроизведенія мы разумѣемъ, конечно, не только силу, дающую возможность вызвать съ точностью разъ пережитое впечатлѣніе, но и силу, съ помощью которой мы можемъ вызвать эти впечатлѣнія и на основаніи ихъ составить новыя, быть можетъ никогда и неиспытанныя нами. Какъ бы ни было тонко и вѣрно полученное нами впечатлѣніе внѣшняго міра, этого еще мало: повторяемъ, у писателя-художника должна быть способность воспроизвести его въ своемъ сознаніи, вызвать его и по прошествіи значительнаго времени изъ бездны забвенія и воспроизвести передъ своимъ умственнымъ взоромъ съ такой яркостью, съ какой оно поступило изъ внѣшняго міра. Эта способность основывается на особомъ свойствѣ нашей нервной системы, заключающемся въ томъ, что разъ полученное впечатлѣніе производитъ извѣстную перемѣну въ нашемъ мозгу, оставляетъ въ клѣточкахъ его свой слѣдъ. Способность сохранять этотъ слѣдъ и вызывать его къ дѣйствію по нашему желанію и отличать новое впечатлѣніе отъ пережитаго и называется памятью. Это свойство нервныхъ элементовъ сохранять на долго разъ полученное впечатлѣніе проф. Корсаковъ сравниваетъ съ фосфоресценціей, благодаря которой многія тѣла получаютъ возможность свѣтиться сами, долгое время послѣ того, какъ на нихъ подѣйствовалъ свѣтъ. Безъ памяти немыслима никакая интеллектуальная дѣятельность, тѣмъ болѣе необходима для творчества сильная память. Но память не есть нѣчто абсолютно тождественное для каждаго индивидуума. Память Гоголя, Гамбеты, Эйлера и Моцарта не представляютъ изъ себя тождественныхъ силъ: тождественна въ нихъ будетъ только способность сохранять впечатлѣнія; но тогда какъ память одного жадно ловитъ слуховыя впечатлѣнія, память другого совершенно глуха къ нимъ: она ихъ не воспроизводитъ, а запечатлѣваетъ зрительныя впечатлѣнія и т. д.

Эта разница во впечатлѣніяхъ, преимущественно сохраняемыхъ памятью, соотвѣтствуетъ профессіи или особымъ способностямъ даннаго лица и даетъ намъ память художника, поэта, оратора, ученаго или музыканта. Такимъ образомъ, память каждаго спеціально одареннаго человѣка какъ-бы вылавливаетъ изъ впе-

чатлѣній внѣшняго міра тѣ характерныя стороны, которыя соотвѣтствуютъ найболѣе развитымъ психическимъ даннымъ извѣстнаго субъекта.

Кромѣ спеціальной, художественной памяти, вторымъ базисомъ, на который опирается творческая сила литературнаго таланта, является несомнѣнно „непроизвольное вниманіе", вниманіе, независящее отъ нашей сознательной воли. Если-бы для питанія своей памяти художнику приходилось сознательно направлять свое вниманіе на тѣ или иныя стороны жизни, то какъ-бы ни была грандіозна сила ея, запасъ впечатлѣній такого субъекта былъ бы весьма невеликъ. Непроизвольное-же вниманіе, помимо нашего сознанія, подобно моментальной фотографіи, снабженной часовымъ механизмомъ, снимаетъ съ полей внѣшняго міра снимки и запечатлѣваетъ ихъ безпрестанно, безостановочно въ тайникахъ намъ самимъ невѣдомаго безсознательнаго.

Въ предыдущихъ строкахъ мы старались выяснить, что одними изъ главныхъ свойствъ тонко организованной нервной системы художника являются сильная спеціальная память и непроизвольное вниманіе. Безъ содѣйствія этихъ силъ невозможна и высшая, объединяющая работа мысли, но яркость, художественность изображенія находится въ прямой зависимости отъ нихъ. Такимъ образомъ въ самыхъ первыхъ произведеніяхъ художника мы можемъ, безъ сомнѣнія, открыть проблески истиннаго таланта.

Обратимся теперь къ произведеніямъ разбираемаго нами автора.

У Коцюбинскаго есть одинъ небольшой очеркъ „Цвіт яблуні", пріобрѣтающій чрезвычайно важное значеніе въ виду своего психологическаго характера. Писатель рисуетъ намъ моментъ смерти своей единственной любимой дочери (разсказъ ведется отъ перваго лица) и свое настроеніе, вызванное этимъ ужаснымъ событіемъ. На болѣе художественной стороной этого произведенія является то, что, рисуя свое душевное настроеніе, художникъ съ удивительной вѣрностью отмѣчаетъ вмѣстѣ съ тѣмъ параллельную работу своей памяти и непроизвольнаго вниманія, которыя не прекращаютъ своей работы и въ эту ужасную минуту. Отецъ убитъ горемъ. Вотъ что говоритъ онъ о себѣ. „Я хожу по своему кабинеті, хожу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило." Сознаніе художника захвачено страшнымъ горемъ, а

память все работаетъ! И какъ она самостоятельно работаетъ,—видно изъ нижеслѣдующихъ строкъ. Отецъ стоитъ у постели уже умирающаго ребенка. „Я бачу скляний уже погляд на-пів закритих очей, а *мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі страшного моменту і все записують.* Щоб не забути, щоб нічого не забути ні тих ребер, що з останнім диханням то підіймають, то опускають рядно: ні тих мертвих уже, золотих кучерів, розсипанних по подушці, ані теплого запаху холодіючого тіла, що виповняє хату.“ „Хтось мені говорить про се, хтось другий, що сидить в мені. Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою памятью письменника всичує в себе всю цю картину смерті на світанню життя. (129) Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ця свідомість ранить моє батьківске серце!“ И далѣе, отецъ не выдержавшій перваго зрѣлища, убѣжалъ въ садъ, и вотъ, вернувшись, въ первой-же комнатѣ наталкивается онъ на столъ, на которомъ положили уже убранное къ смерти дитя его. Прикованный страшнымъ зрѣлищемъ, онъ останавливается у стола, не отрывая глазъ отъ дорогого маленькаго „безвладнаго“ тѣльца. „А моя памьять, продолжаетъ авторъ, той нерозлучний секретарь мій вже записує і цю безвладність тіла, серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрій. Я знаю, на що ти записуеш усе те, моя мучителько! Воно здастся тобі колись як матеріал!“ Все записываетъ память художника: и образъ, и мысль, пробуждаемую страшной картиной, и новизну въ первый разъ переживаемаго настроенія. Трудно было бы опредѣлить болѣе точно самостоятельную работу памяти и непроизвольнаго вниманія въ душѣ художника. Даже въ тѣ минуты, когда она приноситъ ему душевную муку, когда онъ употребляетъ всѣ силы, чтобы удержать ее,—онъ не въ силахъ сдѣлать это. C'est plus fort que lui, какъ говорятъ французы. И это выраженіе какъ нельзя болѣе подходитъ въ данномъ случаѣ. Въ одномъ изъ романовъ Гонкуровъ, а именно „Жюльеттѣ Фаустенъ“, мы находимъ также интересную подробность, показывающую намъ, съ какой неослабѣвающей энергіей работаетъ безостановочно непроизвольное вниманіе художника. Жюльетта Фаустенъ, извѣстная артистка французскаго театра, присутствуетъ при агоніи своею обожаемаго возлюбленнаго. Сердце ея растерзано горемъ, она жадно слѣдитъ за послѣдними искрами жизни несчастнаго. Лице его уже искажаетъ предсмертная судорга, но вдругъ онъ открываетъ глаза и въ ужасѣ вскрикиваетъ.—Всѣ мускулы лица Жюльетты повторяютъ тѣ-же гримасы, которыя искажаютъ его лицо. Все это продѣлала Жюльетта без-

сознательно; наклонность къ подражанію, составляющая зародышъ сценическаго таланта, работала самостоятельно и въ ту минуту, когда душа была убита горемъ. Сила творчества подавляетъ силу воли художника.

Приведенный нами выше разсказъ „Цвіт яблуні“ — относится къ послѣднимъ произведеніямъ Коцюбинскаго; такого-же рода психологическій матеріалъ даетъ намъ одинъ изъ первыхъ его очерковъ — „На крилах пісні“. Память художника не только воспроизводитъ образы, даруемые жизнью, но и образы, порождаемые словами. Случайно брошенное слово часто образомъ своимъ, какъ огненной искрой, зажигаетъ все воображеніе художника и является толчкомъ къ творчеству. Такое вліяніе слова на чуткое воображеніе художника прекрасно охарактеризовано въ этомъ небольшомъ разсказѣ Коцюбинскаго. Авторъ (разсказъ ведется отъ лица автора), гуляя по степямъ бессарабскимъ, заходитъ въ шалашъ, въ которомъ укрылись отъ дождя наши украинскіе рабочіе. Они поютъ пѣсню о путешествіи чумаковъ въ Крымъ за солью, и подъ звуки этой пѣсни передъ глазами автора рисуется цѣлая эпопея чумацкой жизни. „Не знаю чи то з усіма так дієтся, чи то лише зо мною,—говоритъ авторъ,—але згуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістью ціли образи. Я перелітав на крилах пісні в давно минуле, я жив у минулому, я бачив, чув з тріпотінням сердечним, відчував смуток, радість, та всі періпетії тих почувань“. „Пісня замовкла,—кончаетъ Коцюбинскій свой разсказъ, — але я був ще в степу, бачив червоне проміня пожежи, бачив чумацький табор з чорними мажами, з крівавим бойовищем, з чумаками, гордими перемогою своєю, й до вуха мого ніби долітав рик волів, сполоханих нічною колотнечою“. И все это породила пѣсня: сплетеніе словъ и музыкальныхъ звуковъ. „Ну щоб здавалося слова? Слова та голос—більш нічого... А серце рвется, ожива, як іх почуе,“ какъ говоритъ Шевченко.

Эти-то слова, которыя быть можетъ, въ душѣ каждаго породили бы лишь смутное чувство тоски или навѣяли-бы тихое раздумье,—въ воображеніи художника вызываютъ цѣлый рядъ живыхъ, прекрасныхъ образовъ, цѣлый разсказъ, трепещущій жизненной правдой. Въ этомъ сказывается, по всей вѣроятности, и особенность воспріятія словъ, свойственная художникамъ, и заключающаяся въ томъ, что художникъ слова какъ бы вылавливаетъ изъ каждаго слова его внутреннюю форму, чувственный образъ, заключающійся въ немъ.

Но главнымъ образомъ это основывается, конечно, на способности художника *переживать* не только свой собственный творческій замыселъ, а и все то, что говоритъ о людяхъ, о жизни, о природѣ. Слова пѣсни, чужія слова приводятъ поэта въ такое возбужденное состояніе, что онъ не только видитъ всѣ событія, о которыхъ говоритъ пѣсня, онъ переживаетъ ихъ; онъ переживаетъ каждый оттѣнокъ чувства героевъ, вызванныхъ къ жизни его собственной фантазіей. Такъ безконечно чутко воображеніе поэта.

Немногочисленными строками, приведенными нами выше, Коцюбинскій безсознательно показалъ намъ, что онъ обладаетъ однимъ изъ могущественнѣйшихъ свойствъ таланта, гарантирующихъ силу и яркость творчества—а, именно, способностью переживать свои произведенія.

Итакъ, на основаніи приведенныхъ нами выдержекъ, имѣющихъ автобіографическій характеръ, мы можемъ заключить, что разбираемый нами писатель отличается большой силой непроизвольнаго вниманія, художественной памятью, чуткимъ воображеніемъ и способностью переживать всѣмъ своимъ существомъ образы и мысли, зарождающіеся въ его мозгу,—словомъ, всѣми качествами, составляющими базисъ таланта.

Но правъ-ли авторъ въ собственной характеристикѣ?

II.

Всякое лирическое произведеніе только тогда сильно, только тогда заражаетъ читателя, когда оно въ дѣйствительности пережито авторомъ. Произведеніе беллетристическое, заключающее въ себѣ лирическій и вообще психологическій матеріалъ, естественно должно отвѣчать этому же требованію. Но лирическіе элементы соединены въ произведеніи беллетристическомъ въ большой мѣрѣ съ элементомъ эпическимъ, требующимъ только глубокаго, спокойнаго созерцанія.

Начнемъ свой разборъ съ этого второго элемента беллетристическихъ произведеній.

Если писатель обладаетъ въ дѣйствительности большой силой впечатлѣнія и здоровой художественной пямятью, то всѣ впечатлѣнія внѣшняго міра,— какъ образы, такъ и чувства человѣческія, проявляемыя во внѣ,—должны отразиться въ его творчествѣ съ такой-же яркостью, съ какой они были проявлены во внѣшнемъ мірѣ. Яркость изображенія является непремѣннымъ

свойствомъ истиннаго таланта. Многіе писатели указываютъ намъ сами на эту характерную черту ихъ воспроизводительной способности. Короленко, напр., говоритъ о себѣ: „когда я что-либо описываю, ясно вижу всю картину. Однажды, работая надъ очерками Сибири, я вдругъ замѣтилъ, что пересталъ писать и рисую перомъ тотъ пейзажъ, о которомъ шла рѣчь“, и т. д.

Яркость описанія будетъ зависѣть, конечно, отъ вѣрности дѣйствительности и, главное, отъ типичности изображенія.

Передать полученное впечатлѣніе вѣрно дѣйствительности можетъ только человѣкъ, обладающій здоровой памятью. Существуетъ много лицъ весьма впечатлительныхъ, въ передачѣ которыхъ дѣйствительность, пережитая ими,—при самомъ ихъ искреннемъ желаніи оставаться рабски вѣрными полученному впечатлѣнію,—принимаетъ самыя чудовищныя, небывалыя формы. Къ разряду подобныхъ лицъ относятся, безъ сомнѣнія, люди, страдающіе истеріей и другими нервными болѣзнями. Быть можетъ, многія сверхъ-естественныя формы литературныхъ произведеній, окрещенныхъ широкой публикой однимъ общимъ именемъ декаденства, объясняются этимъ простымъ, физическимъ недугомъ ихъ авторовъ. Вотъ почему мы имѣемъ на ряду съ здоровымъ и больное творчество.

Съ другой стороны, можно и вполнѣ вѣрно передать полученныя впечатлѣнія, и они не заставятъ третье лице почувствовать дѣйствительность передаваемыхъ сценъ или картинъ. Зависѣть это будетъ отъ того, что субъектъ, передающій намъ тѣ или другія, полученныя имъ, впечатлѣнія, хотя и передаетъ ихъ вѣрно, но при передачѣ своей запомнитъ массу мелочей, деталей, а забудетъ или упуститъ самое типичное, именно то, что давало интенсивность данному впечатлѣнію. Обыкновенный человѣкъ прекрасно воспринимаетъ и различаетъ всѣ явленія и образы внѣшняго міра,—талантъ не только различаетъ ихъ, но онъ угадываетъ, въ чемъ именно заключается ихъ коренная особенность, и потому, воспроизводя ихъ путемъ своего творчества, онъ воспроизводитъ именно эти существенные, коренные признаки, и мы, сталкиваясь съ ними, тотчасъ же узнаемъ тѣ типичные признаки явленій, которые производили на насъ извѣстное впечатлѣніе въ соотвѣтствующихъ явленіяхъ жизни. Вотъ почему истинный талантъ не нуждается въ многословіи: ему достаточно намѣтить двѣ—три типичныя черты, и передъ нами встаетъ весь рисунокъ. Возьмемъ, напр., видъ неба. Небо, какъ извѣстно, имѣетъ, сообразно временамъ года, различные оттѣнки; разница

эта знакома всѣмъ, хотя, быть можетъ, не всякій улавливаетъ сущность ея. Вотъ почему, глядя на иную картину, мы говоримъ: „картина хороша, но это совсѣмъ не весеннее небо“, хотя въ картинѣ будутъ участвовать всѣ традиціонные аттрибуты весны; глядя же на зимній пейзажъ, мы можемъ сказать: небо слишкомъ тепло, и т. д. Мы чувствуемъ ошибку художника, но въ чемъ заключается его промахъ, — не можемъ сказать. А между тѣмъ въ живописи существуетъ цѣлая гамма теплыхъ и холодныхъ тоновъ, при помощи которыхъ художники придаютъ небу желаемый тонъ. Художникъ слова, не-знакомый съ *теоріей красокъ*, описывая зимнее небо, не забудетъ его холодный зеленоватый горизонтъ, а говоря о лѣтнемъ небѣ, онъ упомянетъ о мягкой фіолетовой дали.

Обратимся къ разбираемому нами автору.

Коцюбинскій любитъ описывать картины природы и умѣетъ это дѣлать. Природа въ его словѣ жива, какъ въ моментѣ, такъ и въ дѣйствіи. Мало того, онъ умѣетъ заставить насъ почувствовать каждый моментъ жизни природы.

Остановимся хотя-бы на картинахъ весны.

Должно быть, нѣтъ такого писателя, который не описывалъ-бы картинъ весенней природы, и потому въ такихъ описаніяхъ чрезвычайно легко впасть въ банальный тонъ,—у Коцюбинскаго нѣтъ и тѣни банальности, нѣтъ ни одного чужого, избитаго или вымученнаго сравненія, онъ пишетъ такъ просто и вмѣстѣ съ тѣмъ такъ образно, какъ будто бы просто подводитъ читателя къ открытому окну. Приведемъ два-три отрывка подобныхъ описаній. „Раіса задивилась, як курився над землею, немов дим, білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору. Чепурні берези маяли на вітрі, як русалки зеленими косами, кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чиплялися оголенним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазурі у здобич. Було, не вважаючи на травень, душно, як у літку. По гарячому небові повзли довгі й білі, як павутиння, хмарки, а на заході вставало щось грізне і росло, і сварилось далеким гуркотомъ.“ (стр. 44).

Кто когда-либо видѣлъ эти круглыя вербы, усѣвшіяся по сторонамъ окопаной дороги, тотъ сейчасъ замѣтитъ, что сравненіе ихъ съ хищной птицей, запустившей когти въ добычу, чрезвычайно образно и мѣтко. Также *колоритна* вся картина: этотъ бѣлый песокъ, закрывающій полосу далекаго чорнаго бора, и горячее небо, съ ползущими по немъ тонкими, какъ паутина, бѣлыми облачками, — все полно свѣта и весенняго тепла.

Возьмемъ еще другой весенній моментъ, моментъ первой весны. „Весняний вітер стиха віяв над виноградниками і охолоджував зігрітих працею робітників. Вохка земля мліла въ гарячому золоті соняшного проміння, вільна від тіней і холодків. Голі дерева немов курились сизозеленим димом, щось, наче мрія про роскішну літню одіж, обгортало їх сповнені соком віти. Скрізь було так багато світла й радости, так виразно відчувався трепетний віддих поновленної землі, повітря було таке пьяне і повне щебетання, що мимохіть бажалось руху, крику, реготу.“ Какъ типична эта картина! Какой существенный признакъ весенней земли приводитъ авторъ! Она была свободна отъ всякихъ тѣней, и поэтому въ воображеніи своемъ поэтъ придаетъ ей свойство одушевленнаго существа, какъ будто сознательно сбросила она съ себя всѣ одежды и нѣжилась въ горячемъ золотѣ солнечныхъ лучей. Голыя деревья точно дымились сизо-зеленымъ дымомъ, словно мечта какая то окружала ихъ наполненныя сокомъ вѣтви. И это сравненіе не только передаетъ удивительно вѣрно зрительный образъ весеннихъ деревьевъ, но оно захватываетъ въ себя и то душевное настроеніе, какое вызываютъ они въ человѣкѣ. Смутный приливъ творческой силы, ощущаемый во всей природѣ, передается и человѣку. Такъ-же вѣрно схвачено и то настроеніе, какое невольно охватываетъ весной всякаго здороваго, спокойнаго душей, человѣка: невольная жажда движенія, крика, смѣха, объясняемая, по всей вѣроятности, возбуждающимъ дѣйствіемъ весенняго воздуха на нашъ организмъ.

Остановимся еще на одной маленькой картинкѣ весенняго утра въ саду. „Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли до гори голови і слухали, як грають в цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось сине небо, а на травиці гралось весняне сонце“. Этотъ рисунокъ такъ-же легокъ и прозраченъ, какъ легки и прозрачны абрисы весенняго дня. Въ немногихъ строкахъ собрано снова все самое типичное для даннаго момента.

Попробуемъ расчленить всѣ эти образы.

Цвѣтущее вишневое дерево, дѣйствительно, видомъ своимъ болѣе всего напоминаетъ букетъ цвѣтовъ. Изъ всѣхъ звуковъ весенняго утра авторомъ приводятся самые типичные для даннаго момента: жужжаніе пчелъ, копошащихся въ цвѣту. Далѣе авторъ говоритъ: „Крізь білий цвіт виднілось сине небо, а на травиці гралось весняне сонце“, и этими двумя фразами вполнѣ дорисовываетъ картину. Представьте себѣ, что мы стоимъ лѣтомъ подъ деревомъ, — тогда эти черты совершенно немыслимы:

они возможны и необходимы только для даннаго момента. Сквозь густую листву, покрывающую деревья лѣтомъ, нельзя было-бы видѣть небо, развѣ небольшіе клочки его. Далѣе, — поразило-ли бы насъ такъ своей синевой небо лѣтомъ, какъ и весной? Никогда небо не глядитъ такъ ярко, какъ сквозь чистый весенній воздухъ, еще лишенный паровъ и мглы, порождаемыхъ жаромъ лѣтняго дня; бѣлый же цвѣтъ вишенъ, яблонь, грушъ еще болѣе подчеркиваетъ синеву небесъ. И наконецъ, заключительная фраза— „на травиці гралось весняне сонце“, — она удивительно ярка. Почему?

Авторъ говоритъ — „гралось.“ Въ чемъ-же проявлялась эта игра солнечныхъ лучей? Въ быстромъ перебѣганіи легкихъ тѣней, отбрасываемыхъ лишенными листьевъ вѣтвями и округленными гроздями цвѣтовъ. Солнечные лучи свободно лились сквозь прозрачную корону деревца на зеленую травку, вѣтеръ свободно схватывалъ его вплоть до самаго ствола, и отъ малѣйшаго дыханья вѣтра трепетали тонкіе лепестки цвѣтовъ, а отъ ихъ трепета перебѣгали легчайшіе абрисы тѣней, упавшихъ на залитую солнцемъ траву. Эта быстрая смѣна тѣневыхъ узоровъ на залитомъ солнцемъ фонѣ и породила въ представленіи автора образъ беззаботной и веселой дѣтской игры. Возможна-ли подобная картина лѣтомъ, осенью или зимой?

Лѣтомъ густая корона дерева отбрасываетъ у подножья его почти сплошную тѣнь; лучи солнца, прорвавшіеся сквозь этотъ зеленый сводъ, падаютъ отдѣльными свѣтлыми бликами. Если легкій вѣтерокъ и колеблетъ верхніе листья деревьевъ, то нижніе, по большей части, остаются неподвижны, и потому свѣтъ и тѣни не мѣняются такъ быстро, легко и непрерывно, какъ подъ весеннимъ деревцомъ. Они мѣняются отъ передвиженія солнца и отъ порывовъ болѣе сильнаго вѣтра, и потому не могутъ вызвать образа легкой, беззаботной, дѣтской игры. Осенью и зимой хотя вѣтви деревьевъ и обнажены отъ листьевъ, но ихъ длинныя, прямыя тѣни, не смягченныя округленными очертаніями группъ цвѣтовъ, образуютъ у подножья дерева слишкомъ прямолинейную сѣть, притомъ-же, хотя и обнаженныя отъ листьевъ, вѣтви не могутъ такъ легко и безпрерывно колебаться, какъ лепестки цвѣтовъ, а потому опять таки мы не можемъ наблюдать у подножья дерева такой безпрерывной смѣны солнечнаго свѣта и легкихъ прозрачныхъ тѣней. Такимъ образомъ мы видимъ, что приведенная выше картинка можетъ относиться только къ веснѣ, къ тому именно моменту, который изображенъ авто-

ромъ. Но сколько словъ пришлось намъ потратить, чтобы уяснить себѣ, что только этимъ образомъ можно было передать типичную черту подобной картины, и какъ мало словъ понадобилось автору, чтобы воскресить передъ нами этотъ радостный моментъ.

Еще рельефнѣе выступаетъ художественность, типичность описаній Коцюбинскаго при сравненіи одного момента, описаннаго имъ въ различныя времена года. Возьмемъ напр., ночь и посмотримъ, какъ она вырисовывается у него въ разныя поры года.

Вотъ лѣтняя ночь.

„Була чудова майова ніч. На вулиці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття де-не-де продерся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впернув у море білого світла. Те біле, трохи блакітне світло, тихо лилось з гори, зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяєві... по сріблястій землі лягли чорні тіні... Тихо... і земля, и вода, і повітря — все поснуло...“ (233).

И вотъ зимняя ночь, тоже лунная.

„Місяц вже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посипались з неба. Контури різкі. Дерева, будинки, тіні — такі тверді, мов висічені з мармура, дивно спокійні, дивно міцні. Блакітне світло гостре, колюче, немов замерзло.“ Если отбросить одну фразу во второмъ отрывкѣ, а именно — фразу, говорящую о звѣздахъ, сверкавшихъ на снѣгу, — то въ обоихъ описаніяхъ участвуютъ однѣ и тѣ-же элементы: контуры земли, деревьевъ и домовъ, тѣни и лунное сіянье, — признаки, равно примѣнимые ко всѣмъ ночамъ, и вотъ этими, казалось-бы, совершенно общими признаками, авторъ вызываетъ художественный эффектъ, и не глядя на землю, мы видимъ фразу, что въ первомъ случаѣ описывается лѣтняя, во второмъ зимняя ночь.

Начнемъ сравненіе съ описанія луннаго свѣта.

Въ первомъ случаѣ авторъ говоритъ: „Те біле, трохи блакітне світло тихо лилось з гори, і зачарована земля, неначе купалась в фантастичному сяєві.“ Во второмъ: — „Блакітне світло гостре, колюче, неначе замерзло.“ Эта разница въ характерѣ луннаго свѣта вполнѣ вѣрна. Но можетъ быть насъ обманываетъ наше воображеніе? Отъ какихъ реальныхъ причинъ можетъ зависѣть такая разница въ характерѣ луннаго свѣта? Почему въ первомъ случаѣ авторъ называетъ его — бѣлымъ *слегка голубоватымъ*, фантастическимъ сіяньемъ, а во второмъ—*голубымъ*, острымъ, колючимъ?

Несомнѣнное присутствіе извѣстной доли паровъ въ лѣтнемъ воздухѣ придаетъ свѣту луны бѣловатый оттѣнокъ, тогда какъ въ ясную, холодную зимнюю ночь воздухъ совершенно лишенъ паровъ. Кромѣ того, лѣтомъ темная, шероховатая поверхность земли поглощаетъ свѣтъ луны и потому ослабляетъ его интенсивность, тогда какъ зимой гладкая, снѣжная поверхность земли отражаетъ отъ себя лунные лучи и, благодаря этому рефлексу, и, вообще, болѣе свѣтлому общему фону, свѣтъ луны кажется такимъ рѣзкимъ, такимъ интенсивно голубымъ. Далѣе, — лѣтній лунный свѣтъ представляется автору фантастичнымъ, а зимній — острымъ, колючимъ. Гдѣ все ясно, все рѣзко опредѣлено, тамъ нѣтъ мѣста фантастичности. Фантастичность предполагаетъ въ себѣ присутствіе чего-то туманнаго, не вполнѣ опредѣленнаго, дающаго просторъ всякаго рода предположеніямъ. Поэтому естественно, что какъ солнечный свѣтъ, такъ и острый лунный свѣтъ холодной, зимней ночи, не могутъ породить впечатлѣнія чего-то фантастическаго. Воздухъ, насыщенный парами, а можетъ быть и мельчайшими частями пыли, разсѣиваетъ свѣтъ, придаетъ ему мягкій, туманный и, если можно такъ выразиться, — волнистый оттѣнокъ.

Представимъ себѣ зимнюю ночь, туманную, деревья покрытыя пушистымъ инеемъ — и мы сразу получимъ фантастическую картину, и свѣтъ луны уже не будетъ голубой, колючій, острый, а какъ прекрасно опредѣлилъ его Пушкинъ, онъ будетъ — „печальный“. Печальнымъ кажется онъ поэту потому, что онъ лишенъ яркости и рѣзкости, — онъ тусклый.

Тѣни и полутѣни играютъ также немаловажную роль въ опредѣленіи свѣта. Въ лѣтней ночи Коцюбинский говоритъ такъ: „по сріблястій землі лягли довгі чорні тіни;[1]) въ зимней же ночи контуры кажутся ему „різкими“, деревья, дома, тѣни—словно высѣченными изъ мрамора. Почему контуры видимыхъ предметовъ и тѣней кажутся автору такими рѣзкими? Весьма просто — тѣни зимней ночи падаютъ на блестящій и гладкій снѣжный покровъ,

---

[1]) Слѣдуетъ замѣтить, что выраженіе „чорний“, употребленное авторомъ, для опредѣленія тѣни, крайне неудачно и вызываетъ въ нашемъ преставленіи не образъ тѣней, а образъ разлитаго чернила или чорныхъ листовъ бумаги, наклеенныхъ на землю. Всякая тѣнь заключаетъ въ себѣ свѣтъ, а потому и не можетъ представляться намъ въ видѣ какого-то непроницаемаго тѣла, поглощающаго всѣ лучи. Тѣнь можетъ быть глубокой, густой, темной, но отнюдь не чорной.

естественно, что контрастъ между гладкой, бѣлой поверхностью и тѣнью придаетъ контурамъ ея значительную рѣзкость. Между тѣмъ лѣтней ночью тѣни стелются по темной шероховатой поверхности земли, и этотъ темный фонъ смягчаетъ рѣзкую границу свѣта и тѣней. Кромѣ того, округлые контуры деревьевъ, глубокая тьма широкихъ тѣней, пронизанная въ разныхъ мѣстахъ лунными лучами, порождаютъ также впечатлѣніе чего-то таинственнаго, фантастическаго, тогда какъ тѣни зимнихъ деревьевъ преимущественно рѣзки, прямолинейны и представляютъ изъ себя только прозрачную сѣть пересѣченныхъ линій.

Такимъ образомъ, мы видимъ, что существенный признакъ зимней лунной ночи и лѣтней лунной ночи вполнѣ вѣрно и типично переданы авторомъ.

Вотъ еще двѣ ночи — весенняя и осенняя, обѣ темныя, беззвѣздныя.

„Вона відчиняє вікно своєї хати. Ціле море дерев у цвіту. Мягкими, чорними хвилями котится навкруги. Спить містечко, як купа чорних скель. Ні згука, ні блика під хмарним небом. Тільки запахи душать груди, та тріпочется отдаль глухе калатало, немов перебої серця незримого велетня.“ И вотъ осенняя ночь. „Густа мряка чорним запиналом еднала з небом спалену сонцем полонину. У долині на виднокрузі сіріло щось широкою смугою і роспливалось у пітьмі. То був Дунай.“ (140)

Обѣ эти ночи туманны, беззвѣздны, беззвучны. Но въ первомъ случаѣ читатель сразу чувствуетъ нѣжную теплоту туманной весенней ночи. Темное небо... воздухъ, переполненный сладкимъ ароматомъ цвѣтовъ, порождающимъ какую-то смутную тоску и тревогу въ сердцѣ. Первая-же фраза второго описанія сразу вызываетъ въ нашемъ воображеніи суровый, мрачный образъ безпросвѣтной осенней ночи. Эти двѣ фразы, составляющія во второмъ случаѣ все описаніе, удивительно художественны еще и тѣмъ, что настроеніемъ своимъ вызываютъ у читателя сразу представленіе огромнаго пустого пространства, обширнаго поля или степи. Художникъ намѣчаетъ только три черты: вверху — небо, внизу—сожженную солнцемъ полоныну, и сѣрѣющую въ глубинѣ полосу рѣки. Небо и землю соединяла чорная завѣса сырой мглы. Эти три черты сразу вызываютъ въ нашемъ воображеніи образъ огромной высоты пролета между небомъ и землей. Авторъ заставляетъ насъ смотрѣть съ такой высоты, съ которой исчезаютъ всѣ мелкія подробности картины. Если-бы онъ упомянулъ еще о какихъ нибудь мелкихъ чертахъ, о виднѣющихся

гдѣ нибудь селахъ, или групахъ деревьевъ.--впечатлѣніе былобы разбито и нарушено.

Подобное же описаніе, дающее одной фразой впечатлѣніе необъятнаго пространства, находимъ мы въ романѣ Гонкуровъ—„Жюльетъ Фаустенъ“: — „Между звѣзднымъ небомъ и фосфорическимъ моремъ висѣла темная почь,“ пишутъ большіе художники слова и этими немногими чертами вызываютъ въ нашемъ воображеніи грандіозную картину.

Вообще Коцюбинскій, подобно всѣмъ истиннымъ художникамъ слова, обладаетъ счастливой манерой одной двумя чертами вызвать въ нашемъ воображеніи цѣлую картину, Вотъ, напр., картинка, состоящая всего изъ двухъ чертъ: „Коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а вершечки дерев золотими“,— и образъ мирнаго лѣтняго вечера передъ нами.

Приведемъ еще два, три примѣра для уясненія художественной манеры письма разбираемаго автора. Полдень въ нашихъ мѣстахъ и полдень въ Крыму. „Сонце стояло середь неба і страшенно пекло. Над зеленими нивами тремтіло гараче повітря, неначе хто тряс перед очима блескучим серпанком. Хвилі світла лились з неба, і гарні тіні десь посчезли, неначе сояшне сяйво загнало їх у землю“. И вотъ другой полдень: -- полдень въ Крыму.

„Круг неї тиша і мертвота, як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, роспечена земля пашить кожною грудочкою, кожним камінчиком. Рівний, гарячий, мов з велетенської печи, дух іде від землі з неба, з моря, од сірих камъяних громад Яйлы. Блідий широколистий тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда; про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвірря; од нуди скаче на ланцюгу старий пес, і глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржится небові: — алла! алла! алла! Одинока жаба вилізла з калабатини і зрідка меланхолійно кумкає. На темних лапатолистих фігах завзято, мов сотні тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать цікади. А про те—тихо, а про те—нудно од тих одноманітних згуків“ (303).

Первая картина, не смотря на жаръ, дышетъ бодростью, — вторая-же, отъ первой до послѣдней строки, говоритъ намъ, о разслабляющемъ жарѣ, о лѣнивой скукѣ, вѣющей отъ всей, истомленной жаромъ природы.

Вотъ еще двѣ картины, — разсвѣтъ въ полѣ и разсвѣтъ въ степи.

„Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита. З румъяного сходу линуло світло й мягкими хвилями роспливалось поміж небом і землею. Над полем у високости співали вже жайворонки".

И вотъ разсвѣтъ, въ степи.

„Широкий, необмежний, незайманний степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирсу. Бліде небо мигтить зірками по блакиті, що оповила степову далечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють здалеку лози. Межи небом і землею якась таємна змова. Чи то вони чаклують у двох, чи що, бо якоюсь таємницею віе від них, чарами віе від того необмежного синього простору". (421)

Одинъ моментъ, но какъ разно выраженъ онъ въ этихъ двухъ прелестныхъ картинахъ. Какъ вводитъ насъ авторъ въ то настроеніе, какое вызываетъ видъ степи на разсвѣтѣ. Каждое слово въ этомъ описаніи постепенно пробуждаетъ въ нашей душѣ чувство чего-то таинственнаго, и мы начинаемъ чувствовать вмѣстѣ съ авторомъ, что въ миганіи этого свѣтлаго предразсвѣтнаго неба и въ молчаніи необъятной синѣющей мглою степи чуется какая-то тайна, какой-то заговоръ.

Мы говорили выше, что Коцюбинскій не только умѣетъ мастерски писать картины природы, но онъ вселяетъ душу въ каждый свой мазокъ; онъ заставляетъ и насъ переживать настроенія и чувства, пробуждаемыя тѣмъ или инымъ моментомъ жизни природы.

Не только потрясающія, величественныя явленія природы, но и самыя обычныя картины, кромѣ извѣстнаго зрительнаго образа, запечатлѣваемаго въ нашей душѣ, порождаютъ и извѣстное чувство, настроеніе. Поэты, подобно музыкантамъ и живописцамъ, склонны уходить въ ощущенія.[1]) И тогда какъ, напр., для ученаго (наблюдателя, естествоиспытателя) ощущенія имѣютъ значеніе только въ томъ случаѣ, если ихъ можно узнавать и классифицировать,—для поэта они цѣнны тѣмъ, что будятъ его чувство, порождаютъ извѣстныя настроенія. Вотъ почему мы полагаемъ, что способность чувствовать природу развита у поэтовъ больше, чѣмъ у другихъ людей. Возьмемъ, напримѣръ, извѣстное стихотвореніе Шевченка—Тополя.

---

[1]) Гефдингъ. Очерки Психологіи. 147.

По діброві вітер віє,
Гуляє, по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий
На що зеленіє?
Кругом поле, як те море
Далеко синіє.

Кажется, самая заурядная картина украинской природы, а между тѣтъ она будитъ грусть въ душѣ поэта. „Чумак іде, подивится, та й голову схилить", пишетъ Шевченко и такимъ образомъ влагаетъ въ серце чумака ту грусть, которую будитъ въ его сердцѣ образъ одинокой тополи.

Все то-же одухотвореніе природы, та-же инстинктивная жажда единства міровой матеріи. Поэтъ снимаетъ нить съ веретена природы и тчетъ изъ нея волшебную ткань.

Уже по приведеннымъ выше отрывкамъ видно, что Коцюбинскому свойственна и эта черта поэтическаго творчества, но возьмемъ еще два—три примѣра, чтобы показать, какъ умѣетъ Коцюбинскій сообщать и читателю настроеніе, вызываемое той или иной картиной природы.

„Далеки поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи".

Какія думы? Читатель чувствуетъ, что эти думы были изъ разряда тѣхъ думъ, которыя авторъ въ другомъ мѣстѣ такъ мѣтко назвалъ „солодким сумом".

А вотъ осенняя картина, хватающая за сердце.

„Ідуть дощі холодні; осінні тумани клубочатся в горі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвисті нудьга, пливе безнадія і стиха хлюпає сум. Плачуть голі дерева, плачуть соломъяні стріхи, вмивается слезами убога земля і не знає, коли осміхнется. Сірі дні зміняють темниї ночи. Де небо? Де сонце? Міріади дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають до долу і пливуть змішані з землею брудними патьоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутятся тут над головою, висять хмарами, котятся туманом і чуешь над собою тихе ридання немов над вмерлим." Это уже чистая поэзія въ прозѣ.

Насколько жива природа въ описаніяхъ Коцюбинскаго въ моментѣ, настолько-же жива она и въ дѣйствіи. Въ подтвер-

жденіе нашихъ словъ мы приведемъ два отрывка,—описаніе бури на морѣ и грозы.

„Море де далі втрачало спокій. Чайки знімались з одиноких берегових скель, припадали грудима до хвилі і плакали над морем. Море стемнилось, зміцнилось. Дрібні хвилі зливались до купи і, мов брилі зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Вода при березі починала каламутніти і жовкнути. Разом з піском хвиля викидала з дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волікла їх по дні з таким гуркотом, наче там щось велике скриготало зубами і гарчало... Тим часом море йшло. Монотонно ритмичний гомін хвиль перейшов у бухання, спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне й коротке, як постріл гармати. На небі сірим павутинням снувались хмари. Розгойдане море, вже брудне й темне, наскакувало на берег і покривало скелі, по яких потому стікали патьоки брудної, зпіненої води.“ Дальше буря разыгрывается все больше. „Над берегом висів вже солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Уже не хвилі, а буруни вставали на морі, високї, сердиті, з білими гребнями, од яких з лускутом одривались довгі китиці піни і злітали до гори“[1]).

Изъ приведеннаго нами отрывка видно, съ какой художественной послѣдовательностью воспроизведены всѣ мгновенья аффекта величественной стихіи. Здѣсь, какъ и въ природѣ, одинъ образъ объясняетъ предыдущій и порождаетъ слѣдующій. Нѣтъ ни одного лишняго слова; фразы коротки, просты, нѣтъ даже величественныхъ уподобленій, а картина, вызываемая авторомъ, величава и грозна.

Вотъ еще одинъ отрывокъ описаній подобнаго рода,—гроза. „Після завзятої спеки якось швидко смерклося і запав морок. Небо і земля стемніли, на обрію зъявилась чорна смуга. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спалахнув сірник і погас. Трохи згодом показався світ у другому місті, а далі знов спалахнув на першому. Небо переморгувалось. Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чим далі розростались, потужніли. Почало здаватись, що за чорною смугою хмари то здіймається, то падає, щоб піднятись на другому краю, хвиля вогненного моря... Та ось у новому місті щось моргнуло. Світло блискавки притьмарилось, зате вибухи прискорили темп. Чорне небо без пере-

[1]) Оповідання 7, 8.

станку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом. Чорні хмари росли на крайнебі... І враз сталося щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось в бік, знялося над землею і з божевільним жахом кинулось тікати. Воно мчалось на осліп у темряві, з свистом і сичанням перестраху, розбиваючи груди об стіни і баркани, пориваючи за собою пісок, листя, дерева і все, що лежало на его дорозі. А наздогін за ним так само мчалася чорна потвора, нависала над землею і позіхала полумьям. [1])

Не говоря уже объ общей красотѣ и силѣ этого описанія, замѣтимъ только, какъ художественно воспроизведенъ Коцюбинскимъ моментъ перваго порыва урагана. Какъ красиво и образно уподобленіе этого страшнаго порыва мчащемуся наослѣпъ, обезумѣвшему существу; и опять, какъ образно олицетвореніе грозы въ видѣ какого-то чернаго чудища, которое мчится вслѣдъ за ураганомъ, нависаетъ надъ землей и дышетъ пламемъ.

Повторяемъ, всѣ описанія Коцюбинскаго сильны своимъ колоритомъ, изящнымъ, легкимъ, художественной типичностью, а также разнообразіемъ впечатлѣній.

„З одного боку дрімав таємний світ чорних велетнів гір. З другого, лягло долі погідне море і зітхало крізь сон, мов мала дитина і тремтіло під місяцем золотою дорогою.“

Въ этомъ маленькомъ эскизѣ соединены и слуховыя впечатлѣнія (вздохи моря), и зрительныя (золотая дорога мѣсяца на морѣ), и чувство таинственнаго, порождаемое грядой темныхъ великановъ-горъ.

Или вотъ еще небольшая картинка. Татаринъ узналъ объ измѣнѣ своей жены, выскакиваетъ на крышу своего дома и начинаетъ, какъ изступленный, созывать своихъ родственниковъ; снизу же кричитъ товарищъ оскорбленнаго мужа. Вся деревня всполошилась.

„Сполох літав над селом. знімався в гору до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав з покрівлі на покрівлю і збірав народ.“

Какое красивое соединеніе зрительнаго и слухового образа! Мы уже говорили выше, что художникъ обладаетъ болѣе воспріимчивой натурой, что онъ больше другихъ людей отдается ощущеньямъ. Талантливые люди являются вообще людьми одарен-

[1]) Оповідання 53

ными; талантъ ихъ можетъ проявляться не только въ одной узкой области. Поэтъ, напр., совмѣщаетъ въ себѣ вмѣстѣ съ талантомъ поэта и талантъ музыканта, живописца или ученаго. Многочисленныя біографіи выдающихся людей подтверждаютъ высказанную нами мысль. Перевѣсъ одной изъ способностей опредѣляетъ дѣятельность, въ которой талантъ находитъ лучшее выраженіе своей личности. Такимъ образомъ, кромѣ главной способности, направляющей дѣятельность поэта, есть у него еще и другія, способности,—всѣ способности поэта участвуютъ въ созданіи его поэтическихъ образовъ. Если мы возьмемъ, напр., поэта съ музыкальной натурой, то образы его будутъ слагаться въ большинствѣ случаевъ изъ слуховыхъ воспріятій. Если поэтъ будетъ художественной натурой, то въ его образахъ возьмутъ перевѣсъ зрительныя впечатлѣнія и т. д.

Остановимся на ближайшемъ для насъ примѣрѣ.

Въ личности Шевченка поэтъ соединился съ художникомъ, и образы поэзіи Шевченка преимущественно зрительные образы. Въ стихотвореніи „Тарасова ніч“ Шевченко даетъ намъ такой поэтическій образъ:—„Червоною гадюкою несе Альта вісти, щоб летіли крюки з поля ляшків-панків їсти“. Этотъ образъ рожденъ воображеніемъ художника. Если-бы поэтъ съ музыкальной натурой захотѣлъ сдѣлать рѣку страшнымъ вѣстникомъ, онъ создалъ-бы свой образъ изъ зловѣщаго рокота волнъ, несущихъ ужасную вѣсть, но Шевченко, какъ художникъ, однимъ мазкомъ даетъ намъ понятіе о совершившемся событіи.

Или вотъ другой, на удачу вырванный, примѣръ: „не спалося, а ніч як море. „Это снова образъ поэта—художника. Поэтъ, одаренный музыкальной натурой, создалъ-бы образъ безсонной ночи изъ звуковыхъ впечатлѣній и т. д.

Хотя Коцюбинскій пользуется для своего творчества образами всѣхъ воспріятій, но все таки преобладающую роль играютъ у него зрительные образы.

Приведемъ нѣсколько примѣровъ.

„Раіса заживала проскурку з таким настрієм, немов святний день далекого дитинства кидав на неї свою тінь“ (70). „Досвітчане світло в далеких хатах здимало, як вовчи очі“. „Оповідання Тетянино, як хвилі од вкинутого в воду каміння., все ширшими й ширшими кругами росходилось по селі.“ Раиса таяла,—„разом з весняними водами спливало її здоровья“. Настя, героиня разсказа „На віру“,—„слухає, що говорять други, і осміхается очима, та кутиками вуст. Але якъ скаже слово, то так і влетить ластив-

кою те слово до серця і мов крильцями розмає тугу". Думи її літали, як білі голуби на сонці (Х. М. 20): „З правого боку горбатою тінью ліг в море Аюдаг, і, мов спраглий у спеку звірь, припав до води", и т. д.

Коцюбинскій самъ говоритъ намъ о томъ, что слова и звуки ложатся передъ его глазами красками, и приведенные нами выше примѣры, вырванные наудачу, подтверждаютъ его слова.

III.

Но если въ описаніяхъ Коцюбинскаго преобладаютъ зрительные образы, то и слуховыя впечатлѣнія играютъ въ творчествѣ его не менѣе важную роль: они выразились въ музыкальности его рѣчи.

„Мелодія, опанувавши душею, загніздившись там, не хутко німіе,—пишетъ Коцюбинскій, — вона виповняє груди, рвется наверх і, прибравшись в поетичні шати слова, вільно як пташка, шукае простору.

Если-бы мы и не имѣли этого брошеннаго вскользь выраженія, поясняющаго, какое впечатлѣніе производитъ музыка на разбираемаго автора, то только на основаніи его стиля мы-бы à priori заключили, что Коцюбинскій обладаетъ музыкальнымъ ухомъ: писать такимъ слогомъ, легкимъ, плавнымъ, такъ мелодично звучащимъ, можетъ только человѣкъ, обладающій способностью ловить гармонію звуковъ.

Ни одно искусство не имѣетъ такого непосредственнаго вліянія на чувство, какъ музыка. „Музыка (говорятъ) ударяетъ по нервамъ." Это описательное выраженіе по всей вѣроятности имѣетъ большую долю физической правды. Быть можетъ, извѣстные толчки, получаемые нервами отъ ударовъ звуковыхъ волнъ, производятъ особое раздраженіе нервовъ, обусловливающее то или иное настроеніе духа. Не смѣемъ, конечно, настаивать на основательности нашего предположенія, но въ подтвержденіе его приведемъ только тотъ общепризнанный фактъ, что высокіе тона (т. е. быстрыя колебанія звуковой волны) веселятъ и возбуждаютъ насъ, — глубокіе (т. е. болѣе медленныя колебанія звуковой волны) вызываютъ сезьезность и тоску. [1]) Такъ или иначе,

[1]) Гефдингъ 265 стр.

остановимся только на той неоспоримой истинѣ, что ни одно искусство не заражаетъ насъ такъ непосредственно извѣстнымъ чувствомъ, какъ музыка.

Чувства человѣческія имѣютъ способность охлаждаться и угасать: какъ-бы ни было остро и глубоко чувство, потрясающее душу человѣка въ данный моментъ, съ теченіемъ времени оно стушевывается, слабѣетъ, и, наконецъ, въ душѣ остается одно *воспоминаніе* о чувствѣ. Только исключительныя натуры, и въ исключительныхъ случаяхъ, обладаютъ способностью сохранять на долгія времена силу пережитаго чувства. Вообще-же легче вызвать снова представленія, чѣмъ чувства, связанныя съ ними. Мы можемъ вызвать передъ собой изъ нашего прошлаго картины, положенія и, только далеко несовершенно, тѣ настроенія, которыя насъ одушевляли. [1]) Музыка-же обладаетъ величайшей способностью будить наше чувство, сообщать намъ его снова съ пережитой когда-то силой.

Возьмемъ-ли мы историческія пѣсни народа, — творцы ихъ давно уже уснули непробуднымъ сномъ, а чувства, одушевлявшія ихъ, перелились въ пѣсни и живутъ среди насъ.

Такъ даритъ музыка безсмертіе чувствамъ человѣческой души. Принимая во вниманіе это свойство музыки оживлять и воскрешать чувства, мы поймемъ, какое огромное значеніе имѣетъ и музыкальность рѣчи для полноты художественнаго впечатлѣнія.

Существенными элементами музыки, оказывающими вліяніе на наше чувство, являются темпъ и тонъ (ладъ) ея, а также высота и тембръ звука. Слово прежде всего есть также звукъ, звукъ менѣе подвижный, чѣмъ звукъ музыкальный, но все-же подчиненный тѣмъ-же самымъ законамъ, какъ и музыка; рѣчь человѣческая обладаетъ подвижнымъ темпомъ, высотой и глубиной звука, тембромъ и тономъ, мажорнымъ или минорнымъ. Значеніе темпа, высоты звука и тона рѣчи въ передачѣ чувства такъ велико, что, слушая даже незнакомую рѣчь талантливаго исполнителя или искренно чувствующаго человѣка, мы по звуку и тону ея можемъ понять, какія душевныя движенія породили ее. Но и темпъ и высота рѣчи еще не опредѣляютъ признаковъ минорнаго или мажорнаго тона. И та и другая рѣчь могутъ быть произнесены, напр., шепотомъ, и ухо наше отличитъ радостный шепотъ

[1]) Ibidem 277.

отъ шепота печальнаго. Разница нашихъ впечатлѣній будетъ зависѣть въ такомъ случаѣ не отъ высоты и темпа рѣчи, а еще отъ чего-то другого. Постараемся-же уяснить себѣ, что обусловливаетъ это свойство рѣчи.?

Въ музыкѣ минорный тонъ обусловливается первой терціей. Минорный аккордъ отличается отъ мажорнаго только тѣмъ, что его терція лежитъ на полъ тона ниже.

Рѣчь, подобно музыкѣ, есть сплетеніе звуковъ, т. е. извѣстное колебаніе звуковыхъ волнъ. Она также не стоитъ неизмѣнно на высотѣ одного тона; мажорная или минорная, — рѣчь человѣческая состоитъ изъ извѣстныхъ повышеній и пониженій звуковъ. Подтвержденіе высказанной нами мысли мы находимъ у извѣстнаго ученаго проф. Гельмгольца. Полъ-столѣтія тому назадъ онъ уже заявилъ въ своемъ замѣчательномъ трудѣ: — Die Lehre von den Tonempfindungen, что самая обыденная рѣчь человѣческая состоитъ изъ извѣстныхъ паденій и повышеній тоновъ, основанныхъ на правильныхъ музыкальныхъ интервалахъ. [1]) Эта средняя человѣческая рѣчь, произносимая безъ всякой аффектаціи, по Гельмгольцу имѣетъ свой средній тонъ, и только слова, облеченныя удареніемъ, и окончанія фразъ выдѣляются перемѣной тона. Окончаніе утвердительнаго предложенія падаетъ на кварту отъ средняго тона; окончаніе вопросительнаго предложенія часто подымается на квинту отъ средняго тона.

Не останавливаясь, въ данномъ случаѣ, на этомъ крайне интересномъ вопросѣ, мы замѣтимъ только, что впечатлѣніе, производимое на душу человѣка минорной музыкой, аналогично впечатлѣнію, производимому минорной рѣчью.

Впечатлѣнію тона рѣчи способствуетъ, какъ и въ музыкѣ, въ большой степени и тембръ ея. Слово, какъ и музыкальный звукъ, имѣетъ свою звуковую окраску или тембръ. Тембромъ, слѣдуя за опредѣленіемъ проф, Ландуа, слѣдуетъ считать. такое свойство звуковъ, по которому ихъ можно отличить другъ отъ друга, совершенно независимо отъ ихъ высоты и силы. Музыканты-композиторы спеціально пользуются тембрами тѣхъ или иныхъ инструментовъ. Также пользуются и поэты тембрами словъ для приданія извѣстной окраски своей рѣчи.

Не вдаваясь въ спеціальныя разъясненія, отъ какихъ причинъ зависитъ разница звуковой окраски звуковъ одной высоты,

---

[1]) Стр. 364

скажемъ коротко: такъ какъ для произношенія каждой гласной, полость рта принимаетъ совершенно своеобразную форму (характерную конфигурацію), установленную на извѣстную гласную, то въ данныхъ случаяхъ ее можно сравнить съ разными музыкальными инструментами, звуки которыхъ обладаютъ различными тембрами. Гласный звукъ, слѣдовательно, представляетъ тембръ звука, происшедшаго въ голосовомъ органѣ. Словомъ, тембръ звука *а*, открытый, мягкій, сильно разнится отъ звука *и*, рѣзкаго и сдавленнаго. Но не только гласныя имѣютъ свой тембръ, согласные шумы также не чужды его. Не говоря уже о согласныхъ звучащихъ, какъ *л. с. р.* и др., и согласные шумы, самостоятельно незвучащіе, придаютъ сильную окраску слѣдующей за ними гласной. Такимъ образомъ, при всемъ желаніи произнести пѣвуче и плавно слова: трескъ, визгъ, мы этого сдѣлать не можемъ въ силу самого тембра этихъ словъ. Возьмемъ, напр., слова: бдѣніе, преніе, встряхиваніе, сверленіе—и мы получимъ звуки рѣзкіе, неблагозвучные. Сіянье, радость, ласка,—вотъ пѣвучіе, мягкіе звуки. Громъ, грязь, позоръ, срамъ, гнѣвъ — звуки рѣзкіе и сильные.

Такъ какъ для произнесенія звука *р* требуется извѣстная затрата энергіи, равно какъ и для произнесенія двухъ подрядъ стоящихъ согласныхъ, какъ напр., въ словахъ—гнѣвъ, громъ, то слова эти получаютъ еще особый энергичный оттѣнокъ. Есть наконецъ, какъ говоритъ Горькій, слова простыя, тяжелыя точно камни.

Слѣдуетъ еще замѣтить, что тембръ, высота и темпъ слова зависятъ не только отъ звуковъ, составляющихъ ихъ, но и отъ самого значенія слова. Слова: громъ, трескъ, напр., произносятся всегда энергично, слова: блескъ, крикъ — быстро, слова: тоска томленье—уныло и медлительно.

Вотъ отъ какихъ многочисленныхъ и разнообразныхъ причинъ зависитъ то свойство языка человѣческаго, которое мы называемъ музыкальностью рѣчи.

О томъ, какое громадное значеніе пріобрѣтаетъ музыкальность рѣчи въ поэзіи, говорить нечего, но и художественная проза дѣйствуетъ также на чувство человѣка своей гармоніей; иная проза бываетъ даже много гамоничнѣе стиха, какъ напр., проза Тургенева. Происходитъ это оттого, что проза состоитъ изъ тѣхъ-же элементовъ, изъ которыхъ слагается и стихъ, т. е. изъ тѣхъ же ямбовъ, хореевъ, дактилей; мы ими говоримъ и пишемъ. Слѣдовательно, и проза, подобно поэзіи, имѣетъ свой музыкальный ритмъ, только онъ не заключенъ въ тѣсныя, одно-

образныя рамки; ритмъ прозы свободенъ, какъ вѣтеръ, но и многозвученъ, какъ онъ.

Какъ поэтъ, сообразно общему характеру своего произведенія, выбираетъ для него тотъ или другой размѣръ, такъ и прозаикъ инстинктивно выбираетъ для своего произведенія тотъ или иной темпъ рѣчи. Слогъ автора заставляетъ насъ регулировать темпъ рѣчи, сообразно строенію періодовъ, предложеній.

Если говоря о какомъ либо сильномъ моментѣ жизни, мы не можемъ употребить темпъ рѣчи замедленный, вялый, — то и описывая его, мы не можемъ употребить фразъ длинныхъ, тягучихъ, какъ-бы угасающихъ къ концу, — мы невольно начинаемъ писать фразами короткими, ясными, сильно звучащими. И обратно,—если, говоря о грустныхъ, глубоко-печальныхъ событіяхъ, мы не можемъ употребить сильный, энергичный темпъ рѣчи,—то и описывая печальныя чувства души человѣческой, мы придаемъ своей рѣчи темпъ замедленный, плавный, однообразнымъ пониженіемъ окончанія каждой фразы вливающій тоску въ нашу душу. Если при разсказѣ о какомъ либо потрясающемъ событіи голосъ нашъ рвется отъ волненія, то и при описаніи подобнаго событія мы употребляемъ короткія, отрывистыя, такъ сказать, оборванныя предложенія. Скажемъ, напр., такъ: „Бѣгу... кричу... бросаюсь... и вижу... кровь!“ Эти фразы нельзя прочесть медлительно и плавно: прерывистый темпъ ихъ даетъ намъ представленіе о чувствѣ чего-то потрясающаго, ужаснаго. Но мы можемъ придать этому-же выраженію болѣе плавный и медленный (холодный) темпъ. Скажемъ такъ: „тогда я побѣжалъ, закричалъ, бросился и увидѣлъ кровь“. Настроеніе ужаса, охватившее данное лицо, утеряно, и предложеніе получило извѣстную долю холодности и спокойствія.—Словомъ, темпъ рѣчи вполнѣ зависитъ отъ предмета рѣчи, и темпъ рѣчи устной находитъ свое выраженіе въ періодѣ рѣчи письменной [1]). Также точно авторъ можетъ придать звукамъ своей рѣчи характеръ мажорный или минорный.

Мы уже говорили выше, что особое колебаніе музыкальныхъ тоновъ настраиваетъ насъ извѣстнымъ образомъ.

Рѣчь человѣческая, подобно музыкѣ, состоитъ изъ разнообразныхъ паденій и повышеній тона; такимъ образомъ извѣстная смѣна тоновъ музыкальныхъ звуковъ рѣчи даетъ нашему

---

[1]) Сравнить хотя-бы извѣстнѣйшіе отрывки Гоголя: „Чуденъ Днѣпръ“ и его же „Дорога“.

уху впечатлѣніе характернаго свойства минорной или мажорной музыки.

Тонъ рѣчи не есть метафизическое выраженіе; это вполнѣ реальное свойство ея хорошо извѣстно всякому писателю. Короленко, напр., замѣчаетъ: „когда первая фраза написана въ надлежащемъ тонѣ, тогда пишется быстро и легко". Возьмемъ хотябы такую фразу,—„томитъ меня тоска"; передадимъ эту-же мысль другими словами, хотя бы такъ: „меня давитъ грусть", Не смотря на тождество понятій, впечатлѣніе отъ двухъ этихъ фразъ различно, — въ первомъ предложеніи фраза звучитъ уныло, во второмъ бодро. Въ данномъ случаѣ разность впечатлѣній вполнѣ зависитъ отъ различныхъ интерваловъ звуковъ, составляющихъ эти фразы. Понятіе „давитъ" даетъ намъ еще болѣе реальное представленіе страданія, чѣмъ слово „томитъ", также какъ и слово „грусть", почти тождественное со словомъ „тоска", даетъ намъ понятіе не менѣе тягостнаго состоянія духа человѣка,—и не смотря на это логическое равенство двухъ предложеній, звуки ихъ вызываютъ въ насъ разныя настроенія. Слово *грусть* даетъ рѣзкій, усѣченный звукъ, слово-же *тоска*, оканчивающееся долгимъ, протяжнымъ, неразрѣшеннымъ звукомъ, весьма напоминающимъ вздохъ, звучитъ томительно, протяжно и порождаетъ у насъ въ душѣ соотвѣтствующее смутное настроеніе. Тоже можно сказать и относительно словъ „томитъ" и „давитъ." Тогда какъ слово *томитъ* мы произносимъ протяжно, слово *давитъ*, и въ силу своего ударенія, и въ силу своего логическаго значенія, произносится съ большимъ энергическимъ удареніемъ и поэтому получаетъ слишкомъ рѣзкій звукъ. Такимъ образомъ писатель подборомъ извѣстнаго колебанія тоновъ и звуковъ придаетъ своей рѣчи тотъ или иной отпечатокъ.

Что сказано о тонѣ и темпѣ, то-же слѣдуетъ сказать и о тембрѣ рѣчи. Поэты—художники слова—всегда пользуются этимъ звуковымъ свойствомъ слова, чтобы придавать своей рѣчи тотъ или иной тембръ.

Читая „Русалку" Лермонтова, мы восхищаемся музыкальностью рѣчи этого произведенія, если-же мы постараемся уяснить себѣ, что порождаетъ это впечатлѣніе, если мы попробуемъ разложить его на элементы, — то увидимъ, что оно является слѣдствіемъ трехъ причинъ: прежде всего темпа этого стихотворенія; умѣренно медленнаго, затѣмъ его тона, порождающаго своимъ равномѣрнымъ подъемомъ и пониженьемъ впечатлѣніе мѣрно колеблющейся волны, и въ третьихъ—отъ самаго тембра звуковъ,

изъ которыхъ слагаются строки этого произведенія. Вспомнимъ хотя-бы первыя четыре строки, посвященныя описанію рѣки, и мы увидимъ въ нихъ преобладаніе звука л... пл... придающаго рѣчи характеръ особой плавности.

Безъ всякаго сомнѣнья слова, отдѣльно взятыя, имѣютъ свои особые звуки, и соединеніе ихъ, подобно мелодіи, представляющей послѣдовательное теченіе звуковъ, можетъ порождать въ нашей душѣ тѣ или иныя настроенія. Этимъ свойствомъ слова, какъ звука, и злоупотребляютъ поэты декаденты. Сочетая тѣ и другія слова лишь какъ звуки, они безспорно достигаютъ извѣстнаго звукового эффекта; но такъ какъ каждое слово, помимо своего звука, несетъ извѣстное понятіе нашему сознанію, — то соединеніе наугадъ собранныхъ понятій, не связанныхъ логической связью, поражаетъ своей безсмыслицей, и это впечатлѣніе, какъ болѣе сильное, заслоняетъ совершенно впечатлѣніе мелодіи рѣчи.

Только въ гармоніи мысли, образа и звука заключается сила слова.

Обращаясь къ разбираемому нами автору, мы должны замѣтить, что въ его рѣчи найдутся всѣ особенности, образующія то характерное свойство, которое мы называемъ музыкальностью рѣчи.

Мы уже говорили выше, что темпъ рѣчи долженъ всегда соотвѣтствовать предмету рѣчи, — и именно этимъ свойствомъ и обладаетъ рѣчь Коцюбинскаго: темпъ ея весьма подвиженъ и въ высшей степени выразителенъ.

Возьмемъ для примѣра отрывокъ лирическаго описанія осени, проникнутаго насквозь грустью и тоской.

Ідуть дощі, холодні осінні тумани клубочатся в горі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть соломъяні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні зміняють темниї ночі. Де небо? Де сонце? Миріади дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають до долу і пливуть змішані з землею брудними патьоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутятся тут над головою, висять хмарами, котятся туманом і чуеш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим." (30)

Какъ характеренъ темпъ этихъ угасающихъ фразъ. Но рѣчь Коцюбинскаго не всегда характеризуется такой тихой плавностью: сообразно чувству, владѣющему настроеніемъ автора, мѣняется и темпъ ея. Вотъ другой отрывокъ. Авторъ описываетъ намъ радостное настроеніе размечтавшейся бабы.

„Перед очіма в Маланки встала левада,—зелена, весела над річкою. Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова повязана хусткою. Бере вона плоскінь і виспівує. У колисці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, в стіжок складае. І так ій весело, старій, так легко, наче вона помолодшала. Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звиваєтся. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками; гарбузи розляглись, мов годовані кабани; а картопля зародила, аж гич сплітаєтся“ (Х. М. 10).

Какъ не похожъ темпъ этой бодрой, веселой рѣчи на темпъ рѣчи, приведенной нами выше, и какъ соотвѣтствуетъ онъ настроенію Маланки!

Приведемъ еще нѣсколько строкъ. Соломія тонетъ (героиня разсказа „Дорогою ціною“); она употребляетъ всѣ усилія, чтобы доплыть до противоположнаго берега.

„Приходить смерть, але вона не дается. Вона мае сильні руки, а до берега недалеко. Вона чуе за собою якісь крики... Остапів голос, та ій не до них. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло. Дикі, невгамовані сили життя встають і прутся і роспирають груди, зростають у лютість... Всю силу добути... всю теплу кровь... всю волю... Ось ближче до берега... ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяе, там зелено, там небо сине, там радість життя“.

Всѣ предложенія здѣсь коротки, оборваны. Темпъ рѣчи еще быстрѣе, чѣмъ въ предыдущемъ примѣрѣ. Эти отрывистыя предложенія такъ вѣрно передаютъ намъ то состояніе человѣка, когда у него нѣтъ силъ, когда онъ не можетъ уже спокойно развивать мысли, а только вырываетъ главныя ихъ части, почти не соединяя ихъ между собой. Рвущійся темпъ рѣчи, словно напоминающій прерывистое дыханіе охваченнаго смертельнымъ ужасомъ существа, какъ нельзя болѣе соотвѣтствуетъ судорожному проявленію жажды жизни борющагося со смертью здороваго тѣла.

А вотъ еще совершенно другой, своеобразный темпъ рѣчи. „Що зробить Мемет, як нас побачить? — Що він схоче. — Він нас забье, як побачить. — Як він схоче.“ Темпъ этой рѣчи совершенно уподобляется темпу однообразной восточной мелодіи.

Такъ тонко соотвѣтствуетъ темпъ рѣчи Коцюбинскаго его настроенію, такъ музыкальна рѣчь его!

Музыкальность рѣчи зависитъ въ значительной мѣрѣ и отъ благозвучности каждой отдѣльно взятой фразы. Фраза Коцюбинскаго ясна, благозвучна и ритмична. Ясность ея зависитъ въ большей мѣрѣ отъ ея краткости. Въ общемъ она коротка, но не отрывиста, не суха; она коротка какъ разъ на столько, чтобы вполнѣ выразить мысль автора. Періодъ Коцюбинскаго въ самыхъ исключительныхъ случаяхъ состоитъ изъ трехъ-четырехъ предложеній, а въ большинствѣ случаевъ ограничивается однимъ, двумя, и потому мысль его воспринимается легко, безъ всякаго усилія. Кромѣ того, фраза Коцюбинскаго сама по себѣ чрезвычайно мелодична. Нечего говорить, конечно, о томъ, что въ ней вполнѣ соблюдены всѣ элементарныя правила благозвучности, но кромѣ того звуки слова и удареній распредѣлены въ ней такъ удачно, что образуютъ правильную цезуру и придаютъ теченію его рѣчи большую ритмичность. Возьмемъ наудачу нѣсколько отрывковъ, изображающихъ самыя заурядныя минуты жизни.

„Настя стояла біля печі, осяяна рожевим світлом. Її повні, трохи бліді щоки спалахнули румьянцем, в тихих очах світились спокій та щастя, обсипана рожевим світлом, свіжа, та гарна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат порався коло шлеї, та часом поглядав на Настю. Він чув, що йому добре.“

„Вона біжить що сили, хоч ноги під нею тремтять і вгинаются. Вона не вірить, що добіжить, і посилає наперед свою душу. Вона певна, що варто їй добігти — і станется чудо: він оживе і одужає.“

„Дні минали за днями. Настала осінь. Подихнули морози, сушили землю, звьялили гаї, та діброви; річка стялась і заблищала склом межи чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.“

Эти отривки, взятые наугадъ изъ первыхъ листовъ раскрывшейся книги, иллюстрируютъ высказанныя нами выше мысли о ритмичности рѣчи Коцюбинскаго.

Та-же музыкальность проявляется и въ тонѣ, и въ тембрѣ ея.

„Поэзія по отношенію къ прозѣ, говоритъ Гюо, [1]) есть почти тоже, что крики и стоны по отношенію къ членораздѣльной мысли“. Говоря иначе, если проза является выразительницей наше-

[1]) Задачи современной эстетики. 181.

го отвлеченнаго, логическаго мышленія, то поэзія, имѣющая причиной своего возникновенія чувство, является выразительницей сильныхъ душевныхъ движеній. Подъ вліяніемъ сильнаго возбужденія чувства, слово и пріобрѣтаетъ особую силу и ритмъ. Такимъ образомъ, весьма естественно, что рѣчь поэтическая въ гораздо большей мѣрѣ обладаетъ извѣстнымъ тономъ, чѣмъ рѣчь прозаическая. Смѣшно было-бы искать минорнаго или мажорнаго тона въ протоколѣ судебнаго засѣданія, или въ какомъ либо научномъ сочиненіи; но когда рѣчь прозаическая является слѣдствіемъ глубокаго возбужденія, когда она пріобрѣтаетъ характеръ лиризма, она становится въ высшей степени ритмичной и получаетъ окраску того или иного тона.

Сказанное нами выше вполнѣ относится къ прозѣ Коцюбинскаго. Вслушаемся хотя-бы въ звуки этихъ строкъ. „Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум“ и т. д. Весь этотъ отрывокъ можетъ служить образцемъ художественной, музыкальной рѣчи. Звуки каждой фразы какъ-бы наростаютъ къ серединѣ и замираютъ къ концу, подобно уплывающимъ съ рояля звукамъ тончайшаго pianissimo. Переставьте въ этихъ фразахъ хоть одно слово—и гармонія нарушена. Стоитъ только сказать такъ: нудьга пливе у сірі безвісті, безнадія пливе і сум хлипає стиха,“—и впечатлѣніе, которое хотѣлъ произвести на насъ авторъ созвучіемъ словъ, утеряно безвозвратно. Логически фраза получила слишкомъ рѣзко опредѣленный смыслъ, а благодаря перемѣнѣ ударенiй, т. е. иной разстановкѣ тоновъ, совершенно утратилась минорная музыкальность рѣчи. Или хотя-бы слѣдующая фраза того-же отрывка: „Чорні думи, горе серця крутятся тут над головою, висять хмарами, котятся туманом, і чуеш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим.“ Чувствуется вначалѣ подъемъ тона, словно послѣдняя вспышка чувства, и затѣмъ она постепенно угасаетъ, и заключительныя слова фразы „немов над вмерлим,“ звучатъ, какъ тихій замирающій refrain. Такъ-же минорно звучитъ и слѣдующій отрывокъ.

„Тмяно в халупці. Цідять морок маненькі вікна; хмурятся вохкі кутки, гнітить низька стеля і плаче зажурене серце. З цім безконечним рухом, з цім безупинним спаданням дрібних краплель пливуть і згадки. Як краплі ці, упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на счастливіших, немов так і треба... Немов так і треба. (Х. М. 30). Повтореніе заключительной фразы

въ данномъ случаѣ вполнѣ уподобляется грустному, музыкальному отзвуку. И снова впечатлѣніе этой минорной мелодіи звуковъ даннаго отрывка зависитъ отъ комбинаціи высоты и долготы звуковъ. Возьмемъ хотя-бы первую фразу: — „тмяно въ халупці," и переставимъ эти два слова въ другомъ порядкѣ, — „в халупці тмяно." И впечатлѣніе уже нѣсколько нарушено. У автора эта фраза написана въ размѣрѣ трехстопнаго стиха, дактиля. (Тмяно в халупці). Въ нашей-же перестановкѣ предложенію приданъ ритмъ ямба, имѣющій болѣе быстрое теченіе, и болѣе мажорный (важный, торжественный) тонъ.

Приведемъ теперь отрывокъ въ другомъ родѣ.

„А в неї серце розмякло, в неї все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по покосах, співало врешті серце, повне надій. Доля осміхалась, не тільки власна, а й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила: чорні жилави руки були наче з заліза. (Х. М. 21) и т. д.

Если-бы прослушалъ эти отрывки человѣкъ, не знакомый со значеніемъ украинскихъ словъ, невольно сообщающихъ намъ смыслъ данной рѣчи, то и онъ, вѣроятно, заключилъ-бы, что само повышеніе и пониженіе тоновъ образуетъ въ данномъ случаѣ минорный или мажорный тонъ рѣчи.

Что касается третьяго свойства музыкальности рѣчи, т. е. ея тембра, — то слѣдуетъ замѣтить, что вообще рѣчь Коцюбинскаго отличается чрезвычайно мягкимъ, пѣвучимъ тембромъ; приведенные нами выше примѣры вполнѣ характеризуютъ это отличительное ея свойство. Но когда предметъ рѣчи требуетъ звуковъ рѣзкихъ, жесткихъ, — тогда тембръ рѣчи Коцюбинскаго измѣняется сообразно требованію содержанія „Пожаръ въ плавняхъ."

„Соломіїно вухо ловить вже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння... наче звір-велет трощить щось, жвакує, і важко сопе." Этими умышленно собранными звуками авторъ какъ-бы желаетъ дать намъ понятіе о трескѣ горящаго, сухого камыша.

Праздничный день, выходъ крестьянъ изъ церкви: „з гори аж до греблі *суне* поволі хмара народу. *Гупають* сільскі чоботи, *лопотять* підтички і *тріпотять* на вітрі стрічки дівчат."

Зачѣмъ автору понадобилось ввести такіе грубые звуки въ свою изящную, музыкальную рѣчь?—„Суне, гупають, лупотять".

Потому-что эти грубые звуки характеризуютъ намъ шумъ движенія тяжелой, неуклюжей деревенской толпы.

Мы старались разсмотрѣть музыкальныя свойства рѣчи Коцюбинскаго. Но слово производитъ на насъ троякое впечатлѣніе: оно даетъ намъ извѣстное понятіе, опредѣленный звукъ, и въ большей части словъ—зрительный образъ. Это послѣднее свойство слова, которое вслѣдъ за проф. Потебней принято называть „внутренней формой слова", производитъ на насъ не менѣе сильное впечатлѣніе: оно всегда улавливаетъ существенный признакъ предмета и такимъ образомъ живописуетъ передъ нами самый предметъ. Если извѣстнаго рода змѣю мы называемъ—удавъ, мы характеризуемъ этимъ главнымъ признакомъ животныхъ подобнаго рода. Называя особаго жучка — свѣтлякомъ, мы опять даемъ однимъ его названіемъ понятіе о существенномъ свойствѣ этого насѣкомаго. Существенные признаки, сохраняющіеся внутренней формой слова, могутъ быть и прямые, какъ въ приведенныхъ нами выше примѣрахъ, и переносные. Называя, напр., какого нибудь взрослаго человѣка молокососомъ, мы не подразумѣваемъ, что онъ въ данное время питается грудью матери,—мы только уподобляемъ его сосущему младенцу. Говоря о комъ нибудь—отщепенецъ, мы образомъ щепы, отколотой отъ дерева, олицетворяемъ его отдѣленность отъ родной среды.

Въ далекой мглѣ доисторическаго прошлаго, вѣроятно, всѣ языки состояли изъ словъ, обладающихъ внутренней формой; народъ въ своемъ творчествѣ, создавая и теперь новыя слова, наименованія предметовъ, не бывшихъ доселѣ въ его употребленіи,—и теперь стремится придать имъ „внутреннюю форму". Намъ самимъ пришлось слышать, какъ обитатели глухой деревни создавали новыя наименованія предметамъ, имъ неизвѣстнымъ доселѣ; въ эти новыя слова они влагали существенные признаки предметовъ. Такъ: „мячъ" былъ названъ „плыгало", зонтикъ—напынало, вѣеръ—віяло, и, наконецъ воаль—волосиння.

Конечно, подобныя слова, встрѣтившись въ обращеніи со своими синонимами, получившими уже право гражданства, должны очевидно быть вытѣснены, но мы приводимъ ихъ лишь какъ примѣръ принципа народнаго творчества. И обратно, встрѣчаясь съ чуждымъ ему словомъ, народъ также понимаетъ его сообразно его внутренней формѣ. Возьмемъ, напр., слово—воспитаніе; внутренняя форма этого слова говоритъ намъ о питаніи; предлогъ—

вос. какъ-бы опредѣляетъ дѣйствіе, доведенное до законченности, такимъ образомъ, слово это въ первоначальномъ своемъ употребленіи обозначало питаніе ребенка вплоть до его зрѣлаго возраста, такъ что слово воспитать—было синонимомъ слова вскормить. Между тѣмъ въ нашемъ современномъ употребленіи слово вскормить обозначаетъ поддержку и развитіе физической жизни ребенка, слово-же воспитать обозначаетъ развитіе въ желанномъ направленіи духовныхъ силъ ребенка. Въ нынѣшнемъ году мы сами слышали, какъ 60-тилѣтняя старуха, обращаясь съ просьбой о пособіи къ мировому судьѣ, заявляла, что сына ея взяли на войну и ей теперь нечѣмъ *„воспитуватись“*. Очевидно, женщина понимала слово сообразно его внутренней формѣ.

И такъ и въ современныхъ языкахъ есть еще много словъ, обладающихъ доступной нашему пониманію внутренней формой. Такія художественныя слова оживляютъ передъ нами образы предметовъ и придаютъ нашей рѣчи живыя краски и народный колоритъ.

Конечно, словами, окончательно лишенными какого-бы то ни было образа, будутъ слова иностранныя и неудачно составленныя новыя слова. Присутствіе такихъ безцвѣтныхъ, безличныхъ словъ въ художественной рѣчи донельзя отягчаетъ и безобразитъ ее. Въ газетной статьѣ мы можемъ свободно употребить выраженіе—ренегатъ, но внутренній тактъ не позволитъ намъ употребить подобное выраженіе въ рѣчи художественной, и мы скажемъ не ренегатъ, а отщепенецъ—слово, дающее намъ сразу чувственный образъ, а потому и усиливающее впечатлѣніе нашей рѣчи. Въ обычномъ разговорѣ мы скажемъ, напр., недобросовѣстное дѣло; но желая придать своей рѣчи больше силы, сдѣлать ее ближе, доступнѣе всѣмъ, мы скажемъ—„грязное дѣло“. Не смотря на то, что въ первомъ случаѣ, въ смыслѣ опредѣленнаго понятія, фраза гораздо полнѣе,—она звучитъ сильнѣе во второмъ, потому что слово „грязный“ въ самомъ звукѣ своемъ имѣетъ что-то рѣзкое, сильное и, главное—тогда какъ слово „недобросовѣстное,“ представляетъ изъ себя абстракцію, тяжело составленную изъ двухъ отвлеченныхъ понятій,—слово „грязный“ сразу даетъ намъ опредѣленный чувственный образъ. Слова, соединяющія въ себѣ вмѣстѣ съ извѣстнымъ понятіемъ и чувственный образъ и соотвѣтствующій звукъ, производятъ на насъ болѣе сильное впечатлѣніе, чѣмъ беззвучныя и безцвѣтныя слова.

Изъ сказаннаго нами не слѣдуетъ однако выводить заключенія, что художникъ спеціально подбираетъ для своей рѣчи осо-

бныя слова. Это происходитъ само собою. Какъ піанистъ, глядя въ ноты, не смотритъ на клавіатуру, а находитъ всѣ нужныя для исполненія звуки и тона, такъ и художникъ, проникаясь лишь идеей своего произведенія, находитъ въ языкѣ человѣческомъ всѣ клавиши, заставляющія звучать струны человѣческаго сердца.

Въ этомъ процессѣ заключается таинственная, безсознательная, но все-же строго логическая дѣятельность таланта.

Вотъ почему, повторяемъ, если для произведеній строго-научныхъ еще могъ-бы служить какой-либо всемірный языкъ, то матеріаломъ художественной рѣчи всегда будетъ языкъ народный, въ каждомъ словѣ котораго отразилась жизнь столѣтій, въ каждомъ оборотѣ котораго чуется духъ народа, создавшаго его.

Пока существуетъ въ мірѣ поэзія, до тѣхъ будутъ жить въ мірѣ и народные языки.

Кромѣ словъ образныхъ, есть въ каждомъ языкѣ значительное число словъ почти равнозначущихъ, синонимовъ; особенно много подобныхъ словъ существуетъ въ языкахъ русскомъ и украинскомъ, такъ какъ въ нихъ входитъ составною частью славянскій языкъ. Конечно, значеніе каждаго синонима имѣетъ свой едва уловимый оттѣнокъ, и каждое изъ этихъ словъ имѣетъ опредѣленный звукъ, а потому выборъ словъ свидѣтельствуетъ намъ о художественномъ чутьѣ, объ изящномъ вкусѣ автора. Вотъ почему одинъ и тотъ-же языкъ подъ перомъ одного писателя можетъ звучать прекрасно, подъ перомъ другого — невыносимо тяжело.

Пользоваться богатствомъ и красотою языка можетъ, конечно, только тотъ, кто хорошо съ нимъ знакомъ. О томъ, что Коцюбинскій хорошо знакомъ съ подлинной народной рѣчью, свидѣтельствуетъ множество меткихъ народныхъ словъ и оборотовъ, разсыпанныхъ въ его произведеніяхъ, а также образовъ. Такія выраженія, какъ напр.: „і меніта самота налилась за три роки вухами“, „сонце було як у два чоловіка од землі“, „така лиха, що аж вогню креше“, „купить шапку, аби голова не боса“, „ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку“, „солодко спав десь на вулиці, загорнувшись небомъ“, и т. д. Подобныя выраженія можетъ употреблять только человѣкъ, хорошо знающій народную рѣчь. Основательное знаніе народнаго языка придаетъ рѣчи г. Коцюбинскаго необычайную сочность, колоритность, а художественный вкусъ—изящество. Въ его словарѣ нѣтъ неудачныхъ, безжизненныхъ словъ и весьма мало иностранныхъ; онъ допускаетъ ихъ очень рѣдко, въ видѣ легкой иронія: „її високі, добре сконсервовані перса“. Въ общемъ Коцюбинскій умѣетъ обходиться формами народнаго языка и для

выраженія самыхъ сложныхъ чувствъ и психологическихъ движеній души. Его обороты, фигуры построены на основаніи чисто народныхъ представленій и потому придаютъ его рѣчи особый, національный характеръ. „На небі сірим павутинням снувались хмари". Передайте это выраженіе по русски, — двигались сюда и туда, — оно теряетъ свой образъ.

„Скоро в тіні камъяних осель, перетканних блакітним світлом, починалась забава".

Опять тоже. Передайте иначе это слово „перетканних", взятое изъ выраженій ткацкаго ремесла и придающее въ данномъ случаѣ рѣчи такой красивый образъ, — и красота украинскаго образа будетъ утеряна.

Коцюбинскій пишетъ не только изъ украинской жизни, но также изъ жизни татаръ, цыганъ, молдаванъ. Описывая сцены изъ жизни той или иной народности, онъ не отягчаетъ своей рѣчи изобиліемъ иностранныхъ словъ. Мѣстныя, иностранныя слова мелькаютъ лишь искорками въ его рѣчи, но самий темпъ и тонъ ея придаютъ ей тотъ или иной колоритъ.

Вотъ небольшой отрывокъ изъ жизни крымскихъ татаръ.

„Зорі висять над землею, місяць над морем...

— Ти здалеку? — Али здригнувся. Голос йшов зверху, з даха, і Али підняв туди очі. Фатьма стояла під деревом, тінь од якого вкривала Али. Він спаленів і заікнувся.

— З під Смірни... далеко звідси...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кровь бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка і не пускала від своїх.

— Чого забився сюди? Тобі тут сумно.

— Я бідний... ні зірки на небі, ні стебла на землі. Заробляю.

— Я чула, як ти граеш.

Мовчанка.

Ти не боїшся Ханим розмовляти зо мною? Що зробить Мемем, як нас побачить?

— Що він схоче.

— Він нас забье, як нас побачить.

— Як він схоче".

Это другіе люди, другіе темпераменты, другія міровозрѣнія, и одинъ и тотъ-же украинскій языкъ звучитъ въ этой сценѣ совершенно иначе. Во всей сценѣ есть только одно татарское слово, а между тѣмъ языку приданъ тонъ восточной рѣчи. Такъ умѣетъ

Коцюбинскій проникаться духомъ того народа, о которомъ онъ пишетъ.

„Чи знайоме вам те гостре, до физичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині, — пишетъ Коцюбинскій въ одномъ изъ своихъ произведеній. „Чи відомий вам такий псіхічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваешь заплатити роками життя?“ (419).

Душа поэта впитала въ себя навсегда родные образы, родные звуки, и потому творчество его можетъ процвѣтать только на почвѣ родной рѣчи. Потому и Коцюбинскій остается вездѣ и всегда глубоко-національнымъ украинскимъ поэтомъ.

IV.

Еще однимъ большимъ достоинствомъ, характеризующимъ истинныхъ художниковъ, обладаетъ Коцюбинскій — своимъ оригинальнымъ стилемъ.

Стиль Коцюбинскаго не столько художественъ и изященъ, но онъ имѣетъ свой особый характеръ, свойственный только ему и характеризующій его, какъ украинскаго писателя.

Что собственно требуемъ мы отъ хорошаго стиля?

Первое и главное условіе хорошаго стиля со стороны художественной полагается въ „изобразительности или живописности рѣчи“. (Соколовъ 35). Въ другихъ опредѣленіяхъ эти свойства перечисляются подробнѣе; они включаютъ „ясность и объективную правду, стройность и убѣждающую силу рѣчи, умѣнье пользоваться богатствомъ языка и тонкостью чувства для выраженія разнообразныхъ настроеній“ и т. д. (Энциклопедическій словарь.) Но какое-бы изъ выше перечисленныхъ свойствъ „хорошаго стиля“ мы не отмѣтили у даннаго автора, оно не поможетъ намъ уяснить свойствъ *его* стиля.

Рѣчь двухъ авторовъ можетъ обладать всѣми перечисленными выше свойствами и вмѣстѣ съ тѣмъ совершенно не походить одна на другую, подобно тому какъ два человѣка могутъ обладать носами одинаковой формы, черными глазами, вьющимися волосами и одинаково румянымъ лицемъ,—и вмѣстѣ со всѣмъ этимъ имѣть совершенно различныя физіономіи. Это будетъ зависѣть въ данномъ случаѣ отъ различныхъ выраженій лицъ, и отъ сово-

купности другихъ, быть можетъ на первый взглядъ незначительныхъ, чертъ, мѣняющихъ лица.

Изъ такихъ же на первый взлядъ ничтожныхъ, но въ сущности существенныхъ чертъ, придающихъ тотъ или иной характеръ рѣчи, и составляется стиль писателя.

Не смотря на то, а можетъ быть именно благодаря тому, что выраженіе это крайне распространено и, казалось-бы, вполнѣ понятно всякому, оно не имѣетъ своего точнаго опредѣленія.

Казенное опредѣленіе стиля сводится къ слѣдующему. „Одинъ (писатель) чаще употребляетъ картинныя выраженія, другой рѣже; въ сочиненіи одного преобладаетъ рѣчь отрывистая, въ сочиненіи другого періодическая, въ сочиненіи третьяго короткія предложенія и періоды чередуются другъ съ другомъ; у одного рѣчь дышетъ народностью, у другого она слишкомъ искусственна; одинъ щедро пересыпаетъ свою рѣчь непозволительными варваризмами, другой заботливо ихъ избѣгаетъ. Отъ всего этого зависитъ тотъ или иной характеръ изложенія, который называютъ слогомъ, или стилемъ". (Смирновскій. Теорія словесности 43 — 44.)

Въ этомъ обширномъ опредѣленіи захвачены признаки, опредѣляющіе не только стиль, но и степень таланта писателя. Но попробуемъ разобраться въ нихъ.

Всѣ они касаются двухъ свойствъ рѣчи: музыкальности и живописности ея, короче — темпа и колорита.

Предметъ рѣчи, какъ мы уже говорили выше, обусловливаетъ темпъ ея. Нельзя себѣ представить такого писателя, который заковалъ-бы свою рѣчь въ одинъ размѣръ, т. е. писалъ-бы, выражаясь словами г. Смирновскаго: „рѣчью отрывистой или періодической, или всегда чередовалъ-бы короткія предложенія съ періодами". Несостоятельность этого утвержденія такъ очевидна, что не нуждается и въ возраженіи.

Что-же касается колорита рѣчи, т. е. того свойства ея, которое г. Смирновъ характеризуетъ „народностью, искусственностью, присутствіемъ или отсутствіемъ варваризмовъ, провинціализмовъ или архаизмовъ", то слѣдуетъ замѣтить, что и колоритъ рѣчи въ значительной мѣрѣ обусловливается предметомъ ея.

Вотъ строки одного и того-же автора.

Птичка Божія не знаетъ ни заботы, ни труда.
Хлопотливо не свиваетъ долговѣчнаго гнѣзда.

— Царю, едину зримый, явился мужъ необычайно свѣтелъ,
Зане святый владыка предъ Царемъ во храминѣ тогда не находился.

Сравнимъ еще слѣдующія строки стихотворенія Лермонтова,—„И скучно и грустно, и некому руку подать“ съ его-же описаніемъ Москвы въ пѣснѣ о купцѣ Калашниковѣ.

Надъ Москвой великой, златоглавою,
Надъ стѣной Кремлевской бѣлокаменной,
Изъ-за дальнихъ лѣсовъ, изъ-за синихъ горъ,
По тесовымъ кровелькамъ играючи,
Тучки сѣрыя разгоняючи,
Заря алая подымается.
Разметала кудри золотистыя,
Умывается снѣгами разсыпчатыми,
Какъ красавица, глядя въ зеркальце,
Въ небо чистое смотритъ, улыбается.

Такъ мѣняютъ писатели колоритъ своей рѣчи, сообразно предмету ея.

Что же касается образности рѣчи, то свойство это въ значительной мѣрѣ зависитъ отъ таланта писателя. Такимъ образомъ, приведенное нами выше широкое опредѣленіе г. Смирновскаго не улавливаетъ существеннаго признака стиля писателя, который долженъ проявляться вездѣ и всегда, какъ въ рѣчи возвышенной, такъ и при описаніи заурядныхъ явленій жизни, какъ въ рѣчи, приближающейся къ народному складу, такъ и въ рѣчи литературной.

Рѣчь писателя состоитъ изъ предложеній, предложеніе изъ словъ, изъ частей предложенія. Привычное расположеніе частей предложенія и составляетъ по нашему мнѣнію первый и основной признакъ того, что мы называемъ въ тѣсномъ смыслѣ стилемъ автора. Исключеніемъ, конечно, является рѣчь, требующая именно особеннаго однообразнаго расположенія частей предложенія (эпическій, старо-народный складъ рѣчи).

Возьмемъ какую-нибудь несложную фразу, хотя-бы слѣдующую: на берегу моря росло дерево.

Эту самую фразу можно измѣнить много разъ. Можно сказать такъ: „дерево росло на, берегу моря“ или „на берегу моря

росло дерево", „росло дерево на берегу моря", или, наконецъ, такъ: „на берегу моря дерево росло."

Каждая изъ этихъ фразъ не смотря на тождество звуковъ и понятій, составляющихъ ее, звучитъ иначе и производитъ разное впечатлѣніе.

Въ первой комбинаціи,—„дерево росло на берегу моря,"—она звучитъ неблагозвучно, потому что слишкомъ сильное удареніе на первомъ словѣ дѣлитъ предложеніе, какъ извѣстное сплетеніе звуковъ, на двѣ неравныя части; въ смыслѣ же литературномъ фраза получаетъ какую-то непріятную грамматическую опредѣленность. Во второй комбинаціи,—„на берегу моря росло дерево," фраза звучитъ уже благозвучнѣе и производитъ нѣсколько иное впечатлѣніе; вниманіе читателя сосредоточивается главнымъ образомъ на словахъ,—„на берегу моря", и передъ глазами его сразу выплываетъ картина морского берега. Въ третьей комбинаціи—„росло дерево на берегу моря" фраза получаетъ эпическій тонъ. Въ этомъ началѣ чуется что-то неопредѣленное и продолжительное во времени: звучитъ она благозвучно; но стоитъ намъ переставить слова хотя-бы въ слѣдующемъ порядкѣ,—„росло на берегу моря дерево"—и уже фраза звучитъ не такъ благозвучно и прочесть ее труднѣе,—и наконецъ въ четвертой комбинаціи,—„на берегу моря дерево росло,"—фраза получаетъ пѣвучій, пѣсенный тонъ.

Отъ такихъ, казалось-бы, ничтожныхъ причинъ зависитъ весь характеръ рѣчи, подобно тому какъ отъ микроскопическаго строенія тканей зависятъ свойства тѣхъ или другихъ ограновъ.

Значеніе той или иной разстановки частей предложенія должно быть хорошо знакомо человѣку, привыкшему работать перомъ. Если-бы мы задали, напримѣръ, нѣсколькимъ писателямъ выразить одну опредѣленную мысль, предоставивши имъ для этого даже опредѣленное количество одинаковыхъ словъ—каждый изъ нихъ выразилъ-бы ее иначе.

Писатель разставляетъ части предложенія, повинуясь какому-то внутреннему ритму. Иначе выраженное предложеніе тревожитъ его: оно, такъ сказать, противно его натурѣ. Должно быть, на этомъ свойствѣ психики писателя и основана чрезвычайно мѣткая французская поговорка:—le style c'est l'homme. Эта-то привычная разстановка частей предложенія и составляетъ, по нашему мнѣнію, главное и существенное отличіе стиля одного писателя отъ другого.

У Коцюбинскаго есть именно своя манера разстановки частей предложенія, придающая его рѣчи особый, мягкій, пѣвучій, слегка

печальный оттѣнокъ. Каждая фраза какъ-бы стушевывается къ концу. Она не отчеканивается, въ ней нѣтъ рѣзкой опредѣленности. Одна за другою льются онѣ плавно и мѣрно, оставляя въ душѣ впечатлѣніе тихой, минорной мелодіи.

Въ подтвержденіе нашихъ словъ приведемъ нѣсколько наудачу взятыхъ фразъ:

„Не мов сподівается, що побачить його очі, великі, чорні, гарячі, які ій снятся". (15)

Поставьте только эти эпитеты впереди подлежащаго—и фраза сразу измѣнитъ свой характеръ: „немов сподівается, що побачить його великі, чорні, гарячі очі, які снятся ій". Это уже звучитъ совершенно иначе. Мягкій, пѣвучій, если можно такъ выразиться, слегка задумчивый тонъ рѣчи утерянъ.

Или вотъ другая фраза: „Там, на піску, над морем зацвіла тепер її любима квітка, — гірскій кроносъ. Зорі висять над землею, місяць над морем". Тотъ-же мягкій, пѣвучій тонъ. Переставимъ слова въ слѣдующемъ порядкѣ: „Над землею висять зорі, над морем місяць", — утеряна и музыкальность рѣчи, и образъ какъ-то съуженъ.

Приведемъ еще рядъ наудачу фразъ.

„Рій згадок тихо бренів у хаті під веселий клекіт самоваря і викликав у памьяті давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись пещені надії". (57) „Хай буде тиша і невпинний щемлячий біль одинокого серця. Хай воно сходить кровью". „Жовте, каламутне світло потиху лине до гори. Згадки життя займаются як іскри і гаснуть, попеліють як іскри". (149). „Сіри тіні блукають по хаті, вікно гасне, роспливается... вечірній морок лягає на серце; навкруги нікого й нічого". (214) „День довгий, безконечний, трівожний" и т. д.

Всюду тотъ-же мягкій, пѣвучій тонъ. И этотъ тонъ, напоминающій задумчивую, стиха-печальную украинскую пѣсню, придаетъ стилю автора чисто національный характеръ.

Рѣчь Коцюбинскаго струится легко и мелодично, подобно бисернымъ нитямъ свѣтлаго, весенняго дождя.

Л. Старицкая-Черняховская.

(Окончаніе слѣдуетъ).

Воспоминанія и Автобіографія Одесскаго Протоіерея Николая Ивановича Соколова.[1]

Послѣдній мой курсъ въ Орловской д. Семинаріи.

(1825 — 1827 гг.).

Увлеченіе идеею подвижничества и стремленіе къ отшельничеству.— Путешествіе пѣшкомъ въ Кіевъ—на богомолье въ іюлѣ 1826 года.—Духовный восторгъ при видѣ Кіева.— Встрѣча съ молодымъ монахомъ, нарушившая идеальное настроеніе автора.—Приключенія въ лаврѣ. — Посѣщеніе Кіевской Академіи и свиданіе со студентами земляками.—Историческое свѣдѣніе о частицахъ мощей въ церквахъ г. Кіева.—Переворотъ въ духовномъ настроеніи автора.—Приключенія на возвратномъ пути.—Малорусскія корчмы.—Переводъ семинаріи изъ Сѣвска въ Орелъ.—Мечты о женитьбѣ.—Посѣщеніе Сѣвска Императоромъ Александромъ I.—Окончательный экзаменъ и неожиданное назначеніе въ Кіевскую Академію.— Прощаніе съ родителями предъ отъѣздомъ въ Академію. —

Въ высшемъ отдѣленіи семинаріи я шелъ не отставая отъ первыхъ учениковъ. Оставалось время и для чтенія книгъ; но намъ не позволяли читать свѣтскія книги, а все духовныя. Я дома на каникулахъ много читалъ житій святыхъ изъ Четьи-Минеи, но они не производили на меня такого впечатлѣнія, какъ попавшійся подъ руку въ семинаріи *Лѣствичникъ*, а потомъ *Патерикъ*. Прочитавши Лѣствичника, я убѣдился, что всѣ люди, какихъ я зналъ, погибшіе, потому что они не совершаютъ покаянія въ такомъ сокрушеніи сердца, какъ совершали подвижники, изображенные въ этой книгѣ, и поэтому участь всѣхъ будетъ гибель и вѣчное му-

---

[1] См. Кіев. Стар. 1906 г. 7—8.

ченіе во адѣ. Когда я прочиталъ Патерикъ, у меня родилось сильное желаніе спасаться въ Кіевской лаврѣ. Тамъ — пещеры, мощи святыхъ, тамъ икона Успенія Божіей Матери, полученная изъ пречистыхъ рукъ Ея, тамъ и церковь, построенная чудеснымъ образомъ. Я рѣшился бѣжать изъ міра и съ трудомъ могъ открыться товарищу моему и другу *Веселову*. Зачѣмъ бѣжать? — лучше уволиться изъ Семинаріи, взять билетъ и итти себѣ въ любимый монастырь. — Вотъ я, не говоря никому и даже Веселову, пошелъ сказать о своемъ намѣреніи ректору семинаріи. Тогда былъ ректоромъ у насъ *Гавріилъ*, глазами косой; онъ послѣ былъ преподавателемъ философіи въ какомъ-то университетѣ, загнанный архіереемъ Гавріиломъ. [1]). Онъ былъ большой мастеръ говорить проповѣди экспромтомъ, что сначала слишкомъ удивляло насъ, пока не нашелся одинъ изъ учениковъ, *Вознесенскій*, ловкимъ подражателемъ ему. — Когда я трепещущимъ голосомъ объявилъ ректору свое намѣреніе и просилъ увольнительнаго билета, онъ отъ души захохоталъ. „А ктожъ тебя станетъ удерживать? — сказалъ онъ, — вотъ почти только годъ остается до окончанія курса; окончи—и съ Богомъ, иди на всѣ четыре стороны!“ Знаніе не спасаетъ, — возразилъ я, — а подвиги, и всякое знаніе теперь я обращаю во уметы. — „Какъ? — вскричалъ онъ, — и знаніе ученія Христова? вѣдь въ Богословіи излагается ученіе Христово. Дуракъ! пошелъ въ классъ!“

---

[1]) Тогдашній ректоръ Орловской семинаріи, архимандритъ *Гавріилъ Воскресенскій*, былъ магистромъ Москов. Духовной Академіи выпуска 1820 г. Сначала онъ былъ преподавателемъ философскихъ и богословскихъ наукъ въ Московской же Академіи, а затѣмъ съ 1824 г. переведенъ въ С.-Петербургскую д. Академію—профессоромъ богословія и инспекторомъ.—Отсюда 2 сентября 1825 былъ назначенъ ректоромъ Орловской д. семинаріи. — Въ 1829 г. онъ переведенъ былъ въ Казань — и здѣсь вполнѣ раскрылись его ученые таланты... Здѣсь онъ преподавалъ богословіе и церковное право въ духовной семинаріи, богословіе и философію въ Казанскомъ университетѣ, а также издалъ нѣсколько капитальныхъ сочиненій, именно: *Исторію философіи* (въ 6 частяхъ); *Философію права; Понятіе о церковномъ правѣ* и другія.—Кромѣ того былъ ревностнымъ церковнымъ проповѣдникомъ. Подобно другому воспитаннику Московской Академіи, своему младшему сверстнику, *Н. И. Надеждину*, архим. Гавріилъ. Воскресенскій оставилъ замѣтные слѣды въ исторіи русскаго просвѣщенія: онъ былъ піонеромъ въ насажденіи въ Россіи философскаго образованія. Его „Исторія философіи“ была очень популярна въ свое время. Но точно также какъ Надеждинъ, онъ подвергался преслѣдованіямъ. Изъ Казани его гоняли то въ одинъ, то въ другой монастырь. Тогда въ Россіи было по истинѣ *горе отъ ума*. Скончался архим. Гавріилъ въ 1868 г. — въ Муромскомъ Спасскомъ монастырѣ — Л. М.

До каникулъ оставалось не много. А тутъ пришла мать одного изъ товарищей моихъ *Азбукина,* чтобы, взявъ съ собою сына, по обѣту итти въ Кіевъ. По окончаніи экзаменовъ я взялъ билетъ, и увязался съ ними. У меня, кромѣ сертука, который былъ на мнѣ, и кромѣ 3-хъ рублей, никакой ноши не было. Я взялся нести провизію, которой было въ мѣшкѣ до одного пуда. Первую станцію прошелъ безъ большого утомленія; но до другой едва могъ доплестись, и когда завидѣлъ ее, присѣлъ и не могъ итти далѣе. Съ меня сняли ношу; я полѣзъ уже четверикомъ и чуть только доползъ, растянулся на сухомъ навозѣ и заснулъ мертвецкимъ сномъ. Компанія моя тоже утомилась и безпокоилась, какъ я буду продолжать путь. Но проснувшись утромъ, я былъ бодрѣе ихъ. Другіе богомольцы объяснили намъ нашу усталость тѣмъ, что мы въ одинъ день прошли 40 верстъ, а слѣдовало первый день пути до обѣда пройти 15 верстъ, послѣ обѣда—10, и итти самымъ тихимъ и короткимъ шагомъ. Мы послушались. На другой день шли очень тихо и до обѣда прошли 18 верстъ, а по обѣдѣ 12. На третій и четвертый день мы проходили уже по 40 верстъ, но должны были кожаную обувь перемѣнить на лапти и на каждой станціи перемѣнять постилку въ нихъ, потому что подошвы у насъ отстали отъ тѣла и налились влагою. Мы прокалывали волдыри и спускали эту влагу.

Послѣдній привалъ или отдыхъ были *Бровары.* Когда вышли мы изъ Броваровъ и отошли версты три, предъ нами открылся Кіевъ съ Лаврою, церквами и возвышающимися надъ ними необыкновенными колокольнями. Мы остановились въ восторгѣ и благоговѣніи, и минутъ нѣсколько молились. Не знаю, съ такимъ ли благоговѣніемъ и восторгомъ я увидѣлъ бы Іерусалимъ, съ какимъ смотрѣлъ тогда на Кіевъ. По мѣрѣ приближенія нашего, Лавра и рядъ церквей поднимались все выше и выше. Оказалось, Лавра и старый Кіевъ стояли на горѣ, выше которой я дотолѣ не видалъ. Открылся и Подолъ съ церквами. Перешли мы мостъ черезъ Днѣпръ и расположились пообѣдать у подошвы горы на берегу рѣки противъ Дальнихъ пещеръ. Мои сопутники перемѣнили бѣлье, а я, какъ умѣющій хорошо плавать, скупался, вымылъ бѣлье, которое было на мнѣ, и, выкрутивъ его покрѣпче, развѣсилъ на кустѣ. Сопутники торопились въ Лавру, и я, не дождавшись высушки бѣлья, надѣлъ его почти сырымъ.

Шли берегомъ, какъ вдругъ является монахъ, молодая женщина и вдали отъ нихъ кто-то третій. Монахъ былъ въ чер-

номъ шолковомъ подрясникѣ, подпоясанный кожанымъ поясомъ, безъ камилавки, но въ скуфейкѣ. На видъ ему было не болѣе 30 лѣтъ. Круглая черная бородка окаймляла бѣлое лицо. Онъ выказывалъ предъ женщиной свою силу, поднимая большія каменья и катая ихъ внизъ къ рѣкѣ. Женщина смѣялась. Третій компаньонъ былъ дьячекъ, какъ показывала одежда его. Видъ монаха въ сообществѣ съ женщиной слишкомъ смутилъ меня...

Въ Лавру вошли мы при закатѣ солнца и расположились въ гостинницѣ. Клопы не дали мнѣ спать на нарахъ. Я оставилъ гостинницу и рѣшился провести ночь съ другими богомольцами посреди монастыря на травѣ. Но была холодная ночь; я сильно продрогъ. Я рѣшился возвратиться въ гостинницу; ворота заперты. Пошелъ къ святымъ воротамъ, чтобы выйти въ городъ и въ немъ найти пріютъ; но и св. ворота были заперты. Я сталъ усиленно бѣгать, чтобы согрѣться, но это мало помогало. У воротъ я разбудилъ привратника, чтобы онъ или отворилъ ворота, или принялъ меня въ келью. Но это былъ не изъ числа тѣхъ привратниковъ, о которыхъ я читалъ въ Патерикѣ. Онъ грубо отказалъ мнѣ и въ томъ, и въ другомъ. Наконецъ въ самую полночь раздался гулъ колокола въ 2000 пудовъ. Отворили и св. ворота. Я выскочилъ изъ Лавры, думая, что вступилъ въ городъ; анъ нѣтъ: предо мною огромное зданіе съ часовымъ у воротъ. Я направо. Стоитъ церковь, сзади ея крѣпостные валы. Я замѣтилъ у самаго вала домикъ и туда сталъ стучаться; но, видно, отъ нетерпѣнія стучалъ слишкомъ безцеремонно. Слышу женскій голосъ въ сѣняхъ: „кто такой?“—Пустите переночевать. Видно отъ дрожанія голосъ мой былъ подозрителенъ... — „Пошелъ прочь! тутъ не постоялый дворъ...“ Чрезъ нѣсколько минутъ я опять сталъ стучать. Тогда раздался крикъ: „что ты за нахалъ? Не хочешь ли въ полицію?“ — Тогда я скорымъ шагомъ опять въ Лавру. Продолжалась въ Соборной церкви утреня. Я вошелъ въ церковь,—въ церкви было тепло. Я помолился и хотѣлъ было выйти, чтобы возвратиться въ гостинницу; но вдругъ вижу—сидѣлки вокругъ стѣнъ. Въ нихъ сидѣли не одни монахи; много было порожнихъ. Я сѣлъ въ одну изъ нихъ и тотчасъ заснулъ. Передъ утромъ разбуженъ былъ съ такою грубостью, съ какою будятъ пьянаго, и высланъ изъ церкви. Возвратившись въ гостинницу, я узналъ, что мои компаньоны вовсе не спали, проводя время то на дворѣ, то въ гостинницѣ. Сейчасъ они пошли искать другого пріюта. Возвратясь, они хвалились, что наняли квартиру за оградой Лавры у дьячка церкви Спаса на Бору. Иду съ ними на квартиру и

чтожъ оказывается? это—тотъ самый домикъ, куда я стучался ночью, и это тотъ самый дьячекъ, а дьячиха, жена его, та самая женщина, которыхъ наканунѣ видѣли мы гуляющими на берегу съ монахомъ. Они разсказывали, какъ ночью кто-то врывался къ нимъ и сильно перепугалъ; а какъ я видѣлъ, что они не узнавали меня, то ни гу-гу даже и своимъ компаньонамъ...

Въ обѣднѣ не были, спали. Пошли къ вечернѣ. Но я, не выстоявъ вечерни, вышелъ изъ церкви и осматривалъ наружность храма, повѣряя сказанія о немъ *Патерика*. Фигура храма оказалась знакомою; я видѣлъ его въ нѣсколькихъ церковныхъ книгахъ. Обошелъ кругомъ храма. Длинныя и узкія окна, а равно входъ въ него какъ въ погребъ подтвердили, что храмъ дѣйствительно при постройкѣ входилъ въ землю и только послѣ вышелъ изъ земли, оставшись въ ней только на аршинъ.

На другое утро я ходилъ по пещерамъ и въ тотъ же день отправился въ Академію къ землякамъ: *Остромысленскому*, *Амфитеатрову* и *Переверзеву* (впослѣдствіи *Мелитону* [1]). Добрый дьячекъ указалъ мнѣ дорогу. Земляки ахнули, когда увидѣли меня и я разсказалъ, зачѣмъ я въ Кіевѣ. Остромысленскій уже не смотрѣлъ внизъ, понуря голову, но держалъ себя прямо и весело смотрѣлъ своими большими глазами. Амфитеатровъ остался безъ перемѣны,—такой же искренній и простодушный, какъ былъ. Съ Переверзевымъ я мало былъ знакомъ въ Семинаріи: онъ квартировалъ все на Слободкѣ. Но онъ ближе былъ ко мнѣ по мѣсту родины. Отецъ его священникъ былъ человѣкъ богатый и полный тѣломъ, даже съ брюшкомъ. Но священники не очень жаловали его, ставя ему въ безчестіе то, что онъ женатъ былъ на холопкѣ, т. е. на дочери богатаго управителя крѣпостнаго какого-то вельможи. Амфитеатровъ ругалъ монаховъ и монашество, а Переверзевъ трунилъ надъ частицами мощей, которыхъ множество выставлено было въ серебрянной ракѣ въ Братскомъ монастырѣ. Объ этихъ частицахъ говорилъ онъ съ крайнимъ неуваженіемъ. По его словамъ, эти частицы были

---

[2]) Эти Орловцы были старше автора сихъ *Воспоминаній* на одинъ курсъ (по тогдашнему на два года) и поступили въ Кіевскую Академію въ 1825 г. Окончили ее въ 1829 г. и всѣ трое лучшими изъ магистровъ. *Яковъ Козьмичъ Амфитеатровъ* и *Михаилъ Осиповичъ Переверзевъ* (впосл. іеромонахъ *Мелитонъ*) оставлены были при Академіи *баккалаврами* (доцентами), а *Ефимъ Андр. Остромысленскій* возвратился на родину, гдѣ прославился какъ просвѣщеннѣйшій протоіерей-законоучитель и проповѣдникъ Л. М.

когда-то отобраны у одного монаха, принесшаго цѣлый мѣшекъ ихъ изъ Палестины. Послѣ я узналъ вотъ что: лѣтъ за 80 одинъ монахъ, пришедши изъ Турціи, дѣйствительно продавалъ богатымъ людямъ частицы св. мощей съ подписью Святого, тѣлу котораго принадлежали онѣ. Его схватили и отобрали у него цѣлый ящикъ, требуя отъ него указанія, отъ кого и гдѣ пріобрѣлъ ихъ. Монахъ бѣжалъ, ящикъ вмѣстѣ съ дѣломъ о немъ сданъ былъ въ архивъ. Въ правленіе кіевскаго митрополита Серапіона архиваріусъ доложилъ консисторіи, а консисторія митрополиту объ ящикѣ съ мощами. Доказательствъ подложности ихъ не было, и подлинность ихъ ничѣмъ не доказывалась. Основываясь только на томъ, что столько десятковъ лѣтъ онѣ оставались невредимыми, не смотря на сырость мѣста, гдѣ хранились, консисторія рѣшила раздать ихъ для храненія по церквамъ. Митрополитъ утвердилъ, и вотъ онѣ появились не только въ Братскомъ монастырѣ, но и въ приходскихъ церквахъ Кіева.

Земляки просили меня бывать въ Академіи, тѣмъ болѣе, что у нихъ были каникулы и каждый изъ нихъ на койкѣ проводилъ время, наслаждаясь кейфомъ, или перелистывая какую нибудь книжку изъ академической библіотеки. Но я уже ни разу послѣ не былъ. Возвратясь на квартиру, рѣдко ходилъ въ церковь и все время проводилъ или шатаясь по городу, или лежалъ на валу съ книгою, какую могъ дать лаврскій книгопродавецъ. Однажды книгопродавецъ далъ мнѣ для чтенія избранныя слова Златоустовы. Слово на изреченіе апостола: *Аще ясте, аще піете, аще ино что творите, вся во славу Божію творите*— при сравненіи съ ученіемъ Лѣствичника пришлось какъ разъ по состоянію моей души. Всѣ дни лежа на валу, я размышлялъ о спасеніи тѣхъ добрыхъ и простыхъ людей, какихъ я видѣлъ въ дорогѣ и которые не вели подвижнической жизни. Ужели они обречены на вѣчныя муки? Не вездѣ скиты и монастыри, а въ селахъ и въ городахъ только церкви. Не достаточна ли для спасенія мірянъ той честной и трудолюбивой жизни, которую они проводятъ, и тѣхъ молитвъ, которыя совершаютъ и дома — въ будень, и въ церкви — по воскреснымъ и праздничнымъ днямъ? — Послѣ того какъ въ другой, и послѣдній, разъ обошелъ я пещеры, мнѣ пришелъ въ голову вопросъ: ужели тѣ только святые, которые теперь почтены нетлѣніемъ тѣлъ? Зачѣмъ это преждевременное нетлѣніе? Со вторымъ пришествіемъ Господа всѣхъ умершихъ ожидаетъ воскресеніе и нетлѣніе... Въ головѣ моей сталъ хаосъ. Я рѣшилъ перечитать Евангеліе и Посланія Апосто-

ловъ съ цѣлію точнѣе опредѣлить, что необходимо для спасенія и вѣчной жизни, и какъ устроить временную жизнь, чтобы она соотвѣтствовала вѣчной, вела къ ней...

Какъ дорогою, такъ и въ Лаврѣ я питался сухою пищею; только разъ пошелъ въ обжорный рядъ и полакомился горячею пищею. На двѣ копѣйки купилъ блюдцо супу или борщу съ рубцами, т. е. мясомъ изъ желудка.

На возвратномъ пути изъ Кіева я былъ уже не богомольцемъ, а туристомъ. Меня не занимали воспоминанія о Кіевѣ и святынѣ его, а малороссійская природа и люди. Чрезъ черниговскую губернію дорога шла лѣсомъ съ дикими плодовыми деревьями. Когда шли въ Кіевъ, по совѣту богомольцевъ мы по мѣстамъ, набравъ грушъ, зарывали ихъ десятками въ землю, и замѣчали мѣста нашего клада; теперь, на возвратномъ пути, открывали запасъ, и груши, тогда не спѣлыя, теперь улеживались. На тогдашній аппетитъ и желудокъ они служили намъ порядочнымъ лакомствомъ. Матушка Азбукина и я разрѣшили на водочку—и товарищъ мой Азбукинъ пробовалъ съ разрѣшенія матушки. Это дѣлалось нами не только предъ обѣдомъ и ужиномъ, но приходилось и предъ завтракомъ и полдникомъ. Постоялые дворы назывались въ Малороссіи *корчмами*. Это были два домика, соединенные одною повѣтью, или крышею, между ними были ворота — и въ одномъ домикѣ открытое окно, на которомъ красовались штофы, полуштофы и чвертки съ бѣлою водкою, настойкою и наливками, особенно вишневкою. Чвертка или четверть кварты водки стоила 4 копѣйки мѣдью, вишневки — восемь и десять копѣекъ. Въ Малороссіи тогда не было откуповъ. Тамъ пить водку не считалось безчестіемъ и пьянствомъ. Почти подлѣ каждой корчмы встрѣчаешь кружокъ женщинъ и даже дѣвокъ, которыя, взявъ чвертку, потчуютъ маленькимъ стаканчикомъ и каждая изъ нихъ не вдругъ выпиваетъ чарку, а, безпрестанно припрашиваемая подругою, отпиваетъ изъ ней понемногу. Вслушаваясь въ ихъ разговоръ, я мало понималъ. Пьяныхъ впрочемъ не видалъ — не только между женскимъ поломъ, но и мужескимъ. Корчма не то, что нашъ кабакъ, куда входятъ не крестясь и гдѣ сидятъ или стоятъ въ шапкахъ; корчма тогда служила и заѣзднымъ домомъ, и поселянскимъ клубомъ. Разъ случилось видѣть передъ корчмою танцующихъ — подъ игру на скрипкѣ. Въ корчмѣ и при корчмѣ не слышно было сквернословія. Малороссія съ дешевою водкою начиналась въ 40 верстахъ отъ Сѣвска, и богомольцы великороссійскіе иногда до того на-

пивались, что, какъ говорили тамъ, проснувшись часто идутъ обратно въ ту сторону, изъ которой пришли, особенно когда за ноги перевернуть ихъ въ другую сторону.

Компаньоны мои Азбукины вздумали зайти къ своему родственнику—священнику—помѣщику. Дворъ у него былъ большой, въ избахъ на дворѣ помѣщалась дворня и сверхъ того было 4 двора принадлежащихъ ему крестьянъ. Мы нашли его въ великомъ горѣ. Онъ былъ подъ запрещеніемъ за что-то столь маловажное, что разсказъ его о поступкѣ не остался въ моей памяти, кажется за то, что ѣздилъ въ другую епархію на ярмарку, не испросивши разрѣшенія и билета консисторіи. Хоромы его — барскіе; въ первый разъ я видѣлъ такіе зеркала и диваны, какіе были въ этихъ хоромахъ; хоть мы попрятали лапти свои въ сумки и были въ кожаной обуви, но платье наше было слишкомъ не чисто, а мой сюртучишка — сверхъ того порваный. У него были двѣ дочери, по одеждѣ настоящія боярышни. Старшая говорила даже по русски съ малороссійскимъ акцентомъ, а меньшая — по малороссійски, какъ мать ея. Когда усадили насъ за столъ, съ хорошимъ приборомъ и чистыми салфетками, я такъ конфузился, что рубашка стала мокрою отъ поту. Священникъ замѣчалъ это и ласково относился ко мнѣ и товарищу моему, какъ къ *богословамъ*. Я ободрился, и сталъ говорить о Мценскихъ и Болховскихъ нравахъ, обычаяхъ и костюмахъ. Послѣ обѣда дѣвицы насѣли на меня и просили разсказывать: отъ нечего говорить, я сталъ разсказывать о штукахъ семинаристовъ, о томъ, какъ я засталъ въ Кіевѣ земляковъ—студентовъ академіи. Оказалось — это имъ болѣе нравилось, чѣмъ этнографическія описанія. Священникъ не пустилъ насъ пѣшкомъ, а далъ прекрасный рессорный экипажъ въ четверо лошадей, убѣдивъ матушку Азбукину, что она вполнѣ исполнила свой обѣтъ и возвратилась пѣшая если не въ домъ свой, то въ домъ родственника своего. Этотъ экипажъ доставилъ насъ въ Сѣвскъ. Отсюда я за пустякъ, кажется — полтину, доѣхалъ до Орла, а тутъ нашелъ своихъ мужиковъ и возвратился домой къ Успенію.

Еще въ Сѣвскѣ говорили мнѣ, что семинарія переводится въ Орелъ. Въ Орлѣ узналъ объ этомъ больше и видѣлъ издали новый корпусъ семинаріи. Дома же увидѣлъ указъ семинаристамъ болѣе не ѣхать въ Сѣвскъ, а въ октябрѣ явиться въ Орловскую семинарію [1]). Не столько я, сколько родители мои были ра-

[1]) То есть въ октябрѣ 1826 года. П. М.

ды перемѣщенію семинаріи въ Орелъ. Меня экипировали съ ногъ до головы. Сшили новый сюртукъ сатиновый, панталоны полевой нанки, бѣлый жилетъ и черный шелковый галстукъ. Купили пуховую шляпу. Мнѣ оставалось годъ до священства. Родители готовили мнѣ невѣсту. Сестра моя *Катя* хвалила дѣвицу—дочь зятя Везилковскаго священника. Сестра моя жила въ Везилкахъ—верстъ 20 отъ Спасскаго—у свекра, заштатнаго діакона, а мужъ ея дьячекъ Иванъ Николаевичъ служилъ въ сосѣднемъ селеніи верстъ за восемъ и каждый день ѣздилъ на должность [1]). Въ Везилкахъ 8-го сентября былъ храмовой праздникъ, и я рѣшился быть на этомъ праздникѣ. Везилковскій священникъ былъ или слылъ богачемъ. У него была единственная дочь за Карачевскимъ священникомъ. Дочь съ мужемъ и невѣстою пріѣхали къ отцу въ коляскѣ. Домъ Везилковскаго священника былъ барскій, у него же было нѣсколько душъ дворовыхъ крестьянъ. Красавицу невѣсту я видѣлъ въ обѣдни. Не знаю, почему въ полдень священникъ просилъ меня на чай. Да, – по совѣту сестры я отъ обѣдни заходилъ поздравить старика съ праздникомъ. Тогда у него было много постороннихъ. Дѣвица не выходила. Мать ея и бабушка приглашали меня на вечерній чай. Оба священника повторили приглашеніе. Передъ вечеромъ я пришелъ. Стараго не было дома. Но зять его и женщины приняли меня ласково; тутъ была и дѣвица. Меня разспрашивали дамы, а съ дѣвицею не пришлось и слова сказать. Но я внимательно слушалъ, какъ она говорила съ другими. Голосъ былъ у нея пріятный. Она понравилась мнѣ, но я не могъ представить себѣ, чтобы такую дѣвицу, пріѣхавшую въ коляскѣ, согласились выдать за меня. Сестра моя послѣ разузнала какимъ-то образомъ, что я понравился семейству, и если получу хорошее мѣсто, могу свататься. Это обстоятельство заставило меня стараться окончить курсъ въ первомъ разрядѣ. Но какъ я ни бился, а все стоялъ во второмъ разрядѣ...

Корпусъ семинарскій въ Орлѣ строилъ архіерей Гавріилъ чрезъ эконома—не подрядчикомъ, а экономическимъ образомъ, и надо отдать справедливость, какъ находили знатоки, строилъ хо-

---

[1]) Мужъ сестры автора Екатерины—*Иванъ Николаевичъ Владимірцевъ*—былъ дьячкомъ въ с. *Насѣдкинѣ*, Болховскаго уѣзда.—Почему онъ принужденъ былъ ѣздить на свою должность изъ отцовскаго дома въ с. Везилкахъ, –объ этомъ разсказано авторомъ раньше—въ статьѣ: „Жизнь моего отца".—Л. М.

рошо и прочно. Не помню, съ какою церемоніею заняли мы этотъ корпусъ. Кажется, профессоры еще во время вакацій первые поселись въ немъ—съ ректоромъ и инспекторомъ. Только ректоръ оставался прежній, а профессоры и инспекторъ были новые. Инспекторъ *Іаковъ Вечерковъ* поступилъ ректоромъ въ Екатеринославскую семинарію. Профессоръ *Подлитовскій* получилъ священническое мѣсто въ Ливнахъ и былъ тамъ смотрителемъ училищъ. Прочіе, боясь архіерея, разсѣялись по другимъ епархіямъ и семинаріямъ.

Въ началѣ моего богословскаго курса черезъ Сѣвскъ проѣзжалъ государь Александръ Павловичъ [1]). Онъ ѣхалъ въ открытой коляскѣ самою малою рысью; по правую руку съ нимъ сидѣлъ невзрачный собою Дибичъ. Странное было сдѣлано тогда распоряженіе. Каждый священникъ съ причтомъ въ облаченіи при проѣздѣ государя долженъ былъ стоять противъ своей церкви. Еще за Морицею по дорогѣ была одна церковь: государь остановился, слѣзъ съ экипажа и, приложась ко кресту, принялъ окропленіе св. водою. Въ городѣ—въ соборѣ ожидалъ его архіерей Гавріилъ. Я успѣлъ пробраться въ соборъ прежде государя. Архіерей встрѣчалъ не въ церкви, а на паперти. Да томилъ же онъ государя своею рѣчью, продолжавшеюся едвали не полчаса. Я стоялъ на два аршина сзади государя; меня поразила его слишкомъ полная шея, перевязанная галстукомъ: она свѣшивалась нижнею частію на воротникъ вицъ-мундира, а верхнею—на галстукъ. Архіерей въ своей рѣчи часто выкрикивалъ слово: *городокъ*. Это—небольшая частица города, отдѣленная отъ него рвомъ и окруженная валами, съ церковію по серединѣ. Это древняя крѣпостенка, современная Самозванцу.

Въ декабрѣ мѣсяцѣ ректоръ нашъ Гавріилъ со слезами возвѣстилъ намъ смерть Александра. Послѣ класса я отклонился отъ товарищей,—я долго и горько плакалъ, какъ никогда. Я тогда много зналъ изъ исторіи его царствованія. *Пѣвца въ станѣ русскихъ воиновъ* я зналъ наизустъ; были подъ руками и книжки журнала Глинки [2]). Тогдашніе разсказы и изображенія входа

---

1) Это было въ началѣ сентября 1826 года.—Л. М.

2) То есть *Сергія Николаевича Глинки*, который съ 1808 года сталъ издавать журналъ подъ заглавіемъ: *Русскій Вѣстникъ*, съ патріотическимъ направленіемъ. Журналъ этотъ имѣлъ тогда громадное вліяніе на умы и подготовилъ отпоръ французамъ и подъемъ духа въ 1812 году.—Онъ издавался Сергіемъ Глинкой до 1824 г.—Л. М.

въ Парижъ и мира Европы, гдѣ Александръ рисовался первымъ между двумя другими государями; пѣсни на его любовь и кротость, въ родѣ: *красны какъ прошли денечки*—все это пробуждало во мнѣ благоговѣніе и любовь къ нему до экстаза. Большое знакомство съ событіями его царствованія и критическій взглядъ на нихъ не много поохладили чувство мое къ нему; но и теперь—спроси меня, чье царствованіе было лучше?—Скажу въ отвѣтъ: Александра I.

Мы присягали сперва Константину, а потомъ Николаю. Потомъ ректоръ, придя въ классъ, больше говорилъ о событіяхъ, слѣдовавшихъ за смертію государя, чѣмъ о предметахъ Богословія; Мы съ страшнымъ негодованіемъ произносили имена *Рылѣева*, *Бестужева* и другихъ, покушавшихся, какъ намъ говорилъ ректоръ, раздѣлить Отечество на части, чтобы самимъ господствовать въ нихъ.

Цѣлый вѣкъ мой меня тревожило сомнѣніе въ естественной смерти Благословеннаго. Но записки доктора Тарасова совершенно успокоили меня [1]). Неразрѣшимою задачею осталась для меня смерть супруги Александра—Елизаветы Алексѣевны. Допустимъ, что она возвращалась изъ Таганрога больная и нигдѣ не принимала встрѣчи; но какъ она за Болховомъ на пути къ Бѣлеву объявлена умершею, между тѣмъ какъ она въ проѣздъ черезъ Орелъ была не въ постели?! Правда, въ Орлѣ она никого не принимала; но архіерей Гавріилъ какъ-то успѣлъ протереться въ ея квартиру,—и она приняла его. Она была одѣта, четверть часа говорила съ нимъ... Жаловалась на слабость здоровья, но не была въ такомъ состояніи, чтобы можно было ожидать смерти ея, которая послѣдовала черезъ одни сутки, какъ въ 40-хъ годахъ высказывался архіерей Гавріилъ въ Одессѣ, на обѣдѣ у священника *Михаила Карповича Павловскаго*... [2]).

---

[1]) „Записки“ *лейбъ медика Тарасова*, бывшаго въ Таганрогѣ при Императорѣ Александрѣ 1-мъ, во время болѣзни и кончины его, напечатаны въ *Русской Старинѣ* 1872 года.

[2]) Бывшій орловскій архіерей *Гавріилъ Розановъ* съ 1837 г. былъ архіепископомъ херсонскимъ и таврическимъ и имѣлъ мѣстопребываніе въ Одессѣ.—Священникъ, а впослѣдствіи протоіерей *Михаилъ Карп. Павловскій*, магистръ Кіевской Академіи - выпуска 1833 года, былъ тогда профессоромъ богословія въ Одесскомъ Ришельевскомъ Лицеѣ.—О встрѣчахъ своихъ съ Императоромъ Александромъ I—сначала въ Орлѣ въ 1823 г., а потомъ въ Сѣвскѣ въ 1825 г., а также о свиданіи съ Императрицей Елизаветой Алексѣевной, возвращавшейся изъ Таганрога, въ Орлѣ 3 мая 1826 г.,—Архіепископъ Гавріилъ Розановъ разсказываетъ въ своей *Автобіографіи*, напечатанной послѣ его смерти въ *Херсонскихъ Епарх. Вѣдомостяхъ* 1861 года, въ № 23-мъ. Л М.

Какъ я провелъ послѣдній годъ семинарскаго курса въ Орлѣ, не могу дать подробнаго отчета. Помню только, что я занимался прилежно, даже читалъ журналъ *Христіанское Чтеніе* [1]). Ходилъ въ церковь, гдѣ служилъ ректоръ нашъ Гавріилъ, чтобы слышать, какъ онъ говорилъ экспромтомъ проповѣди. Я удивлялся этой способности, пока товарищъ мой *Александръ Семеновичъ Вознесенскій* на одномъ экзаменѣ, по вызову ректора: „кто можетъ сказать экспромтомъ проповѣдь?", сказалъ почти такъже, какъ и ректоръ...

Приближался окончательный экзаменъ. Требовалось, чтобы каждый, оканчивающій курсъ, представилъ разсужденіе на одну изъ заданныхъ темъ. Я искалъ образца. Въ *Христіанск. Чтеніи* попалось мнѣ разсужденіе и по его постройкѣ я построилъ свое, Оно удалось, и ректоръ назначилъ его для чтенія на публичномъ экзаменѣ. По выпускному списку прочли меня въ концѣ перваго разряда. Получивъ аттестатъ, я съ восторгомъ бросился домой. Всѣ радовались. Но каково было изумленіе и горе, когда, спустя недѣлю, получено было черезъ благочиннаго предписаніе о явкѣ моей въ правленіе семинаріи для поступленія въ Академію... Чтобы такое это значило?.. А то, что первые ученики, кромѣ Вознесенскаго, откупились у ректора. Развѣдавъ это, отецъ мой самъ пошелъ къ ректору ходатайствовать объ увольненіи меня и не пожалѣлъ поднести ему бѣленькой ассигнаціи—25 рублей. Онъ принялъ со словами: „Охотно принимаю даръ вашъ; я устроилъ такъ, что сынъ вашъ будетъ человѣкомъ, будетъ твоимъ кормильцемъ, и въ послѣдствіи больше будетъ благодарить меня". Онъ усадилъ отца и такъ красно говорилъ съ нимъ, что отецъ, возвратясь отъ него, сказалъ мнѣ: „Чтожъ? Видно—воля Божія, иди въ Академію, будешъ протоіереемъ". Но я рѣшилъ самъ дѣйствовать. Я объявилъ себя больнымъ грудью. Меня—къ медику. Семинарскій медикъ замѣтилъ только, что плеча не ровны, одно ниже другаго, но прибавилъ: „это—ничего". Когда мы, назначенные въ Академію, получили приличную одежу—суконные сюртуки и панталоны,—ректоръ велѣлъ намъ итти къ архіерею, а самъ поѣхалъ къ нему впередъ. Я и у ар-

---

[1]) Журналъ *Христіанское Чтеніе* былъ тогда новинкой въ духовномъ мірѣ. Онъ сталъ издаваться при С.-Петербургской д. Академіи съ 1821 г. Въ періодъ 1823—1829 гг. журналъ этотъ славился трактатами и статьями *Иннокентія Борисова*, впосл. архіепископа херсонскаго.—Л. М.

хіерея началъ говорить о своей болѣзни и въ доказательство указалъ на неравныя плеча. Я даже разсказалъ, отчего это. Назадъ тому годовъ за шесть, учениковъ заставили переносить тонкія бревна съ одного мѣста на другое. Когда я несъ съ однимъ ученикомъ бревно, оно сорвалось съ плеча его и ударилось объ землю. При этомъ послѣдовало такое потрясеніе въ моемъ плечѣ, что я упалъ наземъ и на нѣсколько минутъ прекратилось дыханіе.—Архіерей терпѣливо выслушалъ и обратился къ ректору съ серіознымъ видомъ; но ректоръ сказалъ: „вѣдь это было давно—шесть лѣтъ назадъ, а теперь онъ такъ здоровъ, какъ никто изъ насъ". И это сказалъ онъ такимъ веселымъ голосомъ, съ такимъ полу-смѣхомъ, что архіерей сказалъ: „пошелъ, пошелъ,—почувствуешь слабость, пойдешь въ монахи",—и отпустилъ насъ, благословивъ на дорогу.

Вознесенскій, Лавровъ и *Спасскій-Автономовъ*, получивъ прогонныя деньги, уѣхали; а я и *Переверзевъ*, по совѣту брата его Переверзева, смотрителя училищъ, должны были выѣхать 1-го сентября съ *Никономъ Васильевичемъ Доброхотовымъ*, (въ послѣдствіи архіепископомъ *Николаемъ*), который, окончивъ курсъ въ Кіевской Академіи и подавъ прошеніе въ монашество, теперь гулялъ по знакомымъ, прощаясь съ міромъ; онъ увѣрялъ, что въ Кіевской Академіи пріемные экзамены начинаются не ранѣе 10-го сентября.—Я еще успѣлъ съѣздить домой, чтобы проститься. Съѣхались сестры замужнія и всею семьею провожали меня до самой Оптухи, останавливаясь при каждомъ лѣскѣ. Много было пролито слезъ, но это были уже не слезы скорби, а родственной любви. Отецъ и мать помирились съ моею судьбою и утѣшали меня хорошею будущностію; мать даже подчивала меня настойкою...

(Продолженіе слѣдуетъ).

БИБЛІОГРАФІЯ.

Иванъ Абрамовъ. Черниговскіе малороссы. Бытъ и пѣсни населенія глуховского уѣзда. *(Этнографическій очеркъ). С.-Петербургъ 1905.*

Приступая къ настоящей рецензіи на статью г. Абрамова, мы не можемъ скрыть того, что чувствуемъ нѣкоторое пристрастіе къ подобнымъ ей порайоннымъ этнографическимъ наблюденіямъ надъ жизнью украинскаго народа. Хотя они очень часто обладаютъ повторяющимся и однообразнымъ матеріаломъ, тѣмъ не менѣе намъ интересно наблюдать жизнь народа въ различныхъ мѣстахъ его территоріи, останавливаясь даже на извѣстномъ. Поэтому мы не станемъ давать научную оцѣнку названному очерку, а укажемъ лишь на его содержаніе.

Послѣднее гораздо у́же заглавія статьи, такъ какъ авторъ въ своемъ изложеніи имѣетъ въ виду преимущественно одно мѣстечко глуховского у. — *Воронежъ*. Это мѣстечко относится къ числу довольно культурныхъ поселеній. Въ немъ имѣется 6 православныхъ церквей, почтовая станція, свеклосахарный и рафинадный заводы бр. Терещенко, кирпичный заводъ, и три раза въ году здѣсь устраивается ярмарка. [1]) Авторъ ничего не говоритъ объ этомъ и вообще не указываетъ на вліяніе культурныхъ условій жизни на населеніе, останавливаясь только на археологической этнографіи.

Книжка г. Абрамова начинается историческими свѣдѣніями о мѣстечкѣ Воронежѣ и одеждѣ его населенія.

Кратко авторъ указываетъ на мѣстный говоръ, отличительную особенность котораго отъ южно-украинскаго говора онъ видитъ въ за-

---

[1]) „Россія“, подъ ред. В. П. Семенова; т. VII, Малороссія, 434.

мѣнѣ звука *і*, нѣкогда образовавшагося изъ дифтонга, звукомъ *у*. При этомъ г. Абрамовъ не соглашается съ авторомъ статьи о черниговскихъ говорахъ въ „Черниговскихъ Губ. Вѣд". 1854 года, въ которой указывается, что въ Воронежѣ говорятъ: *куунь, вуулъ, луожка* и пр.—„Авторъ,—говоритъ по этому поводу г. Абрамовъ,—ошибается, передавая ясно произносимый звукъ *у* черезъ дифтонгъ; интересуясь мнѣніемъ *академика* А. И. Соболевскаго, я произносилъ ему нѣкоторыя слова, какъ произносятъ ихъ въ Воронежѣ, и онъ нашелъ, что въ словѣ. положимъ, „вунъ" слышится чистое *у*, а не дифтонгъ, и не двойное *у*". Для насъ ссылка на акад. А. И. Соболевскаго совершенно не убѣдительна, такъ какъ одно дѣло теоретическое знаніе языка, и другое дѣло чутье въ области народной рѣчи, которая обусловливается иногда совершенно посторонними научному знанію обстоятельствами.

Года четыре тому назадъ, по предложенію проф. русскаго языка и словесности Института кн. Безбородко, М. Н. Сперанскаго, авторъ настоящей рецензіи принималъ участіе вмѣстѣ съ другимъ лицомъ въ записываніи репертуара извѣстнаго банд сриста Т. М. Пархоменка изъ мѣстечка Мены, сосницкаго у. Авторъ и указанное лицо оба практически были знакомы съ различными украинскими говорами. И вотъ что изъ этого получалось: „Индивидуальныя черты говора обоихъ записывавшихъ вели къ спорамъ о фонетикѣ того или другого слова: одному слышался звукъ екатеринославскаго говора, другому нѣжинскаго; я слова проф. Сперанскаго) часто улышалъ еще третье; путемъ повѣрки у самого Пархоменка (заставляли его пропѣть спорное мѣсто или „проказать") устанавливался правильный обликъ слова—еще примѣръ того, какъ здѣсь важно было бы механическое воспроизведеніе пѣсни и рѣчи. [1])

Однако мы и въ настоящее время сомнѣваемся, чтобы тогда, несмотря на совмѣстную работу трехъ человѣкъ, намъ удалось установить дѣйствительный говоръ Пархоменка. Тѣмъ не менѣе, съ относительною опредѣленностью можно сказать, что особенностью его сосницкаго говора были слѣдующіе дифтонги на мѣстѣ *і: гріхоувъ, поудбігае, тернӯовъ, мӯий, сӯиль, вӯинъ, бе̄удный*. Приблизительные дифтонги, изображаемые группой *уи* (близкое къ *ы*): *сӯиль, кӯинъ, гӯистъ* характерны также для сѣвернаго говора нѣжинскаго у. Указанные говоры намъ приходилось наблюдать самимъ, и мы ясно слышали дифтонгъ, но лишь съ преобладаніемъ того или другого гласнаго.

---

[1]) Южно-русская пѣсня и современные ея носители. Матеріалъ собралъ М. Сперанскій, стр. 11.

Такъ, авторъ твердо помнитъ и можетъ воспроизвести въ живомъ произношеніи дифтонгъ уи на примѣрахъ: гуисть и суиль, слышанныхъ имъ въ с. Хибаловкѣ нѣжинскаго у. Въ первомъ случаѣ дифтонгъ былъ ближе къ звуку *у*, который значительно преобладалъ, покрывая второй слагаемый звукъ; во второмъ случаѣ было наоборотъ. Мы склонны думать, что разнорѣчіе относительно говора м. Воронежа есть результатъ такого же неяснаго выраженія одного изъ слагаемыхъ дифтонга. Во всякомъ случаѣ, подобные фонетическіе вопросы можно рѣшать лишь на мѣстѣ путемъ многократнаго опыта нѣсколькихъ лицъ.

Далѣе г. Абрамовъ останавливается на лирическихъ пѣсняхъ глуховскаго у. Между прочимъ, онъ приводитъ слѣдующую пѣсню, отрывокъ изъ „Коробейниковъ“ Некрасова:

Вотъ полна, полна коробушка,
Есть ситецъ и перьча,
Пожалѣй моей зазнобушки
Молодецкаго плеча.
Вижу въ полѣ рожь высокую,
Я всю ночку провожу.
Якъ завижу чорноокую,
Всѣ товари разложу.
Торгуй, мила, не скупись,
Ближе къ милому садись...

Затѣмъ слѣдуетъ описаніе „обжинокъ“ и нѣсколько зажнивыхъ пѣсенъ. Послѣ этого авторъ описываетъ свадьбу, приводя соотвѣтствующія обряду пѣсни. Замѣтимъ тутъ кстати, что обычай выбрасывать во время „весилля“ красный флагъ на высокомъ шестѣ въ знакъ дѣвической чистоты невѣсты до свадьбы, на который указываетъ авторъ, сохранился и въ нѣжинскомъ у. Мы наблюдали его въ с. Андреевкѣ, гдѣ такой флагъ носятъ по улицамъ, идя съ музыкою изъ церкви послѣ обряда „скрыванія“ невѣсты. За описаніемъ свадьбы слѣдуетъ описаніе крестинъ; далѣе идутъ колядки и щедривки; краткое упоминаніе о кумеціи: „Царь Максиміліанъ“, о засѣваніи, совершаемомъ цѣтьми на новый годъ; дѣтскія побасенки и свѣдѣнія о лирникахъ. Относительно послѣднихъ врядъ ли вѣско показаніе автора, что они промышляютъ больше зимою, чѣмъ лѣтомъ. Наоборотъ, только въ лѣтнее время, особенно рано по утрамъ, вы услышите на деревенской улицѣ духовный стихъ и звуки лиры старца, идущаго по улицѣ села и никогда не заходящаго въ хаты, какъ городскіе нищіе. Хозяйки же, слыша пѣніе и игру, выносятъ слѣпцу хлѣбцъ, а чае всего муку. Говоря о лирникахъ

авторъ приводитъ варіантъ пѣсни о Хомѣ и Яремѣ. Затѣмъ слѣдуетъ такое содержаніе: масленица, весною, примѣты, суевѣрія и заключеніе.

Несмотря на отрывочность сообщаемыхъ авторомъ свѣдѣній и недостаточность ихъ, очеркъ г. Абрамова не можетъ быть не встрѣченъ съ удовольствіемъ любителями украинской этнографіи.

Владиміръ Даниловъ.

А. Г. Авчинниковъ. Первые народные представители Екатеринославской губерніи.

Не успѣла первая Дума вполнѣ расцвѣсть и развить свою дѣятельность, какъ она пошла въ область прекрасныхъ воспоминаній. Досужіе люди даже подвели итогъ, сколько рѣчей и репликъ произнесъ Муромцевъ, сколько разъ говорилъ гр. Гейденъ и т. д. Государственная Дума, которою такъ недавно жила Россія, уже возбуждаетъ историческій интересъ. Такой интересъ внушаетъ и лежащая передъ нами брошюра о первыхъ народныхъ представителяхъ одной изъ обширныхъ украинскихъ губерній, важной по своему промышленному характеру, и славной историческими воспоминаніями о чубатыхъ рыцаряхъ запорожцахъ, такъ твердо стоявшихъ на стражѣ народной воли.

Надо признать, что выборъ представителей въ Екатеринославщинѣ, за однимъ лишь исключеніемъ, вполнѣ соотвѣтствовалъ значенію губерніи. Были выбраны лица передового направленія и при томъ большею частью мѣстные уроженцы. Къ послѣднимъ принадлежатъ крестьяне Л. Ф. Бабенко, А. И. Возовикъ—трудовики, С. М. Рыжковъ (к.-д.), а также представители интеллигенціи—проф. П. И. Новгородцевъ и В. Н. Радаковъ, оба конституціоналисты-демократы. Изъ немѣстныхъ уроженцевъ были выбраны въ Думу к-д-ы: крестьянинъ И. И. Лысенко и М. Е. Земцовъ, на трудъ котораго объ экономическомъ положеніи населенія Маріупольскаго у. мы указывали въ октябрьской книжкѣ „К. Старины“ 1905 г., и извѣстный всей Россіи соціалъ-демократъ М. И. Михайличенко, выбранный рабочими. Не указана въ брошюрѣ родина депутата М. И. Шефтеля, кон.-дем. Также не принадлежитъ вполнѣ къ мѣстнымъ людямъ депутатъ г. Екатеринослава И. В. Способный, членъ союза 17 октября, защищавшій въ Думѣ смертную казнь.

Названная брошюра знакомитъ съ представителяли Екатеринославской губ. въ краткихъ біографіяхъ и портретахъ. Изданіе по своему характеру относится къ популярнымъ и снабжено словаремъ политическихъ терминовъ, встрѣчающихся въ брошюрѣ.

В. Д-овъ

Документы, извѣстія и замѣтки.

До бібліографії літератури про Т. Шевченка. Бібліографії матеріалів для розсліду про життя та твори Т. Шевченка д. М. Комаров присвятив спеціяльну книжку—покажчик „*Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ*“ (Одесса, 1903), але, на жаль, не тільки неповний (за що автора не можна винуватити), але і з чималими хибами, яких найбільше виказав д. І. Франко в своїй великій рецензії [1]). Ці останні (особливо неповнота і часом неправдивість зміcту книжки), дуже утруднюють роботу кожному, хто заходится розсліжувати літературу про Шевченка, і коли він покладатимется на покажчик д. Комарова, то зробить не одну чималу помилку. Возьмімо хоча б розділ IV („Малорусскія произведенія Т. Г. Шевченка, помѣщенныя въ сборникахъ и журналахъ“).

№ 1. *Ластівка.* Собраніе сочиненій на малорусскомъ языкѣ, собралъ Е. Гребенка. С.-Петербургъ, 1841. Отрывокъ изъ поемы Т. Шевченка „Гайдамаки“.... Та й годі? А *Причинна, Вітре буйний, На вічну память Котляревському, Тече вода в синє море?* Про них не згадується. А як би автор розглянув був цю книжку (зрештою, не такий уже й рарітет великий), то може б зауважив і одну цікаву особливість: що вірш „Тече вода в синє море“ надруковано разом з „На вічну память Котляревському“, як один вірш, що до дуже пізнього часу й було по „Кобзарях“.

№ 2. *Молодик.* Украинскій альманахъ на 1843 г..... Три піеси Т. Шевченка. Н. Маркевичу; Тяжко важко і *На що мені чорні брови...*“ І не так воно зовсім!.. Дійсно, в *Молодику*—три піеси, але третья—*Утоплена,* а не *На що мені чорні брови,* бо цей останній вірш видру-

---

[1]) Зап. Н. Т. т. L. VII; передруковано мною в „Кіевск. Старинѣ“, 1904, мартъ.

ковано ще р. 1840 в 1 вид. Кобзаря (див. хоча б і у М. Комарова, III. вид., № 1).

№ 4. *Народное Чтеніе.* 1859 г. № 2, 3 и 4 и *Русская Бесѣда* 1859, № 3. Нѣсколько піесъ Т. Шевченка съ русскимъ переводомъ".— Уже д. Франко справедливо зауважив, що під один № вставляти два періодичних видання — не годится, не кажучи вже про те, що не позначено, які ж саме там піеси і чий то переклад.

Заглянувши в *Народное Чтеніе* в показані книжки, бачимо, що в № 4 немає нічого з Шевченка, а в № 3: *Вечір* (Садок вишневий) та *Хустина* (Чи то на те Божа воля), а поруч — переклад російський без підпису перекладача.

№№ 7 і 9 *„Основа" 1861 та 1862* — не визначено дрібніщих поезий, а просто під обома № стоїть: *Думи і пісні.* Це теж не зручно. Щоб виповнити цей дефект, подаю повний перелік творів Шевченка, видрукованих в „Основі" за обидва роки.

1861 І. Не для людей і не для — слави (12), Посланіе славному П. І. Шафарику (2—4), Ой три шляхи (5—6), Пустка (М. С. Щепкину) (6), Чернець (7—10); II. Москалева Криниця (р. 1857) (1—13); III. Минають дні (1—2), Не женися на багатій, Не завидуй багатому (2), Ой крикнули сірі гуси (3), Чого мені тяжко, Вітер в гаї нагинає (4); IV. Невольник (1—20); V. Минули літа молодії (1—2), І тут, і всюди— скрізь погано (2), В ночі і ожеледь і мряка (2—3), І день іде, і ніч іде (3), Чи не покинуть нам, небого (3—5), Дневник Т. Гр. Шевченка (6—13), В неволі тяжко (14); VI. Не нарікаю я на Бога (3—4), Як би з ким сісти (4), Дневник Т. Гр. Шевченка (5—16), Сестрі (47—48), Тече вода з під явора (48); VII. Ой чого ти почорніло (1—2), Ой умер старий батько (2—3), На городі коло броду (3), Дневник (7—18); VIII. І широкую долину (1), Зійшлись, побрались (1—2), Не вернувся із походу (2), Титарівна—Немирівна (2), Дневник (3—15), Частина поеми: „Єретик Іван Гус" (15—16), І небо невмите (16); IX. Частина поеми: „Черниця Марьяна" (1—12), Дневник Т. Гр. Шевченка (13 — 24); X. Мій Боже милий! як то мало (1), Чи ви ще зійдетеся знову, Над Дніпровою сагою (2); XI—XII. Учітеся, брати мої (1—2), Прочитавши главу 35 Ісаіи (2—3), І досі снится (3—4), За сонцем хмаронька пливе (4—5), Як маю я журитися (5), Дневник (6—15).

1862. І. Не додому вночі йдучи (1—2), Породила мене мати (2—3), По улиці вітер віє (3), Закувала зозуленька (3—4), Ой сяду я під хатою (4), Туман, туман долиною (4—5), Ой люлі, люлі (5), Зацвіла в долині (5—6), Колись дурною головою (6), Дневник (7—16); II. На великдень, на соломі (1), Як би мені черевики (2), Подражаніе польському поетові Антонію Сові (2), Дневник (3—29); III. Моїм со-

узникам (Згадайте, братія моя (1—2), Дневник (20—33); IV. Неофіти (1—17), Дневник (31—45); V. Росли у купочці (1), *** Моя ти любо! (1—2), Н. Я. Макарову (Барвінок цвів) (2), Поставлю хату і кімнату (3), Дневник (14—25) (тут „Доля", „Муза„ і „Слава"); VI. Епілог до „Невольника" (1—2), Дневник (3—14); VIII. З поеми „Петрусь" (1—5), Суботів (6—7). В неволі, в самоті немає (7), За думою дума (8), Дневник (17—29); VIII Мати покритка (1—3), Ой одна я, одна, Мов за подушне (4), Дневник (5—20), (тут „Сон"); IX. Коло гаю в чистім полі (1—2), Назар Стодоля (3—39); X. А. О. Козачковскому (1—5), По над полем іде (5—6).

№ 10. „*Вечерньщі* на р. 1862." В № 21—23 показано „Гамалѣя", тим часом він є тільки в ч. 23, а в ч. 21„—Чи не покинуть нам, небого", (не показано у М. Комарова), а в № 34 поміщено не усю *Тарасову ніч,* а тільки уступ (26 рядків), якого немає в россійських виданнях і досі.

№ 13. *Мета,* Львівський журнал 1863 р. № 4. Поезіи Т. Шевченка. Въ *неволі*".—Що це за вірш? Може це в „*В неволі, в самоті немає*?" Ні, це: *Мені однаково...* А заголовок в Меті" поставлено невідповідний через те, що взято два вірші (Мені однаково" і „Костомарову") з цілого циклу (13 поезій), написаних до 30/V 1847 року в *неволі,* в Петропавловській цітаделі. Цім 13 віршам, згодом, р. 1858, Шевч. дав заголовок „Моїм соузникам", який видавці усіх „Кобзарів" неправильно прикладають спеціально до „Згадайте, братіе моя" [1]).

„24. Правда 1873 року, № 15 и 16. Частына поэмы Иванъ Гусъ".— Як би д. М. Комаров заглянув був в це видання, то побачив би, що до початку „Івана Гуса" приточено тут вірш: „Світе ясний, світе тихий", не мов би то — протяг „Ів. Гуса"...

Це те, що мені впало в око що до розділу IV....

Перейду до розділу VIII („Переводы малорусскихъ произведеній Т. Шевченка"), а ще спеціальніще: „б) на польскій языкъ" (стр. 38—39, №№ 49 —59). Тут багато бракує №№ і де-які (до р. 1884) зараз можна буде виказати [2]), а де що поправити.

№ 49. Hajdamaky. T. Szewczenko. Studium przez L. Sowinski. Z dołączeniem przekładu „Hajdamaków". Wilno 1860 roku, 127 st. 8°., — так у М. Комарова, — а має бути: *Taras Szewczenko.* Studyum przez Leonarda Sowińskiego z dołączeniem przekładu *Hajdamaków.* Wilno, *1861,* in 8° (*Studium LVIII* str., Hajdamacy 127 str). І дійсно

[1]) Про це—в моій статті „Критичний розслід над текстом „Кобзаря" Шевченка".

[2]) З листу якогось поляка — учня гімназіального в Варшаві, од 10/III 1884 надісланого до когось з київських громадян. (З матеріалів В. П. Науменка).

в відділі XIV („Сводъ статей о Шевченкѣ и его произведеніяхъ") студія Л. Совиньского стоїть датована р. 1861 (№ 50)

Додати треба, що цю статтю Л. Совинського передруковано потім в *Bibliotece Mrówki*, tomik 67 і 68 (р. 1883).

№ 50. *Hamalei.* Poemat. Napisał T. Szewczenko. Na polski język przełożyl *Chojeski,* Kijów, 1861 r.—має бути: *Hamalej...* потім *Alfred Ghajęski.* Kiów, 1861, in 16⁰.

№ 51. *Przekłady pisarzòw malorusskich.* T. I. T. Szewczenko. A. Gorzałczynskiego. Kijow, 1862 r., — має бути: *Przekłady pisarzów małorossyjskich* A. J. Gorzałczyńskiego. Tom I. Kijów. Nakład A. Maracewicza, 1862, in 8⁰. Z portretem.

№ 52. *Kobzarz T. Szewczenki.* Z malorusskiego spolzyl d. *Syrokomla.* Wilno, 1863, — та й усе. Тим часом повніше буде так: „*Kobzarz* (tłómaczony w r. 1861 na Borejkowszczyźnie) wynesł nakładem A. Assa w Wilnie r. 1863. Зміст: Od tłómacza, Przygrywka, Perebenda, Topol, Lunatyczka, 4-y Dumki, lwan Podkowa. Noc Tarasowa, Gamalej, Katarzyna, Najemnica.

Все це передруковано в *Poezyach Kondratowicza* t. X, Warszawa, r. 1872 (у М. Комарова стоїть за № 54, де показано й зміст, але не згадано про: Od tłómacza, Przygrywka, Lunatyczka і Najemnica).

Зауважу, що цей переклад (*Кобзарь*) ще раз передруковано в *Bibliotece Mrówki* у Львові, tomik 66, про що у М. Комарова немає згадки.

Так само нема у М. Комарова згадки про переклад:

Poezye T. Szewczenki. Tom I, wypusk 1—3. Lwów. Nakład K. Szukiewicza. W zakładzie Ossolińskich. 1866, in 8⁰.

№ 53 у М. Комарова: *Najemnica,* poemat T. Szewczenki, przekład *L. Sowinskiego,* Lwów. 1871 r. 40 st. 8⁰. *Z* port. avtora,—це як можна здогадуватися, і есть той переклад, що вийшов 1 виданням в *Bibliotece Mrówki,* але не р. 1871, а *1870;* другим виданням цей переклад вийшов у томику 22 Biblioteky.

Далі, у М. Комарова не згадується, що ця сама „Najemnica" видрукована була ще раз в томі I „Poezye S(owińckiego). Poznań, 1875, (на стр. III—143), а також і *Pustka* (Rankiem rano gorść rekru tow)...

Цю *Пустку*, крім того, що подане було в студії Л. Совінського (Wilno. 1861), видруковано було в *Kalendarzu Jana Jaworskiego,* roku 1877, pod redakcyą Wincętego Korotyńskiego.

Крім того, у М. Комарова немає згадки про:

1) *Urzeczona* (коротенький віршик) в *Kurjerze Warszawskim,* 1882, № 1. (В тім же році був ще якийсь дрібний вірш Ш.—„jaki,— nie pomnię", — додає корреспондент).

2) *Na temat ludowy* (Antoniu Sowi) в Kurjerze Warszawskim, 1883, od 25/VIII.

3) W № 122 *Dziennika dla Wszystkich*, за р. 1883. „Z Tarasa *Szewczenki* (шматок вірша „Не нарікаю я на Бога, — од слів: „Orz się, rolo, a droga rolo"і до кінця). Tlómacził Władysław Reinold.

Нарешті ще один переклад в книжці: *Na Ukrainie*, tragedya w 5 aktach z prologiem i epilogiem. Motto: „Sine missione nascimur"! Poznań, 1873 („Wiadomo, że autorem arcydzieła jest L. Sowiński,"— додає кореспондент). На стр. 48 такий уривок:

Marek.

Czytaliście ostatni wiersz Kobzarza?
Oto mi wiersz!.. No wiersz!.. Jak stary miód rozmarza.
„Ej na co mi żenaczka ta!...
Kto wie, co ma stać się!..

(і т. д., переклад „Козацької долі").

Czarnyszu! Warto zdrowie wznieść Szewczenki.

Czarnysz.

Natychmiast.
(Wszyscy idą do stołu i biorą szklanki)
Wieszcza, atamana zdrowie!
A raczej myśli jego!

(Дієтся в Київі перед повстанням р. 1863).

В відділі III („Собраніе сочиненій Т. Шевченка") на видання *Кобзаря* з р. 1883 (вид. Балашева) показано тільки одну рецензію в „Зарѣ" (київський) р. 1883, № 91, тим часом як в польскій літературі була не одна згадка: коротенько (на 20 рядків) зазначено було видання в „Kronika Rodzinna" р. 1883 (з дня 31/VIII), так само коротко в „Gazeta Warszawska" того ж року, № 177 (10 серпня), і чимала (на 2 шпалти) рецензія в *„Dzienniku dla Wszystkich,* 1883, № 64, під заголовком: *Nowe wydanie dzieł Szewczenki.* Рецензія взагалі прихильна, тільки про *„Гайдамаків"* рецензент каже, що це твір „pozbawiony odrobiny uczucia miłości i przebaczenia chrześciańskiego... Але то, каже він, — „niemal jedyna plama na żywocie Szewczenki". В рецензії щось написано було про вірш *Ляхам,* але цензор, як сповіщає кореспондент, викинув все те.

Крім того, про *Кобзарь* з р. 1883 була згадка в тижневому журналі *Prawda* і в *Tygodnik Powszechny* (в серпні р. 1883). В цьому останньому було подано петітом „kilkądziesiąt wierszy"... І тут цензор викинув уступ про вірш *Ляхам*.

Засилаючи ці відомости і вирізки з часописів, молоденький корреспондент (Witold K.) кінчає свій лист словами: „Niech to będzie podzięką serdeczną tym, którzy wydają pisma nieśmiertelnego Tarasa".

Що до розділу XIV („статів про Шевченка") то під р. 1862 не зазначено: 1) в „Основі", кн. 6, стр. 21 „Новые матеріалы" про вірш „*Антонію Сові*" і 2) Sowińskiego, List ze wsi. Wilno, 1862 (одбитка з „*Kurjera Wileńskiego*"), де теж писано про Шевченка.

Нарешті той самий корресподент натякнув ще про одну статтю про Шевченка: *Wincenty Korotyński*. Rodzina Szewczenki, з вказівкою що „pisane za życia poety" і що видруковано воно в *Kurjer Wileński*— „z lat ostatnich" (перед р. 1883) і що „czytałem niedawno rękopism tego".

Подаю отсі вказівки до відомости бібліографів, вважаючи, що вони не зайві будуть і здадутся колись.

В. Доманицький.

Сонъ Пресвятой Богородицы *(по списку 18-го вѣка)*. Печатаемый ниже „Сонъ Пресвятой Богородицы" представляетъ собою любопытный образчикъ тѣхъ, довольно многочисленныхъ и имѣвшихъ распространеніе среди нашихъ предковъ, различныхъ апокрифическихъ съ мистическою окраскою сказаній, которыя обнаруживаютъ, съ одной стороны, чистую, нѣсколько наивную, живую вѣру нашихъ предковъ, а съ другой—ясно указываютъ на ихъ стремленіе по возможности удовлетворить своей любознательности относительно таинственныхъ, мало понятныхъ имъ, началъ этой вѣры, а также оберечь себя отъ всякой „чаровой злой рѣчи" и отъ „діавола шкареднаго". Вѣра въ чудодѣйственную силу заклинаній, въ возможность оберечь себя тѣмъ или инымъ путемъ отъ козней дьявола, полновластно царила въ жизни нашихъ предковъ, даже людей просвѣщенныхъ и образованныхъ, на что, между прочимъ, указываетъ и списокъ „сна", сохранившійся среди бумагъ Холодовичей.*)

*) О Холодовичахъ см. Описаніе старой Малороссіи, Лазаревскаго. т. II стр 333—343. Одинъ изъ Холодовичей, Матвѣй, представлялъ собою малорусскаго интеллигентнаго человѣка XVIII в., выдѣлявшагося изъ среды своихъ современниковъ образованіемъ. (309).

Списокъ „сна“, написаный характернымъ почеркомъ 1-й половины XVIII в., носитъ несомнѣнные слѣды ношенія при себѣ.

Сонъ Пресвятой Богородицы, спячой на горѣ олывнои.

Гдѣ единаго часу заснула Пресвятая Богородица, тогда пришолъ до нея Іисусъ Христосъ, сынъ Божій и рекъ до ней: наймѣлѣйшая матко моя, спишъ или чуешъ?.

Потому очнулася Пресвятая Богородица и рекла до него: сыну мой наймѣлѣйшій, я очнулася, снился мнѣ сонъ дивній о тебѣ. Выдѣла я тебе пойманнаго, связаннаго і пропятаго и къ Каіафу преведеннаго и у столпа привязаннаго, и с твоей святой головы струями кровъ плинула, и твое божественное тѣло якъ кора от древа отпало.—Иисусъ Христосъ рекъ до ней: матко моя, правдівій сей сонъ снился о мнѣ, такъ маеть быти. Если кто колвекъ будеть тотъ листъ при себѣ носиты, тотъ будеть милость мою имѣты, и при смерти его я самъ буду, и пресвятая Богородица, матко моя, будеть, и ангели озмуть душу его въ царствіе небесное навѣки.—Аминь, Сей листъ бысть у гроба Божія и писанъ оной въ Іерусалимы, сначала листъ Иисуса назарейскаго, царя иудейскаго, во имя отца и сына и святаго духа аминь.

Тие слова святие на сей свѣтъ зослани от самого Господа нашего Иисуса Христа во лбѣ(?) папижеви (sic!). Левъ, тежъ освятивши, послалъ брату своему королю противу неприятеля. А тотъ листъ такую моцъ маеть, хто бы хотѣлъ его читаты албо с пилностию слухати, таковый человѣкъ на сорокъ дней отпущеніе грѣховъ маеть и жадная речь злая шкодить не можеть. А в которому дому имеется тотъ листъ, и в тому дому какъ огнь, такъ желѣзо и никакая чаровая речь злая не можеть шкодить и образиты. А которая жена, на ней бѣлая голова (sic!), беременная будучи, и тотъ листъ при собѣ носитиметь, чрез то отроча легко породить, мовячи тие слова: Иисусъ надо мною и за мене оборонецъ есть; Иисусъ мене бережеть отъ всякаго зла во дни і в нощи и на каждую годину от диавола шкареднаго.

Прошу тебе Господа Бога моего чрез муку твою святую, которую терпѣлъ за насъ ради грѣшнихъ и кровъ свою пренайдорожшую вилияти рачилъ; святій Иоане, пророче и предтече, крестителю Христовъ, которого еси Господа и спаса нашего Іисуса Христа во іорданствѣй рѣцѣ крестилъ, остережи мене грѣшнаго от огня и меча и стрелбы, абы мнѣ нѣчто злое шкодить не могло.—А сей листъ знайденъ въ земли буйтанской (sic!) на горѣ олывной пред образомъ святаго архистратига Христова Михаила; кто ж би его хотѣлъ читаты, албо переписаты, то самъ ему отворится. А тотъ листъ написанъ билъ золотими лѣтерами, ижъ мовить: я Иисусъ назарейскій, царь иудейскій, синъ

Бога живаго приказую вамъ и обявляю точно от божества своего абисте день неделѣ святковали и жаднихъ работъ на робили и корѣнья о огородахъ своихъ не копали на спасенье душамъ вашимъ, и приказу моему вѣрили и молилися, ижъ правдівій сонъ люблю божества своего, тоть листъ писалъ и училъ, даби добрие люди узнали..., ибо я вамъ далъ шесть днеи работати, семій день неделю святи его на добрие дѣла и учинки ко опочиванію хвали своея. А если не будете добре чинити, тогда васъ буду голодомъ, повѣтрѣемъ злимъ и войною карать, я побужу царя на царя, короля на короля,мѣсто на мѣсто, отца на сына, сына на отца, брата на брата, сусѣда на сусѣда и будеть въ васъ всякое кровопролитие... И буду еще васъ карати громомъ, блистаніемъ, чтобъ вы хранили и познали гнѣвъ Божій и справедливость мою, а то для грѣховъ вашихъ. Еще вамъ упоминаю действителностию и ласкою..., которой есть день неделя, абисте до церквы ходили и злихъ учинковъ не чинили. Если не будете слухаты, то еще препущу птахи черніе, которые, лѣтаючи, въ васъ будуть кричати и кусаты, от которихъ злое повѣтріе происходити будеть. И приказую вамъ, абисте в суботу по вечернѣ не робили для пречистой матки моей, бо если би матка моя не молилася, уже би есте давно погинули и горкою смертию померли. А в неделю повиненъ каждый человѣкъ, старій и молодій, з женами своими и из дѣтмы до церкви Божией ходили и мѣшляли о грѣсѣхъ своихъ, что есте согрѣшили за тую неделю. Еще васъ упоминаю чрез муку мою святую, абисте криво не присягали, а ни небом ни землею не клялися; буду же вамъ ей и нинѣ (?), бо я сотворил васъ по образу своему и по подобію, а ви, людие, гнѣву моего не позабудте, единъ другого не убывайте, свидѣтелства фалшива не свѣдчите, нищими и убогими не работайте напрасно, отца и матку почитайте. И если будете ведлугъ словесъ моихъ справовается, то дамъ вамъ царство небесное и отпущеніе грѣховъ вашихъ и покой. А в остатку приказую вамъ, даби вѣрили тому листу. Которій человѣкъ оному не будеть вѣриты, таковый человѣкъ не доступить за грѣхи свои покаянія и помреть наглою смертию і проклятъ будетъ. А которій человѣкъ тому листу вѣриты будеть и той листъ у себе и отъ дому до дому роздаваты, читаты и переписаты, то еслибы имѣлъ которій человѣкъ грѣховъ, як пѣску в морѣ і какъ листу на деревѣ, также звѣздъ на небѣ, то всѣ ему отпущенны будуть и царства небесного доступитъ; ему же честь и слава, аминь; и нинѣ, і присно і во вѣки вѣковъ аминь.

Сооб. **А. Шрамченко.**

Изъ исторіи борьбы малороссійскаго духовенства за свои права въ 18 вѣкѣ. Видя, что императрица Елизавета по личной привязанности къ А. Г. Разумовскому симпатизируетъ малороссамъ, послѣдніе рѣшили воспользоваться этимъ въ цѣляхъ реституціи своей старины, которая къ тому времени успѣла уже сильно поблекнуть подъ давленіемъ великороссійской нивелляціи.

Когда-же Елизавета возстановила въ Малороссіи гетманство, надежды на лучшее будущее расцвѣли у представителей разныхъ сословій украинскаго народа. И въ духовенствѣ малороссійскомъ проснулись надежды на возстановленіе его прежнихъ правъ и привилегій. Первымъ сталъ дѣйствовать митрополитъ кіевскій Тимоѳей Щербацкій. Въ концѣ 1751 г. онъ обратился въ синодъ съ хадатайствомъ о возстановленіи прежнихъ привилегій кіевской митрополичьей каѳедры, какъ главенствующей каѳедры полуавтокефальной малороссійской церкви, именно о подчиненіи верховной юрисдикціи кіевскаго митрополита прочихъ малороссійскихъ архіереевъ и ставропигіальныхъ монастырей, о большей независимости отъ Синода, о возстановленіи прежняго права самостоятельнаго печатанія книгъ и т. п. Синодъ несочувственно отнесся къ этому ходатайству митрополита, сдѣлалъ ему строгое внушеніе и укорилъ въ недолжномъ почтеніи къ Синоду[1]).

Но пока еще неизвѣстенъ былъ отвѣтъ изъ Петербурга митрополиту, почти одновременно съ его ходатайствомъ возбуждено было другое дѣло, свидѣтельствующее о томъ, что и въ широкихъ кругахъ малороссійскаго духовенства въ то время сильно распространена была мысль о необходимости возстановленія въ полномъ объемѣ прежняго церковнаго строя Малороссіи и что духовенство вполнѣ сознательно относилось къ тогдашнему положенію вещей въ Малороссіи и стойко стояло за свои сословныя права. Послѣ кончины епископа Переяславскаго Никодима Сребницкаго, послѣдовавшей 12 іюня 1751 г., въ духовенствѣ Переяславской епархіи явилась мысль сдѣлать попытку къ осуществленію своего стараго права на избраніе себѣ епископа. Неизвѣстно, кому тутъ принадлежала иниціатива, но нѣкоторыя обстоятельства самаго хода дѣла видны изъ дѣла бывшей Переяславской консисторіи, называющагося „Дѣло о элекціи избранія кандидатовъ на епископство Переяславское“ и хранящагося въ связкѣ дѣлъ за 1752 г. въ архивѣ Полтавской консисторіи. „Дѣло“ начинается съ отвѣтнаго письма генеральнаго писаря Андрея Безбородка къ намѣстнику Переяславскаго каѳедральнаго монастыря іеромонаху Сильвестру,

---

[1]) См. дѣло арх. св. Синода 1752 г. № 29.

которому по смерти еп. Никодима Переяславская архіерейская „катедра въ правленіе поручена“ была впредь до назначенія новаго епископа[2]). Андрей Безбородко отъ 21 февраля 1751 г. писалъ изъ Глухова, что намѣреніе переяславскаго духовенства избрать себѣ епископа въ Глуховѣ одобряется и гетману вовсе не будетъ неугодно, наставлялъ, что нужно подать гетману прошеніе, въ которомъ „ко избранію на Епископство никого именовать не слѣдует, а просит токмо присилки персонъ к избранію в тотъ чинъ из достойних мужей кандидатовъ“. Вскорѣ изъ Переяслава въ Глуховъ посланъ былъ ходокъ—каѳедральный писарь іеромонахъ Гервасій, который Андрею Безбородку свезъ отъ „убогой катедры“ Переяславской подарокъ за „милостивый совѣтованія респектъ“, представлялся гетману, „отъ всей братіи тамошней поздравленіе его ясневельможности говорилъ, и за вислушаніемъ оного, его ясневельможность доволенъ тѣмъ остаться соизволилъ“. Гетманъ снесся съ митрополитомъ Кіевскимъ. Послѣдній обрадовался случаю при избраніи епископа въ Переяславъ проявить прежнія права митрополичьей каѳедры, онъ послалъ въ Переяславъ посланіе и, ссылаясь на древній обы ай, послалъ отъ себя „*аблегата*“ для присутствія при избраніи. „Аблегатомъ“ былъ назначенъ знаменитый впослѣдствіи бѣлорусскій архіепископъ Георгій Конисскій, тогда еще іеромонахъ, префектъ Кіевской академіи и профессоръ въ ней богословія. Гетманъ прислалъ въ Переяславъ универсалъ, коимъ оффиціально назначалъ „совершеніе элекціи кандидатовъ“ на Переяславскую архіерейскую каѳедру. При выборахъ въ качествѣ представителей гетмана были особо назначенные имъ къ тому—генеральный эсаулъ Яковъ Якубовичъ и полковой Переяславскій обозный Семенъ Безбородко. Самая „элекція“ происходила въ Переяславѣ 23 февраля 1752 г. Въ выборахъ принимало участіе „знатнѣйшее епархіи Переяславской духовенство“. Самый актъ избранія подписали: 1 игуменъ, 9 іеромонаховъ (въ томъ числѣ одинъ зарубежный—правитель Мошногорскаго монастыря іеромонахъ Венедиктъ), 2 іеродіакона (въ томъ числѣ префектъ Переясл. семинаріи Павелъ Терлецкій), протопопы Переяславскій, Бориспольскій, Золотоношскій, Басанскій и Баришевскій, 2 намѣстника священника—одинъ „крестовый“, другой изъ Гельмязова, 7 священниковъ г. Переяслова и 1 священникъ изъ села Ветова.

По свидѣтельству акта избранія, выборы произведены были „согласно и безъ прерѣканія“, избранію подлежали три монаха изъ малороссіянъ, людей „почтенныхъ, честныхъ, ученыхъ, искусныхъ и

---

[2]) См. д. арх. Синод. 1751 г. № 89.

благоговѣйныхъ". Избраны были: „въ началѣ" ректоръ Новгородской семинаріи, архимандритъ монастыря Антонія Римлянина Іоасафъ Миткевичъ, „а по немъ" намѣстникъ Спб. Александро-Невскаго монастыря іеромонахъ Сафроній Кришталевскій, „да игуменъ Переяславскаго Михайловскаго монастыря Германъ Прохоровичъ. Избранные были люди болѣе или менѣе извѣстные избирателямъ.

По избраніи къ гетману посланы были делегаты съ просьбой ходатайствовать предъ императрицей о назначеніи епископа „с означенныхъ персонъ", митрополиту же было послано посланіе[1]).

Синодъ отнесся отрицательно къ дѣянію Переяславскаго духовенства. Неизвѣстно что Синодъ отвѣчалъ гетману, митрополиту и Переяславской консисторіи. Извѣстно только, что при назначеніи новаго епископа въ Переяславъ посланіе Переяславскаго духовенства исполнено не было. Одного изъ избранныхъ, Софронія Кришталевскаго, скоро послали архіереемъ въ Иркутскъ, а въ Переяславъ 23 февраля 1753 г. былъ назначенъ ректоръ московской академіи Іоаннъ Козловичъ.

Отказъ митрополиту Тимоѳею и Переяславскому духовенству далъ понять малороссійскому духовенству, что оно преувеличивало свои надежды на Петербургъ. Духовенство замолчало до 1767 г., когда снова было попыталось возвыситьсвой голосъ за сохраненіе своихъ „древнихъ малороссійскихъ правъ, обычаевъ и вольностей", но опять тщетно. А новыя мѣропріятія правительства въ царствованіе Екатерины окончательно убѣдили малороссійское духовенство, что прошлое ушло безвозвратно и его уже не воротить.

Вл. П—ко.

Як сатана збірав закони по землі. (Изъ народныхъ устъ). Недавно мнѣ въ Заславлѣ пришлось слышать изъ народныхъ устъ любопытный разсказъ о томъ, какъ сатана задался цѣлью собрать и уничтожить всѣ существующіе гдѣ-либо на землѣ гражданскіе законы. Былъ ли этотъ разсказъ кѣмъ либо записанъ и гдѣ-либо напечатанъ, не знаю. Не берусь судить также и о томъ, чисто ли народнаго происхожденія онъ, или попалъ въ народныя уста случайно.

Сообщаю разсказъ дословно, какъ его слышалъ:

„То Сатана задумався над тім, що люде мало грішать, мало попадають до нього через тее, що опріч церковних, Божих,—дуже багато мають ще гражданських всяких законів.

---

[1]) По дан. вопросу опубликованъ имъ отрывокъ изъ донесенія Георгія Конисскаго въ „Палеограф. изборникѣ". Кіевъ, 1899 г., вып I. № 70.

Церковних, Божих законів люде ще не так дуже страшатся і боятся, бо кара за них людям має бути ще колись-то, на там-тім світі, після смерти; а от гражданських законів люде боятся гірше і сильно,— бо кара за них зараз і тепер,—зараз і тепер же посадять за них в турму; от люде боятся тіх гражданських законів і зараз, тепер кари за них, щоб зараз не покарали,—і мало грішать, боятся грішити: красти, убивати, грабити, палити,—щоб не покарали, не посадили в турму.

І став Сатана думати, як би то свому гору, своїй біді пособити, як би то заставити людей більше грішити, як би то зробити, щоб вони не боялися тіх гражданьских законів, не боялися тієї кари на сім світі по тім законам. Став Сатана думати, як би то зничтожити, стребити всі тії гражданські закони.

І от надумав Сатана—всі гражданські закони, де які є по світі, на землі у людей, всі книжки з тими законами з цілого світа зібрати і зничтожити, спалити їх в пеклі, щоб сліда і званія не зосталося от тіх законів; тоді люде не будуть мати гражданськіх законів, забудуть їх, будуть красти, бити, грабити, палити, небоячися ніякої кари, ніяко турми на сім світі.

І послав Сатана своїх менших чортів в разні царства зібрати всі книжки з гражданськими законами, де які тілько єсть. Їдного чортика послав до німця, другого до хранцуза, третього до англичанки, четвертого до прусачка, пьятого въ нашу руську землю.

Чортики розбіглися по всім царствам і в дух зібрали всі книжки з законами—які тільки в якому царстві були, і приперли їх до Сатани. Найбільше припер чортик книжок з законами з руського царства,— ледве-ледве що доніс.—От Сатана казав всі ті книжки нести в пекло, щоб попалити їх.

Тільки що понесли їх, коли це біжить руський чорт, з руського царства, і кричить до Сатани:

— Допіру вийшло „дополненіе“ до такої то статті такого тома законів: на тобі його!

Взяв Сатана і „дополненіе“, і пруть книги дальше до пекла. Коли знов біжить чорт з руського царства і кричить Сатані:

„Чикай, чикай, Сатано! Допіру вийшло „измѣненіе“ такої-то статті такого-то тома законів: на тобі і його!

Взяв Сатана і „измѣненіе“ і понесли дальше.

Коли це вже коло самого пекла знов наганяє Сатану чортик з руського царства, і каже:

— На тобі ще одно „дополненіе“ до такої-то статті такого-то тома законів—тільки що випустили його.

Сатана взяв.

Тільки що Сатана підійшов під пекло, аж ось знов біжить чортик руського царства і кричить:

— Чикай, Сатано! така-то стаття руських законів відміняна зовсім, а замінена такою-то статею!

Сатана дошіру зо злостю і з досади плюнув і кинув книжками, об землю, та й каже до чортиків:

— Всі гражданські закони, всіх царств закони можна зібрати, тільки руського царства законів всіх ніяк не зберу. Стільки тих „дополненій", „разъясненій", „измѣненій" законів, так багато їх виходить, що всіх їх ніяк і ніколи не зберу ні я, ні хто".

Так Сатана і не зібрав всіх законів...

Сообщ **Ив. Бѣньковскій.**

Приведеніе въ порядокъ могилы Т. Г. Шевченка. Два года назадъ въ журналѣ нашемъ (см. 1904 г. № 7 — 8 отд. II, стр. 22) было напечатано краткое извѣщеніе, обращенное къ четыремъ лицамъ (Н. С. Кононенку, Г. Н. Заворотьку, В. А. Стаховскому и М. П. Воронину), приславшимъ изъ Екатеринослава въ редакцію 36 рублей на поддержаніе въ порядкѣ могилы Т. Г. Шевченка. Пришлось ограничиться тогда только увѣдомленіемъ этихъ лицъ, что присланныя ими деньги получены и переданы по назначенію, такъ-какъ по цензурнымъ условіямъ нельзя было сказать откровенно, что такой національный памятникъ, какъ могила Т. Г. Шевченка, требуетъ для поддержанія его въ надлежащемъ видѣ усилій не одного лица, а сборовъ общественныхъ. Мы думали тогда, что украинцы, чтущіе память своего великаго поэта, откликнутся на этотъ глухой призывъ и присоединятъ свои посильныя пожертвованія къ тѣмъ небольшимъ средствамъ, которыми могутъ располагать лица, заботящіяся о поддержаніи могилы въ порядкѣ. Наши ожиданія отчасти сбылись, т. к. постепенно стали получаться въ редакціи пожертвованія на это дѣло. Не буду переименовывать всѣхъ этихъ лицъ вторично, т. к. списки ихъ печатались своевременно въ журналѣ, а укажу только тѣ номера журнала, съ указаніемъ поступавшихъ суммъ, гдѣ печатались извѣщенія. Въ № 9 за 1904 г. (отд. II, стр. 91—92)—207 р. 30 к.; въ № 11 за тотъ-же годъ (отд. II, стр. 54)—106 р.; въ № 1 за 1905 г. (отд. II, стр. 18)—5 р. 80 к.; въ № 3 за тотъ-же годъ (отд. II, стр. 244)—79 р. 65 к.; въ № 9 за тотъ-же годъ (отд. II, стр. 119—120)—8 р. 45 к.; въ № 10 за тотъ-же годъ (отд. II, стр. 17)—31 р. 35 к. Такимъ образомъ всего поступило въ редакцію 474 р. 55 к.

Такъ-какъ содержаніе сторожа на могилѣ и всѣ текущіе расходы по мелкимъ ремонтамъ на ней производятся не изъ пожертвованныхъ суммъ, то я, какъ теперешній владѣлецъ могилы, рѣшилъ собранныя деньги употребить на болѣе серьезныя улучшенія. Чтобы выяснить, въ чемъ оказывается наиболѣе настоятельная потребность въ крупныхъ улучшеніяхъ, я считаю нужнымъ предварительно ознакомить читателей съ главными моментами въ исторіи могилы Т. Г. Шевченка.

Когда весною 1861 года рѣшено было похоронить поэта на берегу Днѣпра, то избрано было мѣсто подлѣ г. Канева, на землѣ, принадлежащей городу. Участокъ земли, количествомъ около $^1/_2$ десятины, тогда у города не былъ купленъ, а взятъ въ долгосрочную аренду *побратимомъ* покойнаго поэта, Варф. Григ. Шевченкомъ. Тогда же, послѣ похоронъ, сооруженъ былъ на могилѣ невысокій курганъ, на которомъ водруженъ былъ большой деревянный крестъ. Прошелъ рядъ лѣтъ; заботиться о могилѣ было некому, благодаря чему она пришла въ печальное состояніе: курганъ осыпался, крестъ свалился, а вокругъ могилы, ничѣмъ не огороженной, ходилъ скотъ окрестныхъ жителей, уничтожая и ту скудную растительность, которая росла тамъ. Таково было положеніе дѣла въ 1882 г. Среди почитателей памяти поэта возникла мысль о приведеніи могилы его въ порядокъ, для чего собраны были средства (до 6 тысячъ рублей), и оффиціальному представителю могилы, В. Г. Шевченку, поручено было взять на себя иниціативу этого дѣла. Въ теченіе нѣсколькихъ лѣтъ производились работы, благодаря неожиданнымъ остановкамъ (см. объ этомъ въ „Кіевск. Стар.“ 1902 г., № 2, отд. II, стр. 73—77), но къ 1888 году все было закончено: былъ насыпанъ высокій земляной курганъ, на которомъ поставленъ былъ изящный чугунный крестъ, огороженный металлической рѣшеткой, возлѣ могилы выстроена была сторожевая хата съ комнатой для посѣтителей, а вся усадьба была обнесена деревянной оградой. Съ того-же времени заведенъ на могилѣ постоянный сторожъ. Прошло еще нѣсколько лѣтъ. В. Г. Шевченко, уже глубокій старикъ, близокъ былъ къ смерти. Надо было подумать объ упроченіи положенія могилы въ будущемъ. Рѣшено было участокъ земли, арендуемой у г. Канева, сдѣлать частною собственностью, чтобы, послѣ смерти В. Г. Шевченка, было кому выступать оффиціальнымъ лицомъ, когда потребуется приложить заботы о могилѣ. Такимъ образомъ въ началѣ 90-хъ годовъ могила перешла въ частную собственность, въ которой пребываетъ и теперь. За все это время, по частной иниціативѣ и на частныя средства, производились нѣкоторыя улучшенія на могилѣ, какъ-то: пристроено къ хатѣ еще двѣ комнаты для посѣтителей, сдѣлана новая огорожа вокругъ усадьбы; но очевиднымъ стало, что истинное улуч-

шеніе въ положеніи могилы можетъ быть достигнуто только тогда, когда площадь участка будетъ расширена, чтобъ на ней можно было разбить паркъ; когда на курганъ будетъ вести прочная каменная лѣстница, а не та деревянная, которая въ теченіе нѣсколькихъ лѣтъ совершенно сгниваетъ; когда отъ берега Днѣпра на гору будетъ устроенъ хорошій подъемъ, а не теперешняя козья тропинка да малоудобная для проѣзда круговая дорога; когда, наконецъ, гора будетъ орошаться проведенной туда водой. Изъ этого перечня видно уже, что средствъ понадобится на все это очень много, и безъ общественной поддержки обойтись нельзя.

Когда начали ко мнѣ присылать добровольныя пожертвованія на поддержаніе могилы Т. Г. Шевченка, было рѣшено прежде всего позаботиться о расширеніи участка земли и объ устройствѣ прочной лѣстницы на курганѣ.

При содѣйствіи г. Гулака, очень много похлопотавшаго о расширеніи усадьбы, удалось получить отъ каневской городской управы прирѣзку значительной площади городской земли (болѣе 4 десятинъ, считая вмѣстѣ съ откосами къ Днѣпру), безмездно отведенной г. Каневомъ въ условную собственность, т. е. безъ права отчужденія отъ могилы и съ обязательствомъ производства посадки деревъ на ровной площади. Съ осени 1905 года начались работы по лѣсонасажденію, которыя, благодаря любезно предложенному руководству работами А. К. Мицукомъ и безплатно доставленнымъ изъ казенныхъ питомниковъ растеніями, при содѣйствіи Гр. Калашника и И. Стебловскаго, обошлись очень дешево. Весною нынѣшняго года произведена посадка болѣе 8 тысячъ растеній, разбитыхъ по плану и посаженныхъ въ канавахъ, которыя приготовлялись по нивеллиру. Вся посадка, съ работами по приготовленію канавъ для нея, стоила 137 р. 15 к. Чтобъ защитить эти насажденія отъ пасущагося вокругъ скота, нужно было перенести прежнюю ограду на новое мѣсто, за что уплачено 15 рублей. Въ теченіе минувшаго лѣта, благодаря обильнымъ дождямъ, всѣ насажденія прекрасно принялись, такъ-что пока есть полная надежда, что посадка будетъ удачна.

Еще въ прошломъ году деревянная лѣстница, ведущая на курганъ, пришла въ ветхость, такъ-что по ней трудно было уже всходить наверхъ. Надо было подумать о сооруженіи новой лѣстницы, которая могла-бы прослужить вѣка. Въ виду этого, рѣшено было отложить постройку ея на годъ, кое-какъ отремонтировавши старую. Отложена была постройка новой лѣстницы, въ надеждѣ, что за годъ прибудутъ новыя пожертвованія, такъ-какъ сразу было видно, что для устройства солидной лѣстницы собравшихся уже средствъ не хватитъ. Такъ-какъ ожиданія на приливъ новыхъ пожертвованій не оправдались, то пришлось

въ этомъ году сдѣлать только то, что было возможно. А именно: устроенъ каменный фундаментъ для лѣстницы, для чего пришлось опустить глубоко въ могилу три каменныхъ стѣны шириною въ 1 сажень; на этихъ стѣнахъ укрѣплены двухтавровыя балки; затѣмъ во всю длину этого фундамента уложено бетонное основаніе, по которому слѣдовалобы положить гранитныя ступени, но такъ-какъ средствъ на это не было, то пришлось установить временно деревянныя ступени. Вся эта работа, для которой пришлось взять мастеровъ изъ Кіева, обошлась въ 512 р. 28 к., при чемъ особенно дорого обходилась доставка матеріаловъ на гору, благодаря крайне неудобной дорогѣ. Такимъ образомъ, весь расходъ по посадкѣ растеній и по сооруженію лѣстницы на курганъ составилъ 664 р. 43 к.; собрано-же было пожертвованій 474 р. 55 к.; слѣдовательно, не хватило даже на произведенныя уже работы 189 р. 88 к.

Представля этотъ отчетъ по приведенію могилы въ порядокъ, считаю долгомъ указать землякамъ, что на очереди, какъ видно изъ сказаннаго выше, стоятъ крупныя работы по установкѣ гранитныхъ ступенекъ въ замѣнъ временно положенныхъ теперь деревянныхъ, по проведенію удобнаго всхода на гору, а также по устройству орошенія на горѣ. Все это требуетъ тѣхъ затратъ, которыя не могутъ быть произведены безъ участія общества.

В. Науменко.

P. S. Покорная просьба къ редакціямъ южныхъ изданій ознакомить своихъ читателей съ настоящимъ отчетомъ.